

Koninklijke Zuidnederlandse
Maatschappij voor Taal- en
Letterkunde en Geschiedenis

Handelingen

XXXVI 1982

De Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis werd opgericht in 1870 als Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde onder het voorzitterschap van Prof. Dr. J. F. J. Heremans.

Aanvankelijk bedoeld als een „Academie van Taalkunde” zou zij niet meer dan vijftig leden tellen.

Vanaf 1923 werd het arbeidsveld tot de taal- en letterkunde en de geschiedenis verruimd.

De mededelingen van de leden op de werkvergaderingen in maart en oktober kunnen, samen met andere bijdragen, in de jaarlijkse *Handelingen* gepubliceerd worden.

De medewerkers worden verzocht *persklare* manuscripten in te leveren en de voetnoten doorlopend te nummeren. De kosten die kunnen voortvloeien uit extra-correcties op de proeven vallen ten laste van de auteurs. Alleen de medewerkers zijn verantwoordelijk voor hun bijdrage.

Beheer en redactie: Freddy Decreus, Vlaanderenstraat 102, 9000 Gent.

Zijn nog te verkrijgen: *Handelingen* 1967, 1968, 1969, 1971, 1972, 1974, 1977-1979, 1981 tegen de prijs van 550 fr. per bundel. Ook het *Liber Amicorum* Prof. Dr. G. Degroote, uitgegeven door J. Veremans, is nog verkrijgbaar tegen de prijs van 500 fr. Zich wenden tot het Beheer. Alle bedragen te storten op postrekening 000-0405177-08 van de Zuidnederlandse Maatschappij, 3222 Gelrode.

Koninklijke Zuidnederlandse
Maatschappij voor Taal- en
Letterkunde en Geschiedenis

Handelingen

UITGEGEVEN MET DE STEUN
VAN HET MINISTERIE
VAN NATIONALE OPVOEDING
EN NEDERLANDSE CULTUUR,
DE KREDIETBANK, DE
ASLK, DE GENERALE
BANKMAATSCHAPPIJ EN
C & A - België

XXXVI 1982

INHOUD

	blz.
1. De ontdekking van August Strindberg in het Nederlands taalgebied. Een bijdrage tot de studie van de receptie van zijn werk (Derde deel), door Prof. Dr. V. CLAES	5
2. Vrienden en magen in de bronnen van de laatmiddeleeuwse Brugse weeskamer, door M. DANNEEL	33
3. Het Vroegmiddelhoogduits en de studie van zijn religieuze woordenschat, door Dr. W. DE CUBBER	41
4. Franstalige stukken bewaard in de archieven der lokale Brusselse instellingen. Bijdrage tot de studie van het taalgebruik te Brussel vóór 1500, door Dr. P. DE RIDDER	57
5. Ernst Tollers „Feuer aus den Kesseln”. „Historisches Schauspiel” of „verspätetes Revolutionsstück”, door Dr. Jaak DE VOS	85
6. De Oosterlingen in de Romeinse Senaat van Augustus tot Trajaan, door Prof. Dr. J. DEVREKER	105
7. Membra Disiecta Brugensia I : Fragmenten Vanden levne ons heren, door N. GEIRNAERT (m.m.v. D. GEIRNAERT)	119
8. De informatieve waarde van hoofd- en bijzinnen (met Duitse voorbeeldteksten), door Dr. L. GOBYN	129
9. Geschiedenis als drama in Arrianus' Anabasis Alexandri, door Dr. G. SCHEPENS	153
10. Het laatmiddeleeuws pandbedrijf in de Nederlanden, door J. SOMERS	169
11. Het Amerikaanse strukturalisme en de studie van de Indianentalen, door P. SWIGGERS	195
12. Linguïstiek als sociale wetenschap, door Dr. P. VAN DE CRAEN	205
13. De Pythiae Oraculis 405 C - 406 B : Plutarchus over de genese van poëzie, door L. VAN DER STOCKT	227
14. Beowulf vertalen, door Dr. J. VERDONCK	239
15. De kritische receptie van Conscience in Engeland, door Dr. O. WELLENS	259
16. Werkzaamheden	273
17. Ledenlijst 1982	277

De ontdekking van August Strindberg in het Nederlandse taalgebied.

Een bijdrage tot de studie van de receptie van zijn werk (Derde deel)

door

VIKTOR CLAES

16. DE VOORSTELLING VAN DROOMSPEL DOOR WILLEM ROYAARDS

De bekroning van de kennismaking met het symbolistisch-expressionistische werk van August Strindberg is inderdaad de succesvolle opvoering van *Een Droomspel* in 1921²²⁸. In de vorige hoofdstukken, met name vanaf hoofdstuk 12 (Met Max Reinhardt en Willem Royaards naar een nieuw Strindbergbeeld) was het mijn bedoeling niet meer even volledig als bij het begin van deze studie alle aspecten van het Strindbergbeeld in het Nederlandse taalgebied te ontleden en te bespreken. Het ging er me vooral om na te gaan hoe de kritiek ontdekte dat de post-Inferno Strindberg een ander schrijver is dan de naturalistische dramaturg, die ze zo dikwijls om zijn pessimisme en om morele redenen had veroordeeld. Vooral *Een Droomspel*, deze stoutste schepping van de oudere Strindberg, moet de gelegenheid geven om de symboolscheppende kracht van deze auteur te leren kennen, de vergeestelijkende aandrift waarmee hij achter de uiterlijke verschijnselen van

228. De première had plaats in de Stadsschouwburg van Amsterdam op 16.10.1921. Verderfe opvoeringen aldaar op 19, 22, 26 en 29 oktober, op 2, 5, 12, 19, 20 en 26 november, op 3, 10, 17 en 21 december 1921 enz. (b.v. nog op 7.10.1922).

Dezelfde encensering werd vertoond in de Grote Schouwburg te Rotterdam op 10.11.1921 en op 8.12.1921, in de Koninklijke Schouwburg te Den Haag op 15.11.1921 en in de Stadsschouwburg van Haarlem op 29.9.1922, enz.

Officieel werd deze voorstelling door de Kon. Ver. Het Nederlandsch Tooneel aangekondigd onder de titel *Droomspel*. Tegelijk liet Willem Royaards zijn vertaling verschijnen onder de titel *Een droomspel*, overeenkomstig met het Zweedse origineel *En drömspel*. De eerste uitgave van het werk verscheen weliswaar onder de titel *Drömspelet* (Het droomspel), maar daar werd als Franse titel toch ook al gedrukt: *En drömspel*. In elk geval gebruikt men in de pers de twee benamingen door elkaar, meestal echter wel de vorm zonder lidwoord. Wanneer ik zonder meer het stuk van Strindberg bedoel, schrijf ik de titel altijd met het onbepaald lidwoord.

het leven tracht door te dringen tot de eeuwige kern van het menselijke bestaan, tot de zin van het lijden der mensheid.

Aan deze eerste (en tot dusver enige grote) Nederlandse voorstelling van dit beroemdste toneelstuk van Strindberg moet ik dus wel bijzondere aandacht besteden. Dat ik hierbij dan toch nog niet elk document even uitvoerig kan bespreken als in de beginfase van mijn onderzoek, spreekt vanzelf wanneer men weet dat ik meer dan vijftig recensies en andere reacties op deze opvoering heb gevonden zonder daarbij enige aanspraak op volledigheid te durven maken.

a) *Beschouwingen voor de première*

Reeds voor de première verschenen er artikelen. De *Bladen van den Stadsschouwburg* wijdden in het najaar van 1921 een heel nummer aan de aanstaande opvoering. Van de zeven artikelen werden de belangrijkste geschreven door Louis van Gasteren²²⁹ en August Defresne²³⁰. Het eerste geeft een systematische ontleding van de inhoud van *Een droomspel*. Het tweede is een weinig geslaagde poging tot Freudiaanse interpretatie van het toneelstuk. Reeds in de vorige jaargang van hetzelfde tijdschrift had Louis van Gasteren een artikel gepubliceerd over *August Strindberg, Zijn leven*²³¹ dat weliswaar enkele – hoofdzakelijk biografische – onnauwkeurigheden bevat.

Ook dagbladen brengen uitvoerige besprekingen van *Een droomspel* om de belangstellende lezers voor te bereiden op de première. Het *Algemeen Handelsblad* geeft een uitvoerig verslag van de inhoud en wijst erop dat we hier niet te maken hebben met „de verbitterde, de haatdragende” Strindberg, maar dat „over deze droombeelden van menselijke smart een stemming van teedere deernis (ligt), die de schoonheid is van het stuk.” Toch mist deze recensent er „een verlossend bevrijdend woord” en kan hij „in dit stuk met zijn hier en daar vage symboliek en met zijn gemis aan breede synthetische visie geen hoogtepunt der literatuur zien”²³².

De Telegraaf beklemtoont dat Indische wijsheid en ook Schopenhauer onze Zweedse auteur helpen een verklaring van de wereld te geven, maar „sterker dan Strindberg's metaphysische grondslagen is zijn gehanteerde droom-verbeelding. In de verbeelding daarvan ligt de kracht van het stuk, niet in de wijsheid die het wil brengen. In deze verbeelding treft ons een milder Strindberg

229. *Bladen van den Stadsschouwburg*, jg. 2 (nr. 2), blz. 17-22.

230. t.a.p., blz. 23-28 (*De psychologische betekenis van Droomspel van August Strindberg*).

231. t.a.p., jg. 1, blz. 208-215.

232. *Algemeen Handelsblad*, 13.10.1921, Avondblad, blz. 5 (signatuur Ks.).

dan wij, op *Paschen* en *Onweer* na, nog leerden kennen" ²³³. Deze recensent schijnt zich beter dan die van het *Algemeen Handelsblad* bewust te zijn van de betekenis van de dramatiek van Strindberg voor het toneel van zijn tijd en dat van de toekomst: „Een ding is zeker; voor elk Strindberg-werk: met zooveel verteerende en spookachtige energie waren weinig geesten beladen in den gezapigen en nalatigen tijd van voor den oorlog. Strindberg is een der barokke monumenten over wier 'waarde' veel te strijden valt, maar die langs den weg naar de toekomst staan.”

De *Nieuwe Rotterdamse Courant* spant wel de kroon wat het aantal artikelen over *Een droomspel* betreft. Van 14.10.1921 tot 9.12.1921 verschijnen er niet minder dan acht bijdragen over dit stuk: drie voor de première en vijf erna ²³⁴. Het eerste artikel bestaat eigenlijk uitsluitend uit een verslag over de inhoud van het reeds vermelde, speciale nummer van de *Bladen van de Stadschouwburg*, maar voor het uitvoerige tweede artikel, dat in de letterkundige bijlage verschijnt, heeft men een beroep gedaan op de pen van Top Naeff. Zij begint haar bijdrage als volgt: „Wij hebben jaren werk om tot Strindberg te groeien en inmiddels nadert de dag waarop zijn geest ons, voor een deel, weder ontvalt. Een leven-lang trouw, als Goethe, blijft hij ons niet. De schatten van menscheijk medegevoel, de troostende équivallenten, waarmee hij onze jeugd met zijn hevige korte pijnen verlicht, zij zullen ons een ballast blijken in den langen, stillen nood van onzen ouderdom. Wie dan niet meer vergaard heeft dan hij, aan herleidend inzicht, aan vrijheid voor de ziel, aan liefdekracht, loopt spitsroeden tot het bitter einde, wie zich dan nóg geslagen voelt door 'het noodlot' dat een vlieg in de melk deed vallen, en meent dat hij van het leven het hoogste vorderen kan zonder zelf het hoogste, zijn ideale-ik, te buigen in ootmoedigheid, die sterft als een slaaf.”

De manier waarop Top Naeff haar bespreking begint, verrast ons. Vooral omdat ze nog meer dan een kolom lang haar scherpe kritiek voortzet en ook in de rest niet nalaat op tekortkomingen te wijzen. Toch heeft ze in een groot deel van haar kritiek gelijk. Het werk van Strindberg is niet zo rijk en evenwichtig als dat van Goethe en Strindberg was zeker iemand die zich moeilijk kon „buigen in ootmoedigheid”.

Verder kritiseert Top Naeff onder meer het einde van het toneelstuk, waar zij „den regisseur (herkent), die met een toneel-

²³³. *De Telegraaf*, 14.10.1921, Avondblad, blz. 9 (signatuur W.B.).

²³⁴. NRC, 14.10.1921, Avondblad B, blz. 1; 15.10.1921 in het Letterkundig Weekblad, Kosteloos Bijblad van de NRC, blz. 3 en 4; 16.10.1921, Ochtendblad A, blz. 1; 17.10.1921, Avondblad C, blz. 1; 4.11.1921, Avondblad B, blz. 1; 10.11.1921, Avondblad A, blz. 1; 11.11.1921, Avondblad A, blz. 1; 9.12.1921, Avondblad B, blz. 1.

effect den zwakken dichter te hulp schoot". De reuzechrysantemum, die openbloeit terwijl het groeiende slot in vlammen opgaat, vindt zij maar een „goedkoop symbool". Of dit einde inderdaad als een „goedkoop symbool" overkomt, is iets dat in grote mate van de regie afhangt en misschien niet na een eerste lezing van de tekst te beoordelen valt. In ieder geval zou ik niet durven beweren dat Strindberg in zijn kunst „niets oplost" zoals Top Naeff beweert. Dan doet men te kort aan de diepste zin van het stuk: het menselijk lijden en het onvervuld blijven van de menselijke verwachtingen – dus dat wat op zichzelf beschouwd eigenlijk zinloos is en niet verklaard kan worden – krijgt alleen betekenis als men het gebruikt om zich te onhechten van het aardse. De wereld waarin wij leven is een verdraaide kopie van de ware werkelijkheid en slechts indien het lijden ons voldoende loutert, kunnen we ons bevrijden van het aardse en terugkeren tot het ware zijn. In die zin verenigt het slotvisioen van *Een droomspel* de essentie van heel het stuk: de lijdende mensgezichten, de loutering door het vuur en daarboven de openbloeïende bloem, symbool van de eeuwige werkelijkheid²³⁵.

Niettegenstaande alle kritiek²³⁶ noemt Top Naeff *Een droomspel* toch „het achtste wereldwonder", de „meestergreep" onder alle stukken waarin hij zijn droombeeld van het leven wilde samenvatten. Hoe zij de opvoering zelf beoordeelt en de betekenis van het stuk dan samenvat, zal ik bespreken op het einde van dit hoofdstuk.

b) *De première (algemene indruk)*

De première zelf, die plaats had op 16 oktober 1921, was een opvoering met hindernissen. Ze was oorspronkelijk aangekondigd voor 15 oktober maar kon toen niet doorgaan wegens plotselinge ziekte van de electricien die verantwoordelijk was voor de ingewikkelde en geavanceerde techniek van de belichting²³⁷. Niettegenstaande blijkbaar ook de volgende dag nog niet alles piekfijn in orde was, werd de opvoering een groot succes.

235. Door dit niet voldoende te begrijpen beschouwt Top Naeff ook het visioen waarin Indra's dochter en de Dichter „den machtelozen Verlosser" over de golven zien wandelen, Christus die toch gekruisigd wordt, als „de algeheele erkenning van het goddelijk bankroet". Het lijden – zoals dat van Christus – brengt werkelijk bevrijding, maar de weldenkenden, die Christus kruisigden, hebben geen begrip voor de ware werkelijkheid.

236. Er zijn nog meer punten waarop Top Naeff kritiek levert: dat Strindberg geen liefde, maar slechts medelijden kent; dat Strindbergs taal „niet rijk" is, maar „vlak".

237. Zie hierover o.a. *NRC*, 16.10.1921, Ochtendblad A, blz. 1; *De Telegraaf*, 16.10.1921, blz. 2; *Algemeen Handelsblad*, 16.10.1921, Ochtendblad, blz. 3 en 18.10.1921, Avondblad; *Het Nieuws van den Dag*, 18.10.1921, Ochtendblad, blz. 5.

Regisseur was Willem Royaards maar hij had voor de gelegenheid een beroep gedaan op Svend Gade, een Deens decorontwerper en regisseur, die in de lente van 1916 *Een droomspel* in Berlijn geënceneerd had, op 28.10.1916 dezelfde decors voor een opvoering in Göteborg had verzorgd en in 1917 nog eens betrokken werd bij de eerste voorstelling in Kopenhagen²³⁸. Svend Gade was bij de première in Amsterdam dus mede-regisseur en stond speciaal in voor de decors.

De recensenten van het *Algemeen Handelsblad* en van *De Telegraaf* hadden in hun voorbeschouwingen (zie voetnoot 232 en 233) al op de „buitengewoon zware”²³⁹ taak gewezen die de vertolkers van een stuk als *Een droomspel* te wachten stond. Nu was ook de onrealistische sfeer (misschien is het juist te zeggen de ongewone afwisseling van droombeelden en realistische tafereeltjes) zo nieuw en onwennig dat tal van tegenstrijdige reacties te noteren vallen. In het algemeen kan men echter zeggen dat de meerderheid van de critici tevreden, ja zelfs enthousiast is over de regie van het stuk. In alle kranten lezen we dat in elk geval het publiek geestdriftig was en na een vertoning van bijna vier uur losbarstte in een langdurige ovatie.

In zijn recensie in *Het Nieuws van den Dag*²⁴⁰ wijst Cornelis Veth op de moeilijkheid om dit droomspel op het toneel te brengen: „Bij het lezen komt dit spel ons vrijwel onspeelbaar voor”. Na een uitvoerige bespreking kan hij echter volmondig concluderen: „Alle twijfel, of het een speelstuk was, is door deze schitterende vertoening zeker opgeheven. (...) er is een lange reeks beelden aan mij voorbijgetrokken en ik kan zeggen, dat niet een daarvan den grooten indruk verstoort.” Daartussen heeft Cornelis Veth o.a. een aantal voorbeelden gegeven van „symbolische of allegorische details”, gewezen op het droomkarakter van veel tonelen (o.a. vindt hij – in tegenstelling met Top Naeff, maar hier dus wel na de opvoering – „het laatste tafreel, met het slot dat den lotus op den top droeg, volstrekt imposant”) en heeft hij ook beklemtoond dat hij de persoonlijke toon van Strindberg heeft kunnen beluisteren: „Hoe diep en hoe striemend fel deze buitengewone mensch deze dingen gevoeld heeft, elk detail van het stuk doet het gevoelen, en men behoeft slechts te luisteren om elk oogenblik door accenten van waarachtige doorleefdheid te worden getroffen.”

238. Gunnar OLLÉN, *Strindbergs dramatik*, 1961, blz. 406, 407 en 420.

239. gespatieerd in *De Telegraaf*, 14.10.1921, Avondblad, blz. 9.

240. *Het Nieuws van den Dag*, 17.10.1921, Avondblad, blz. 7.

Zelfs Barbarossa laat zich overwegend positief uit in *De Telegraaf*²⁴¹. Hij „voelde den machtigen greep van het genie”. De voornaamste reden van het welslagen van de opvoering ligt volgens hem bij de Nederlandse regisseur : „Het was een overwinning, zooals Royaards er zelden een behaalde”. Wel levert hij kritiek op bepaalde taferelen en op bepaalde rollen. Zo schrijft hij o.a. : „De badplaats van ‘Schaam-oever’ was een mislukking en het slottafe-reel verrukkelijk door mevr. Royaards gezegd en waarin de figuren spookachtig deden, werd afgesloten door een koekebakkers-kasteel met stomme lichtjes en de bloem, die zich bloedend aan den top-gevel tot allerlaatste slot opende, was er een uit een rare-kiek” – een totaal andere opvatting dus dan Cornelis Veth !

c) *Het spel van Royaards*

Verdeelde meningen zijn er vooral over het spel van Royaards die zelf de woorden van Indra in het Voorspel sprak en de rol van advocaat speelde. Barbarossa heeft het over „vervaarlijke Royaards-accenten” en over „het bijna maniakale Royaardsen” dat ook veel andere spelers besmet had.

De Maasbode vindt dat van de spelers „vooral dr. Royaards teleurstelde”²⁴² : „de tirades van den advocaat (Dr. Royaards) gingen melo-dramatisch klinken en het tooneel in het advocatenkantoor stond stil, wat fataal werd”. Dop Bles beschouwt het spel van Royaards als „zeer onvoldoende”²⁴³ en E. Renso van Telger noemt „de advocaten-rol”, die Royaards „met een akelig schor keelgeluid” speelde, een mislukking²⁴⁴. Een van de redenen hiervoor is dat hij niet kan geloven in Royaards „als advocaat’ ’en evenmin „in een huwelijk tusschen hem en de schoone dochter van Indra”. Hij acht „dit ouwe kucherige mannetje” nauwelijks in staat „het nog tot Vader te brengen”.

Henri Borel verzet er zich tegen dat Renso van Telger er Royaards „een verwijt van (maakt), dat hij den advocaat zoo klagelijk en jammerlijk typeerde”²⁴⁵. Zijn argumentatie is goed gefundeerd : „Immers, deze advocaat gaat gebukt onder het leed en de wreedheid der menschen, en zijn gezicht draagt den stempel van al hun boosheid en bitterheid, die hem in de ziel branden. Ik vind dat Royaards dit juist zeer treffend heeft uitgebeeld, en kan mij volkomen met zijn opvatting (niet met zijn stem) vereenigen.

241. *De Telegraaf*, 17.10.1921, Avondblad, blz. 5.

242. *De Maasbode*, 24.11.1921, Avondblad, Derde blad, blz. 1 (signatuur W.N. ; dat is dus wel Willem Nieuwenhuis).

243. In *De Siem*, jg. 2, deel I, 1922, blz. 380.

244. In *Het Getij*, jg. 6, Tweede reeks (1921), blz. 107.

245. In *Het Vaderland*, 20.11.1921, Ochtendblad B, blz. 1.

Indra's dochter voelt zich ook niet aangetrokken door zijn uiterlijken persoon, die verre van aantrekkelijk is, maar door zijn leed; zij zet hem de doornekroon op het hoofd, als symbool van het lijden. Dit gebukt gaan onder de boosheid der menschen, met op zijn gezicht de weerspiegeling van hun kwaadaardigheid, heeft Royaards zeer expressief uitgebeeld".

Toch had Henri Borel zich in een vorig nummer van *Het Vaderland* ook kritisch uitgelaten over Royaards als speler bepaaldelijk over zijn stem. Na eerst zijn bewondering uitgesproken te hebben voor de regie, die hij fenomenaal vond, schrijft hij: „Dubbel jammer vind ik het daarom, dat de zoo artistieke regisseur Royaards als acteur zoo verre beneden dit wonder van regie bleef. Niet in zijn uiterlijke uitbeelding, die was bijwijlen prachtig, maar in zijn schier niet aan te hooren keelstem, die nu en dan niets deed dan brouwen en grollen, en waarvan de intonaties en hoog opgedreven of laag neergetrokken accenten nog erger waren”²⁴⁶.

Iets meer genuanceerd uiten zich de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en de *Haagsche Courant*. Royaards zette zijn rol wel prachtig in, maar verviel „af en toe in al te sterke, geforceerde accenten”²⁴⁷ zodat hij zelf eigenlijk het ergst de droomstemming van het stuk „verstoorde”²⁴⁸, betoogt de eerste krant, terwijl de tweede schrijft: „Met het hem eigen talent heeft dr. Royaards deze belangrijke rol gespeeld, maar het is jammer dat hij door zijn streven om afwisseling en uitdrukking te brengen in zijn stem en de duidelijkheid en den aesthetischen indruk van zijn geluid schaadt”²⁴⁹.

Uit dit alles mogen we wel opmaken dat Royaards af en toe zeker wat te melodramatisch moet zijn opgetreden, al zijn er naast de hierboven geciteerde uitlatingen ook wel enkele recensies die kritiekloos de lof van Royaards zingen, ook als acteur²⁵⁰. Tenminste twee van deze recensies zijn geschreven naar aanleiding van de eerste opvoering in Haarlem op 29.9.1922. Toen was er blijkbaar al heel wat verbeterd aan de encenering, en dat niet alleen wat de verlichting betreft. J. B. Schuil zegt dat deze opvoering in Haarlem op een hoger peil stond dan die hij het jaar te voren in Amsterdam had bijgewoond. „'t Spel was bezonkener en van allen nog meer ingeleefd”. Dat er reeds kort na de première in Amster-

246. *Het Vaderland*, 16.11.1921, Ochtendblad, blz. 2.

247. *NRC*, 17.10.1921, Avondglad C, blz. 1.

248. *NRC*, 9.12.1921, Avondblad B, blz. 1.

249. *Haagsche Courant*, 16.11.1921, blz. 2.

250. nl. *Het Nieuws van den Dag*, 17.10.1921, Avondblad, blz. 7 (Cornelis VETH); *Eigen Haard*, jg. 48 (1922), blz. 95 (Edmond VISSER); *Oprechte Haarlemsche Courant*, 30.9.1922, blz. 1 (Frans NETSCHER); *Haarlem's Dagblad*, 2.10.1922 (J. B. SCHUIJL) en *Habitué* in een niet-geïdentificeerd knipsel dat op het Nederlands Theater Instituut in Amsterdam berust.

dam verscheidene verbeteringen werden aangebracht blijkt uit een artikel in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 4.11.1921²⁵¹. Daar wordt met name ook het tafereel in de woonkamer van de advocaat vermeld waarbij gezegd wordt dat Royaards' spel dat aanvankelijk „af en toe te fors was voor de droomsfeer”, „nu mooi afgestemd” was.

d) *De regie*

Ik heb hierboven al twee gunstige stemmen over de regie in het algemeen aangehaald, die van Cornelis Veth en van Barbarossa. Die getuigenissen ten gunste van de regiekunst van Willem Royaards zou ik tot een indrukwekkende stoet kunnen laten aanzwellen – de decors en toneelontwerpen van Svend Gade krijgen wel meer kritiek²⁵² – maar het komt me voor dat het voor de geschiedenis van het toneel interessanter is vooral de kritische beschouwingen wat uitvoeriger aan het woord te laten. Op de uitbundige lofbetuigingen van J. B. Schuil en Habitué kom ik trouwens nog terug.

Het is overigens wel opvallend dat heel wat critici van een „zeldzaam regiefeest”²⁵³ of een „technisch bravourstuk”²⁵⁴ spreken, maar het toneelstuk om artistieke of godsdienstig-morele redenen onbevredigend vinden. Aangezien deze bezwaren meer als kritiek op het werk van Strindberg zelf moeten worden opgevat, zal ik die ook later behandelen.

Het grondigst wordt de regie van *Een droomspel* afgekamd door C(arry) v(an) B(ruggen) in *De Nieuwe Kroniek*²⁵⁵. Haar kritiek richt zich tegen het hoogdravend declameren, tegen de overdadige decors, tegen de overdreven technische voorzieningen, en dat op zo'n scherpe toon en tegelijk met zoveel overtuiging dat zij die kritiek haast voorstelt als een verdediging van Strindberg tegen de hier aangeboden encenering. Om deze reden vind ik het ook verantwoord hieruit een lange passage te citeren: „aan grove regisseurs-wellusten, aan goedkope regisseurs-triumfen is Strindberg

251. NRC, 4.11.1921, Avondblad B, blz. 1.

252. Zie b.v. *Algemeen Handelsblad*, 17.10.1921, Avondblad, blz. 9 (Ks.); NRC, 17.10.1921, Avondblad C, blz. 1; op het oordeel van Dop Bles (*De Stem*), C. van Bruggen (*De Nieuwe Kroniek*), en anderen die de decors even sterk veroordelen kom ik in de tekst nog terug. Overigens is er in de pers ook veel lof voor de Deense decorateur. – Een onbelangrijk detail: de meeste recensenten die de nationaliteit van Svend Gade aangeven, verslijten hem voor een Zweed; als ik me niet vergis noemt alleen het *Algemeen Handelsblad* van 13.10.1921 hem wat hij is: een Deen. Top Naeff begaat in 1947 deze vergissing nog in haar boek over *Willem Royaards* (blz. 290 en 291).

253. RAOUL in *Morks Magazijn*, 1° halfjaar 1922, Deel 46, glz. 37.

254. H(enri) B(OREL) in *Het Vaderland*, 16.11.1921, Ochtendblad, blz. 2.

255. jg. 1, nr. 15 (29.10.1921), blz. 1.

opgeofferd. Het holle en pompeuse declameeren, in deze holle en pompeuze (sic) omgeving deed zoozeer alles van innerlijke beteekenis en dieperen geest te loor gaan, dat men Strindberg voor een halfwijzen „huisdominee” had kunnen houden, zoo men hem niet beter kende. (...) Van begin tot einde heeft het spel mij onbevredigd gelaten, maar de décors hebben mij gehinderd, beleedigd, gekrenkt. Strindberg eischt een voortreffelijk, intelligent spel, waarin zijn eigen accent, – ’t welk het triviale verheft tot iets groots, want diepin speelt geweld, – vóór alles tot zijn recht moet komen in een sobere omgeving. Schrijft de auteur lichtende figuren over de wateren schrijdend, Riviëra-landschappen, heusche driemasters, reddingsboeien en bewegende golven voor, dan heeft de regisseur te begrijpen, dat dit visioenen zijn, van symbolische beduidenis, die door het spel als visioenen moeten worden gesuggereerd en waaraan maar heel weinig uitbeelding mag worden gegeven. (...) In deze omgeving werd Strindberg zonder meer ridicuul en vaak erger: vulgair.”

Als voorbeeld van goedkoop effect noemt C. van Bruggen dan nog het laatste tafereel „waar de licht-bloem zich opent op het dak van het slot”, een toneel dat „ook op een suikerbakkerstentoonstelling ongetwijfeld een eereprijs zou hebben behaald!” en ze besluit met een zinspeling op de bekende verzuchting van Indra’s dochter: „’t Is jammer van de centen”²⁵⁶.

Een meer genuanceerd oordeel formuleert J. Werumeus Buning in *Groot Nederland*²⁵⁷. Hij gaat uit van de door Emil Schering in zijn *Deutsche Gesamtausgabe van Strindbergs Werke* (deel VI, 4) bezorgde bundel *Dramaturgie* en tracht aan de hand van Strindbergs tekst aan te tonen dat „Gade’s ouderwetsche techniek van encenseering”²⁵⁸ lang niet zo vooruitstrevend is als de Zweedse dramaturg bedoelde. Wat de decors betreft beoogde Strindberg „dematerialisatie”, een symbolische vereenvoudiging en een zo snel mogelijk wisselen van toneel²⁵⁹. „De muziek,” schrijft Werumeus Buning, „onderbreekt thans echter voortdurend de droomverbeelding (...) om (...) den tijd te winnen voor de tooneelverandering, die niet noodig moest zijn”²⁶⁰.

256. Deze klacht wordt nog verder uitgesponnen door E. Renso VAN TELGER tot een minstens zesledige jeremiade in *Het Getij*, jg. 6, Tweede reeks (1921), blz. 108.

257. jg. 19, Tweede deel (1921), blz. 545-551.

258. t.a.p., blz. 548.

259. t.a.p., blz. 547.

260. t.a.p., blz. 548. – Over de muziek is de kritiek het alles behalve eens. Henri BOREL (*Het Vaderland*, 20.11.1921, Ochtendblad B, blz. 1) citeert Werumeus BUNING en sluit zich aan bij zijn standpunt. H. B., speciaal recensent voor de muziek van *Een droomspel*, in *De Telegraaf* van 17.10.1921, Avondblad, blz. 5, daarentegen vond de muziek geslaagd zoals b.v. ook J. B. SCHUIL in *Haarlem's Dagblad* van 2.10.1922. De lijst van zowel voor- als tegenstanders van de muziek (van E. N. von Reznicek) kan nog uitgebreid worden.

Veel recensenten schrijven dat de droomstemming op het toneel goed overkwam. Misschien was hun aandacht zo sterk gevestigd op de droomsfeer van het toneelstuk door de artikelen die voor de première verschenen waren, want in de grond is niet het beleven van een droom de kern van Strindbergs werk, maar het doordringen tot de ware zin van de werkelijkheid. Waar dus velen de droomstemming ten volle weten te waarderen, is Werumeus Buning van een andere mening: „men droomt – en Strindberg droomt – stellig schichtiger, halsstarriger, krampachtiger, hellscher en hemelscher dan Gade en Royaards nog vermogen te verwezenlijken. (...) Deze encenseering is niet gelukt, zeker niet mislukt: ze is een schrede op den weg. Ter verduidelijking zou men verder – onder al het voorbehoud dat bij dit etikettenplakken geboden is – kunnen zeggen dat Strindberg's *Droomspel* sfeer 'expressionistisch' is, terwijl ze hier 'naturalistisch', 'aesthetisch' in ieder geval ongelijksoortig verwerkt werd tot tooneel”²⁶¹.

Over de wijze van belichting oordeelt Werumeus Buning blijkbaar gunstiger. Het theaterpubliek ziet „meestal nog naturalistisch tooneel,” zegt hij, d.w.z. een „vrij gelijkmatig verlicht” toneel. Het „ziet m.a.w. niet het belangrijkste als het belangrijkste” en „er is bijna steeds te weinig overgelaten aan zijn verbeelding”²⁶². Vervolgens verbindt Werumeus Buning zijn opvattingen over modern toneel met deze opvoering van *Een droomspel* en uit die woorden blijkt dan ook meteen zijn waardering voor wat hier al verwezenlijkt is: „Deze opvoering heeft meer dan vroeger – en nog steeds te weinig – doen zien hoeveel men weg kan laten, hoe ver men van de kijkkast kan afwijken, hoeveel men aan de scheppende verbeelding van den toeschouwer moet overlaten – en een opmerkelijk aandachtig publiek was een der schoone resultaten. Het licht is hier – of het moest hier zijn – waar de aandacht van de toeschouwer moet zijn d.w.z. op een voorwerp, een gespannen gezicht, twee gezichten, een groep, een landschap; de rest is op een gegeven moment nauwelijks belicht, immers slechts zeer relatief van belang en meestal al wel voldoende in de verbeelding aanwezig als schemerachtige achtergrond. Men heeft in dit opzicht nog bijna alles te leeren en de meerdere mogelijkheden van dit handwerk die hier gebleken zijn mogen duchtig benut worden. Een dergelijke 'moderne', 'fantastische' belichting heeft natuurlijk niets 'moderns' of 'fantastisch'; ze is eenvoudig logisch.”²⁶³

Uit deze samenvatting blijkt duidelijk hoe J. Werumeus Buning de ontwikkeling van Strindberg begrepen heeft als een verwijdering

261. t.a.p., blz. 548.

262. t.a.p., blz. 549.

263. t.a.p., blz. 550.

van het naturalisme in de richting van de „dematerialisatie” en van het belichten van wat belangrijk is. In zijn conclusie voelen we nog eens goed waar naar zijn mening Royaards zich bevindt bij het vertolken van de bedoeling van Strindberg: „Samenvatting leidt tot een oordeel dat op vele Royaards voorstellingen toepasselijk is. Er is meer bereikt dan thans elders op ons tooneel mogelijk schijnt. Wat bereikt wordt, leidt bijna steeds tot het verlangen dat er meer bereikt zal worden”²⁶⁴.

Wanneer we hierna het artikel van Jo van Ammers-Küller lezen, dat in *De Gids*²⁶⁵ verscheen onder de titel *Het licht bij de moderne theater-enscèneeringen*, merkt men dadelijk dat zij zich in dezelfde gedachtensfeer beweegt als Werumeus Buning. Althans wat de toneelbelichting betreft, want anders dan haar mannelijke collega vindt Van Ammers-Küller dat op het gebied van toneelontwerpen en kostuums modernere dingen getoond werden dan op dat van de verlichting. Toch was op dat punt ook iets bereikt, want ze schrijft: „De eenige tooneelvoorstelling in Nederland, die op de leest van dit belangwekkend nieuwe geschoeid was, is het door Royaards opgevoerde *Droomspel* van Strindberg geweest. Voor deze enscèneering is de regisseur van een der grootste Berlijnsche theaters, Svend Gade, naar Amsterdam gekomen en heeft den Hollandschen tooneelbezoekers voor het eerst een indruk gegeven, welk een enorme beteekenis *het licht* in de moderne theaterkunst hebben kan”²⁶⁶.

En als voorbeeld geeft Jo van Ammers-Küller „de scène van het advocatenkantoor: vanuit een sterk verlicht midden vervaagde de groote grauwe ruimte in een neveligheid, die opeens de atmosfeer van een ‘droom’ over de toeschouwers bracht; niet meer dan aangeduid waren hooge wanden met opgestapelde boeken en paperassen, en toch suggereerde deze geheele ruimte, sterker dan bij een realistisch décor ooit mogelijk kan zijn, de benauwing, de troosteloze dorheid van een tusschen zulke wanden, in zulk een ‘atmosfeer’ besloten leven. Deze suggestie bewerkte niet het décor-zelve, doch het licht, dat (...) (zo opgesteld is dat) onbewust en onmiddellijk de aandacht van den toeschouwer op het belangrijkste geconcentreerd blijft”²⁶⁷.

Uit de artikelen van J. Werumeus Buning en van Jo van Ammers-Küller blijkt dat de Nederlandse kritiek er zich bewust van is dat de plaats van Strindberg, althans die van de post-Inferno-dramaturg dichter bij het expressionisme te zoeken is dan bij het naturalisme.

264. t.a.p., blz. 550-551.

265. jg. 86, Vierde deel, 1922, blz. 428-434 (vooral blz. 430-431).

266. t.a.p., blz. 430.

267. t.a.p., blz. 431.

Iemand die, evenals Werumeus Buning, uit de hierboven vermelde bundel *Dramaturgie* citeert²⁶⁸ is Dop Bles in zijn artikel in *De Stem*²⁶⁹. Ook hij vindt dat de decoratie „ten koste van het drama” bereikt werd, wat in strijd is met het van Strindberg aangehaalde principe: „Soll das Vergnügen auf Kosten des Dramas gestehen, so muss die Decoration weichen”²⁷⁰. Ook hij verzet zich tegen de droomopvatting van de door Royaards en Gade verwezenlijkte regie: „Alle decoratieve- en tooneelwaarde van de monteering zinkt in het niet, nu zij geïnspireerd bleek op den droom als sprookje, en kleurige zoetelijkheid bracht, lijnrecht tegen den geest van Strindberg in.” Vandaar dat hij niet alleen van „omslachtigheid der monteering” spreekt, waarbij de muziek de „verstoringen opheffen” moest en dus geen „integreerend deel van de vertooning kon zijn, maar dat hij zelfs gewaagt van een „mislukking van de theatrale verwezenlijking”²⁷¹, een symptoom van „de ruïneerende monteeringswaanzin”²⁷² die het Nederlandse toneel bedreigt.

Soortgelijke bedenkingen over de decors en de muziek als bij Werumeus Buning en bij Dop Bles (waarvan ze de eerstgenoemde althans heeft kunnen lezen) vinden we terug bij Jo de Wit²⁷³. In haar ogen is het stuk zelfs onopvoerbaar. In elk geval heeft zij van Strindbergs *Droomspel* begrepen dat het niet om theatrale effecten of om fraaiigheden vraagt zodat ze terecht besluit: „Waarom kon alles niet eenvoudiger? Waarom geen beter spel, stiller, scherper, en van minder zoetelijke pracht omringd?”

E. Renso van Telger naar wiens jammerklacht over deze opvoering ik al eerder verwezen heb (zie voetnoot 256) verlangt ook naar deze eenvoud wanneer hij drie maanden later bij de bespreking van het Chinese toneelstuk *De gele mantel* (opgevoerd door De Haghspelers) de volgende vergelijking maakt: „Plaats heel de gecompliceerde *Droomspel*-techniek (o eeuwig-beroemde electricien!) tegenover dit eenvoudige Chineesche tooneel en ge zult moeten toestemmen, dat gij U rijker hebt gevoeld bij den eenvoud van *De Gele Mantel*-voorstelling dan bij de weelde van al het technisch mogelijke tijdens de *Droomspel*-vertoning.” Hij verwijst trouwens ook naar Max Reinhardt, van wie Royaards zich dus zou hebben verwijderd: „ik zou *Droomspel* wel eens hebben willen

268. Weliswaar niet uit hetzelfde opstel. Werumeus BUNING citeerde uit *Traumspiel* (Dramaturgie, 1920, blz. 87-89; verwijzingen naar blz. 89) en Dop BLES uit *Dekoration* (t.a.p., blz. 81-86; citaat blz. 82).

269. jg. 2, Deel I, 1922, blz. 375-381; citaat blz. 380.

270. t.a.p., blz. 380.

271. t.a.p., blz. 379.

272. t.a.p., blz. 381.

273. *Onze Eeuw*, jg. 22, Eerste deel, 1922, blz. 107-111. Over de regie blz. 111. Enkele taferelen vond zij wel prachtig geslaagd, met name de officier in de huiskamer van zijn ouders en de schoolscène.

zien, onttakeld van alle regie-handigheden, zoals Reinhardt dat thans in Duitschland waagt²⁷⁴.

Een Droomspel is wel het stuk van Strindberg dat aan de regie en aan de spelers de hoogste eisen stelt²⁷⁵. Het is ook het drama waarin de „dematerialisatie” het best verwezenlijkt is, waarin de wereld als verdraaid beeld, als „een verkeerde kopie” van de oerwerkelijkheid²⁷⁶ wordt voorgesteld, waarin het menselijk leven ontmaskerd wordt als „een fantoom, een schijn, een droombeeld” van het ware, goddelijke bestaan²⁷⁷. In *Een droomspel* vervloeien deze beide werelden zozeer in elkaar – al blijft het menselijke uitgangspunt, nl. dit aardse tranendal, in de concrete uitbeelding nog wel primeren – dat Martin Lamm kon schrijven: „Daar is alles werkelijk en onwerkelijk tegelijk of, anders uitgedrukt, werkelijkheid gewijzigd door de droom”²⁷⁸.

Juist dit ineenvloeien van droom en werkelijkheid van verschillende tegenstrijdige facetten van het menselijk leven, verscheurd tussen onvolmaaktheid en goddelijkheid, maakt het regisseren van *Een droomspel* tot een delicate onderneming. Een ander gevolg is dat men wegens de rijkdom aan perspectieven en gezichtshoeken gemakkelijk verwaarloosde aspecten kan ontdekken bij de uitvoering van een bepaalde regie. Dit verklaart tevens de grote verscheidenheid van reacties op de encenering van Royaards en Gade: velen zijn opgetogen om het bereikte resultaat, anderen denken aan wat nog had kunnen worden verwezenlijkt. Toch legt dit nog niet alles uit: er zijn ook recensenten die het toneelstuk op zichzelf al als mislukt beschouwen. Het regisseren ervan was dus a.h.w. bij voorbaat tot mislukking gedoemd.

e) *Kritiek op het werk van Strindberg*

Iemand die heel het werk van Strindberg als nutteloos voor zijn tijd beschouwt, de tijd van na de eerste wereldoorlog, is Dop Bles in het reeds aangehaalde artikel uit *De Stem*. Hij geeft wel toe dat Strindberg groot was „in en voor zijn tijd”, maar bij het scheppen van een nieuwe wereld thans, na de oorlog, kan hij ons „van geen nut of belang meer zijn”. In het volgende citaat wordt

274. E. Renso VAN TELGER, in *Het Getij*, jg. 7 (januari 1922), blz. 22.

275. Gunnar OLLÉN, *Strindbergs dramatik*, 1961, somt op blz. 405 een aantal redenen op waarom *Een droomspel* „de grootste technische eisen aan de schouwburgen gesteld heeft”. Het is dan ook een werk dat meer „een drama van de regisseurs dan een van de individuele toneelspelers” genoemd mag worden. Dit alles heeft misschien meegebracht dat het een van de drama's is die pas vrij laat op de planken tot hun recht gekomen zijn.

276. August STRINDBERG, *Samlade skrifter*, dl. 36, 1916, blz. 249 (tekst van *Ett drömspel*).

277. t.a.p., blz. 324.

278. Martin LAMM, *August Strindberg*, 1961, blz. 331.

deze bewering uitgebreid tot de artistieke waarde van zijn werk : „De opvoering van Strindberg's werk heeft thans geen zin, doch zou nog eenigzins te verdedigen zijn, zoo men een kunstwerk bracht, waarin deze figuur zich het zuiverste en krachtigste in gave literatuur heeft geuit. Maar van allen zin ontbloot is elke theatrale verwezenlijking van het minderwaardige, of mislukte, dat hij gaf, en tot dit mislukte behoort *Droomspel*, dat van vele kanten te beschouwen en van vele standpunten te bezien, nimmer een gunstig oordeel zal ontlokken aan wie niet terwille van suggestie of traditie zich tot prijzen verplicht voelt. Mislukt is dit spel in zijn hybridischen bouw, mislukt als zuiver psychologisch werk (als droom) beschouwd, mislukt als tooneelwerk”²⁷⁹.

Nergens anders dan in *Een droomspel* is Strindberg erin geslaagd een zo geniale synthese te scheppen van zijn persoonlijk lijden en het lijden der mensheid. Iets daarvan moet tot Dop Bles doorgedrongen zijn wanneer hij schrijft : „het lijden van Strindberg is bovenal, zoo niet uitsluitend, het knagend verdriet om de plaag van het leven, het plagen in het leven”²⁸⁰. Toch beseft Bles niet heel de draagwijdte en zeker niet de betekenis van dit lijden, want hij beweert : „Door zijn persoonlijk leed met het universeele te vereenzelvigen, ontstond een tweeslachtigheid en verwarring, waardoor elke innerlijke groei volkomen uitgesloten bleef. Vandaar dat hij tot geen einde kwam (...)”²⁸¹. Dit „gemis van een einde”, „de afwezigheid van een oplossend slot” is voor hem een van de argumenten om te zeggen dat *Een droomspel* psychologisch mislukt is. Deze woorden „de afwezigheid van een oplossend slot” lijken bijna een weergalm van de hierboven geciteerde mening van Top Naeff dat Strindberg in zijn kunst niets oplost en dit drama met een goedkoop symbool sluit. Maar zoals ik toen ook al de mening van Top Naeff weerlegd heb, moet ik nu herhalen dat het einde van *Een droomspel* de essentie van Strindbergs visie samenvat : het lijden loutert de mens, het vuur verbrandt het aardse en opent de weg naar het ware, goddelijke zijn.

E. Renso van Telger heeft blijkbaar nog minder de hoofdidee van het drama gevat want hij zoekt „aldoo naar den draad van het stuk, die er natuurlijk niet is”²⁸². Evenals Dop Bles vindt hij dat zijn tijd – „terwijl de wereld wacht op vernieuwing” – niets heeft aan zo'n werk : „Wij hebben door dit droomspel van Strindberg heen geen oogenblik het idealisme van een jongen tijd in ons voelen oplaaien”²⁸³.

279. *De Stem*, jg. 2, Deel 1, 1922, blz. 376-377.

280. t.a.p., blz. 375.

281. t.a.p., blz. 377.

282. *Het Getij*, jg. 6, Tweede reeks, 1921, blz. 107.

283. t.a.p., blz. 108.

Van Carry van Bruggen heb ik hierboven de wellicht scherpst afkeurende kritiek van Royaards' regie aangehaald. Wanneer men heel haar artikel in *De Nieuwe Kroniek* leest, beseft men dat ze niet zozeer Strindberg tegen deze regie wil verdedigen, maar dat ze hem ook weinig waardeert „om zijn rauw en primitief accent, zijn grimmige onverschilligheid voor schoonheid en harmonie, voor leesbaarheid en speelbaarheid.” De eigenlijke zin van *Een Droomspel* is haar blijkbaar ook ontgaan, want ze kan niet naar waarde schatten wat uitstijgt boven de haast louter dierlijke kreet : „Dit in eenen adem uitschreeuwen van Wereldleed en woede om huiselijken tegenspoed, dat in één aanklacht toornen tegen het Noodlot en tegen de treiter-macht van de een of andere vrouw doet pijnlijk en belachelijk aan, zoodra het niet meer om zijn nietsontziende oprechtheid als geweldige smartkreet imponeert. Strindberg imponeert, imponeert altijd weer, zoolang men hem laat in zijn atmosfeer, hem niet berooft van zijn accent”²⁸⁴.

Naast critici zoals Carry van Bruggen, E. Renso van Telger en Dop Bles die over heel de lijn een negatieve houding innemen, heb ik hierboven een grotere groep recensenten vermeld die vol lof spreken over de regie, maar het toneelstuk zelf om artistieke, morele of godsdienstige gronden meenden te moeten afkeuren. Deze motieven wil ik nu wat uitvoeriger ontleden.

Artistieke argumenten worden vooral aangevoerd door Henri Borel en door Frits Lapidoth. De eerstgenoemde wijdt in het Haagse dagblad *Het Vaderland* drie artikelen aan *Een droomspel*. In een eerste *Dramatische Kroniek*²⁸⁵, geschreven tussen de première in Amsterdam en de eerste opvoering te 's-Gravenhage, geeft hij een inleiding tot het stuk aan de hand van een samenvatting van de inhoud, een aantal goed gekozen citaten uit het speciale nummer van de *Bladen van den Stadsschouwburg* en tenslotte een verwijzing naar een vroeger geschreven, maar door mij nog niet vermelde artikel in hetzelfde dagblad : „Ik heb reeds in vorige artikelen (o.a. het *Vaderland* 23 Febr. 1919) meermalen doen uitkomen, dat ik Strindberg geen grooten geest en een middelmatig wijsgeer vind, (...) (ook *Droomspel* heeft) geen nieuw inzicht in hem doen ontdekken. Hij is iemand, die diep onder het leven is blijven zuchten en izegrimmen, en er nooit boven uit is gestegen in verklaard hooger weten en voelen en begrijpen.”

Zijn tweede artikel publiceert Henri Borel nadat hij de voorstelling in Den Haag (15.11.1921) heeft bijgewoond. „Mijn bewondering voor de opvoering van gisteravond is vooral van technische aard”, verklaart hij, wat dus betekent dat hij bij zijn in

284. *De Nieuwe Kroniek*, jg. 1, nr. 15 (29.10.1921), blz. 1.

285. *Het Vaderland*, 23.10.1921, Ochtendblad B, blz. 1.

de voorbeschouwing uitgesproken opinie blijft. Hij voelt zich zelfs gesterkt in die uitspraak en herhaalt : „dat ik het *geen* groot kunstwerk vind. Ik zeg er thans nog bij, dat ik het evenmin Tooneel vind, en ik er bij lezing meer aan had dan bij de opvoering, van welke ik enkel het technische bravourstuk bewonder”. Dat zijn esthetische motivering tegelijk vervlochten is met ethische beschouwingen blijkt uit de volgende toevoeging : „Strindbergs pessimisme is van een goedkoop soort”²⁸⁶, maar daarop kom ik straks terug.

Frits Lapidoth looft in *De Nieuwe Courant* van 20-11-1921 de „vrijwel feillooze opvoering (...), waardoor (Royaards) de grenzen der mogelijkheden voor ons tooneel heeft uitgezet”, maar hij heeft „bezwaren van tweeërlei aard : aesthetische en moreele”. Zijn esthetische bezwaren bestaan hoofdzakelijk hierin : „De schrijver dwingt ons allereerst tot de aanvaarding eener psychologische en fysiologische onmogelijkheid. Zijn droom is een zeer vernuftig samengesteld litterair werk, doch vertoont weinig overeenkomst met een werkelijk droomproduct. Hij is daarvoor veel te logisch, veel te systematisch en vooral veel te lang in één stijl volgehouden.”

Lapidoth verwachtte dus de illusie van een droom, iets wat de toneelvoorstelling hem niet kon bezorgen. Dit ontbreken van het droomkarakter heeft aan de ene kant tot gevolg dat het stuk overkomt „als een drama met veel symbolieke handeling” en aan de andere kant dat de personen reële mensen worden. „Ze zijn geen verschijningen, doch acteurs en actrices. Wat er gebeurt moeten wij dus voelen als een onwezenlijkheid of laten wij zeggen van dezelfde soort van aesthetische onwaarheid als de ouderwetsche feeërie was met haar wonderdadige personen, feeën en godinnen tusschen werkelijke mensen in. Van het sombere droomsbel is een moderne feeërie gemaakt.” Ik heb er al eens op gewezen (n.a.v. de recensie van Werumeus Buning) dat zoveel journalisten zoveel belang hechten aan de droomsfeer bij de vertolking van het stuk. Daarbij verliezen ze dan meestal de eigenlijke bedoeling van de schrijver uit het oog, die wil aantonen dat de objectieve (positivistische) waarneming van de werkelijkheid het ware zijn niet ontdekt.

Gunnar Brandell heeft erop gewezen dat het woord 'droom' in dit verband verwarrend kan werken : „das Wort 'Traum' (ist) in

286. *Het Vaderland*, 16.11.1921, Ochtendblad, blz. 2. - Het vervlochten zijn van esthetische en ethische motieven was al te merken in het eerste artikel. De rechtstreekse veroordeling op levensbeschouwelijke gronden wordt het best in het derde opstel van Henri Borel geformuleerd, dat ik verderop citeer. Bij dit alles mogen we niet vergeten dat Borel werkelijk uitbundig is in zijn lofbetuigingen over de regie van Royaards en Gade. Hij noemt ze „fenemenaal” (sic) en roemt hun „minutieuse zorg”, „artistieke toewijding”, „fijnen smaak en dichterlijke visie”. „Het was meer dan ik had kunnen verwachten, zelfs na de enthousiaste pers te Amsterdam”.

diesem Zusammenhang kaum recht angemessen, auch wenn Strindberg selbst es war, der es lanciert hat. Es läßt an nächtliches Träumen oder Tagträume denken, aber keines von beiden kann das Besondere an Strindbergs subjektivem Drama kennzeichnen. Man muß schon an der Verbindung mit dem konkret Erlebten festhalten: Das, was andere Wirklichkeit nennen, erwies sich für Strindberg als unzusammenhängend, schwer begreiflich, bisweilen voller Heimlichkeit und Phantastik. Seinem Publikum vermittelte er diesem Eindruck dadurch, daß er die Parallele zum Traum schuf" ²⁸⁷.

Het is in deze 'droom' dat Strindberg een andere werkelijkheid ervaart, het is de droom die hem de zin van het leven openbaart. Het wereldraadsel wordt door Indra's dochter onthuld aan de Dichter die haar in de woestenij mocht volgen, omdat hij haar vertrouweling is. Ze noemt hem 'Ziener' omdat hij meer ziet dan de gewone mens, dan de 'weldenkenden' – dat zijn zij die menen dat ze met hun wetenschap en positivistische kennis alles doorgrond hebben. In de Fingalsgrot stelt de dichter de vraag: „Wat is poëzie?” en Indra's dochter antwoordt: „Geen werkelijkheid, maar meer dan werkelijkheid... geen droom, maar wakkere dromen...” ²⁸⁸. De poëzie en de droom (in de betekenis die in de titel van het stuk bedoeld wordt, een „wakkere droom” dus) openen de weg naar de diepere werkelijkheid en die werkelijkheid bereikt men niet wanneer men op het toneel alleen maar zuivere droom-effecten nastreeft.

Frits Lapidoth is er dan ook volledig naast wanneer hij schrijft: „De hoofdfiguur is slecht volgehouden. Zij blijft niet goddelijk, niet boven de aardse werkelijkheid”. Hij miskent de rol en de opdracht van Indra's dochter: zij is nl. uit de hemel neergedaald om aan den lijve te ondervinden wat het menselijk lijden betekent en de mensen de weg te wijzen van loutering en bevrijding van het aardse. Dit diepere perspectief is een gesloten boek gebleven voor Lapidoth want hij herhaalt zonder meer de argumenten die men vroeger gebruikt heeft tegen werken waarin men de vrouwenhater Strindberg meende te onderkennen: „eenmaal vrouw en moeder geworden, is deze godendochter een prul. (...) Want Strindberg haat de vrouwen en het huwelijk is hem een tweepersoons hel.”

Daarmee gaat Frits Lapidoth meteen over tot de ethische bezwaren die hij tegen *Een droomspel* heeft. „Waarom,” zo vraagt

287. Gunnar BRANDELL, *Die skandinavischen Literaturen 1870-1900*, in: *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft*, dl. 18, 1976, blz. 141.

288. *Samlade skrifter*, dl. 36, blz. 301. – Men kan 'dikt' hier i.p.v. met het woord 'poëzie' ook vertalen als: 'gedicht' of 'literatuur'.

hij, „houdt de godendochter het niet uit bij den advocaat, waarom zijn alle menschen uit het droomspel ontevreden en dus ongelukkig, waaraan lijden zoovelen hunner? Voor hen, die moeten werken, is de plicht een gruwel, een noodlot; plichtsvervulling een straf en van de zaligheid die er in 't welvolbrengen van zijn taak ligt, wordt in 't heele stuk geen woord gerept.”

Een ethisch bezwaar is het voor hem ook „dat Strindberg zijn eigen, bittere ervaringen het geheele Menschdom heeft toegedicht, dat hij zijn jammerlijk pessimisme heft generaliseerd”²⁸⁹.

Dit pessimisme ergert ook veel andere critici. Zelfs een tijdschrift als *Morks Magazijn*, dat aan de ene kant toegeeft: „Hier werd wel 't hoogste bereikt wat in een zoo moeilijk te verzinneijken werk als dit on-zinnelijke te bereiken is”, schrijft aan de andere kant in hetzelfde artikel: „Zoo er één werk is, waarin Strindberg's wat al te eenzijdig pessimisme uitkomt, dan is 't wel dit werk, dat den meest troosteloozen zang der wereldmisère zingt in een reeks, een eindelooze reeks strofen vol jammer en somberheid.” Enerzijds gebruikt deze recensent voor de regie woorden als „fabelachtig”, „aan 't volmaakte grenzend” enz., maar anderzijds getuigt hij toch: „als geheel kon 't ons bij 't zien maar matig boeien”²⁹⁰.

De hierboven reeds geciteerde Henri Borel vindt in dit pessimisme de aanleiding om de hele Strindberg maar af te wijzen: „ik geloof dat in deze tijden vol dreiging en onheil het publiek de grimmig-pessimistische, zoo zure en wrange, en dikwijls zeer oppervlakkige wijsgerigheid van een steeds onder het leven lamgeslagene als Strindberg best kan missen, en dat het behoefte heeft aan meer verheffend, troostrijk en hoopvol tooneel”²⁹¹.

f) *De katholieke kritiek*

Twee katholieke dagbladen, *De Tijd* en *De Maasbode*, publiceren ook recensies over *Een droomspel*, waarin telkens dit pessimisme vermeld wordt, maar waarin toch als belangrijker tekortkoming wordt aangestipt dat elke verwijzing naar de christelijke boodschap van verlossing ontbreekt. L(eonardus) v(an) d(en) B(roeke), redacteur van *De Tijd*, noemt Strindberg de „levenspessimist” en zegt dat Strindberg de wereld ziet „zooals die door de menschen is geworden: de eens grootsche schepping, na een revolte van ongehoorzaamheid, tot een tranendal gemaakt.” Als de scheepsbemanning Christus om erbarming smeekt, schrijft er

289. Verderop citeer ik nog een passage waaruit blijkt dat Frits Lapidoth ook religieuze motieven hanteert om Strindberg af te keuren (vgl. voetnoot 297).

290. RAOUL in: *Morks Magazijn*, jg. 24, 1° halfjaar 1922, dl. 46, blz. 37.

291. *Het Vaderland*, 20.11.1921, Ochtendblad B, blz. 1.

een lichtende figuur over het water. En Van den Broeke commentarieert: „Maar als den bevrijder laat Strindberg den Christus niet over de golven tot ons komen. Hij gaat ons als voorbij. (...) Het verlossend woord wordt niet gesproken”²⁹².

Over dezelfde passage uit *Een droomspel* schrijft *De Maasbode* in een eerste artikel²⁹³: Strindberg waagt het niet de geslagen menschheid heen te wijzen naar een God van barmhartigheid en liefde, naar den Hemel, ofschoon hij de lichtende figuur van den Gekruisigde doet wandelen over de ziedende golven eener onstuimige zee. (...)

De naar lichaam en ziel geschonden menschheid, wordt enkel haar leed getoond; zonder een woord van bemoediging, zonder een heenwijzen naar oorzaak en boetedoening als uitkomst en redding, het verdere leven ingezonden als een troosteloze woestenij van ellende en eenzaamheid.

Geestelijke of litteraire waarden zijn er in dit werk niet, op grond waarvan wij het onze bewondering zouden kunnen bijbrengen. Er is geen voldoende, rijke innerlijkheid, welke het complieerde (sic) uiterlijk rechtvaardigt.”

Dat *Een droomspel* geen literaire waarde heeft, wordt in deze recensie nergens anders dan in het laatst geciteerde zinnetje gefundeerd, ook niet in de vier volgende artikelen. Het zal deze journalist dan ook wel vooral om de geestelijke, d.w.z. om de godsdienstig-ethische motieven te doen geweest zijn. Daarentegen wordt in *De Maasbode* met name in de eerste drie bijdragen de artistieke prestatie van Royaards' gezelschap geloofd²⁹⁴ en het succes bij het publiek uitdrukkelijk vermeld.

De laatste twee artikelen in *De Maasbode* vormen dan samen het lange feuilleton van W(illem) N(ieuwenhuis). In het laatste deel hiervan geeft hij „een proeve (...) van duiding der geestelijke beteekenis van *Droomspel*”²⁹⁵. Terecht zegt hij: „In *Droomspel* is 't niet zoozeer de droeve processie van menschelijk leed, die ons voorbijtrekt, dan wel de keerzijde van ieder geluk en iedere schoonheid.”

292. *De Tijd*, 17.10.1921, blz. 2.

293. *De Maasbode*, 18.10.1921, Avondblad, Eerste Blad, blz. 1. — Er verschijnen in *De Maasbode* nog vier artikelen over *Droomspel*: 11.11.1921, Avondblad, Tweede Blad, blz. 2 (na de eerste opvoering in Rotterdam); 16.11.1921, Avondblad, Eerste Blad, blz. 3 (een kort bericht na de voorstelling in Den Haag) en dan het grote feuilleton op 24 en 26.11.1921 waarover ik het nog zal hebben. De drie eerste artikelen zijn niet ondertekend; het feuilleton is gesigneerd: W.N., dat is dus wel Willem Nieuwenhuis, redacteur van *De Maasbode*.

294. Ook in het vierde (*De Maasbode*, 24.11.1921, Avondblad, Derde blad, blz. 1) worden nog beelden besproken waarin „de vertolking van *Droomspel* opgevoerd (werd) tot het hoogste, wat met dit spel wel kan worden bereikt”.

295. *De Maasbode*, 26.11.1921, Avondblad, Derde blad, blz. 1.

De verlangens van de figuren in het drama worden nooit vervuld, het doel van hun streven nooit bereikt. Dit illustreert Nieuwenhuis met enkele voorbeelden²⁹⁶ waarna hij de volgende vragen stelt: „Moeten wij dan door het leven gaan, alleen droomend van verlangens en verwachtingen die nooit zullen worden verwezenlijkt? Moeten wij groeien in verbittering en teleurstelling en opbranden in een vruchtelozen weemoed, die het hart tot asch verteert? Of leert die nooit te verzadigen honger in ons, en die nooit te lesschen dorst, dat in een in de eeuwigheid herboren bestaan dezer rhapsodie van donkere dissonanten zal worden opgelost, in de lichtende harmonie van een in God rustend leven, waarin juist de vreugde het verlangen zal te boven gaan?”

Volgens mij zou men – uitgaande van de geest van *Een droomspel* – op beide eerste vragen met „neen” moeten antwoorden, op het begin van de derde vraag met „ja”. De rest van de derde vraag is al te zeer geïnspireerd door de geloofszekerheid van de katholieke journalist die in het vervolg van zijn artikel naar de figuur van Christus verwijst, die de kleingelovigen te hulp komt. Maar toch schrijft Nieuwenhuis na de zoëven geciteerde drie vragen: „Strindberg nadert het antwoord.” Dat komt dus wel ongeveer overeen met het antwoord dat ik daarjuist trachtte te formuleren.

Met die zin „Strindberg nadert het antwoord” heeft de redacteur van *De Maasbode* bewust en voorzichtig zijn standpunt geformuleerd als gulden middenweg tussen twee extreme houdingen van de katholieke kritiek, die hij in het begin van het tweede deel van zijn feuilleton als volgt tracht te omschrijven: aan de ene kant „de Roomsche critiek” die er vroeger een handje van had „om dichterlijke verschijningen, die wat ongewoon waren, op de meest vriendelijke manier op zij te schuiven”, aan de andere kant „het gevaar, dat een criticus er sterker Roomsche aandoening in vinden wil, dan er met den meest oprechten wil uit te puren valt”. Dit laatste vindt hij veel minder erg dan het eerste, want met „dit log afwijzen van diepzinnigheden”, met dit opzij schuiven van „een merkwaardig geestelijk tijdsverschijnsel” zouden we zelfs Dante „naar de meest bestoven plank onzer boekenkast” verbannen.

Bij beide standpunten schijnt Nieuwenhuis aan een concrete kritische bijdrage over Strindberg te denken. Het strenge standpunt wordt dan vertegenwoordigd door „een Roomsche vooruitstrevend weekblad” dat ik op dit ogenblik niet kan thuiswijzen, maar de

296. Van deze voorbeelden zegt Nieuwenhuis: „ieder dezer figuren is vol leven, in enkele trekken volslagen en grootmachtig opgebouwd, zoodat uit elk dezer gegevens een volkomen drama ware te schrijven”. Dit oordeel schijnt haast te ontkennen wat ik zojuist uit het eerste artikel in *De Maasbode* geciteerd heb, nl. dat er in *Een droomspel* geen literaire waarde zou aan te wijzen zijn.

tweede, ruimere zienswijze lijkt me wonderwel te passen op het artikel van Leonardus van den Broeke in *De Nieuwe Eeuw* van 22.10.1921.

Dit artikel had al een veeg uit de pan gekregen van Frits Lapidoth in zijn hierboven reeds geciteerde bijdrage in *De Nieuwe Courant* van 20.11.1921. Het verwondert hem dat „de Roomsche Leonardus van den Broeke” zo opgetogen spreekt over een werk waarin de hoofdfiguur, die voorgesteld wordt als een parallel met Christus, zo'n erbarmelijk figuur slaat. „De zoon van Jehova was groot, ook als mensch; Indra's dochter is een akelig levensdilet-tantje!”²⁹⁷

Toch is het bewuste artikel in *De Nieuwe Eeuw* een voortreffelijke bijdrage tot een beter begrip van Strindbergs werk. Dat ook anderen het zo gelezen hebben, blijkt uit het feit dat een overdruk ervan – althans bij de opvoering in Rotterdam op 10.11.1921 – „den bezoekers aan den man gebracht” werd²⁹⁸.

Vijf dagen nadat Leonardus van den Broeke in *De Tijd* zijn recensie over de voorstelling van *Een droomspel* gepubliceerd heeft, schrijft hij dus in het katholieke weekblad *De Nieuwe Eeuw* een uitvoeriger en ook positiever artikel over de geest en de zin van het toneelstuk. Hij gaat uit van de trieste levenservaring van Strindberg: „Laten wij ons herinneren dat we hier voor ons hebben een dichter die het 'Inferno' des menschelijken leeds heeft doorworsteld. Een hel van smarten is hij doorgestaan, smarten vooral der geestelijke ellenden en zielebitterheid, van revolteerenden haat, van onbevredigd liefdeverlangen, van geloofshonger en twijfelbangheid. Hoe jammerlijk schijnt ons deze kleinmenschelijke geniale reus, die vóóral ook gefolterd werd door de kleinburgerlijke onvolkomenheden des levens waarboven hij moest zijn uitgegroeid.”

Verder beschrijft hij Strindbergs ontwikkeling „van zijn Nietzscheaansche ontkenning tot het grafkruis met zijn *Ave crux spes unica*”. Als fasen in deze ontwikkeling vermeldt Van den Broeke: „(Strindberg) is den weg naar Damascus gegaan en vond zijn opstanding in de Verrijzenis van den Paaschdag. Maar de klaarheid van een hoogere levensvreugde, zelfs in dit jammerlijke aardsche, ging voor hem niet op en hij bleef in deze wereld zien

297. Hierboven heb ik de esthetische en morele argumenten besproken, die Lapidoth gebruikt om Strindberg af te keuren. Het is duidelijk dat daar ook nog religieuze motieven bijkomen. – Eerlijkheidshalve moet ik duidelijk stellen dat het sarcasme van Lapidoth zich richt tegen L. van den Broeke omdat deze als katholiek geen bedenkingen heeft bij het toneel van de over het water wandelende Christus-figuur, waar de Dichter zegt: „Petrus, de rots, is het niet; die zonk als een steen”.

298. *De Maasbode*, 11.11.1921, Avondblad, Tweede Blad, blz. 2.

een, mede door eigen schuldige opstandigheid, verloren paradijs!"²⁹⁹

Vervolgens probeert onze criticus de kern van Strindbergs bedoelingen in *Een droomspel* te benaderen. Naar aanleiding van de retorische vraag van de decaan van de theologische faculteit „Hoe kan ik een God verdedigen, die zijn getrouwen in den steek laat?“, stelt hij de vraag of men in het drama „een revolte tegen God“ mag zien. Hij geeft toe dat er voor deze opvatting wel iets te zeggen is, maar verkiest toch „een andere verklaring, eene die nader staat bij het grafkruis, de *eenige hoop*.”

't Is alsof Strindberg in *Een droomspel* „heel den doorworstelden levensdag comprimeeren wilde in enkele droomgezichten. Onwezenlijk als een droom, maar toch zoo werkelijk als 'n droom werkelijkheid kan schijnen. Dus moesten er beelden komen uit de verschillende levensfazen, beelden van revolutioneerende kracht, beelden van opstandigheid jegens God, beelden van dwaling en twijfel, beelden van leed en droefheid, maar alles toch vermilderd met het medelijden van 't Goden-kind, Indra's Dochter: 'Het is jammer van de menschen' en haar hope: 'Ja het leven is moeilijk, maar de liefde overwint alles'.”

In de grond is deze opvatting van de droom in het stuk niet zo ver verwijderd van wat ik daarstraks als eigenlijke zin ervan heb proberen te omschrijven. Voor L. van den Broeke houdt het droomkarakter van Strindbergs werk in dat hij in een aantal visioenen essentiële momenten uit het leven tracht uit te beelden. Het leven wordt zo voorgesteld als „een gevangenschap“, als „een hunkering naar liefde“, een benaauwenis in het huwelijk“, als „een oord der plagen“ of „een oord van schijnvreugde“, enz.

In het gedicht kan de dichter met behulp van Indra's dochter een opening vinden naar een andere werkelijkheid: „Zijn zang is een klaagzang over het leed en door hem stijgt de menschenbee tot de Godheid, wanneer hij Indra's Dochter, die op de aarde kwam om den mensch te leeren kennen, bereid vindt haar vader al het lijden te zeggen...”

Van den Broeke citeert ook het tafereel waar Christus over het water schrijdt en zegt dat hij voorbijgegaan is. „Voorbijgegaan aan velen. Ook aan Strindberg? Ik weet het niet en denk aan het grafkruis.” In deze woorden zie ik nog steeds niet de overdreven „Roomsche“ interpretatie die W. Nieuwenhuis, de redacteur van *De Maasbode*, in dit artikel meende te onderkennen. L. van den

299. Het begin van dit citaat zinspeelt op de werken *Till Damaskus* (Naar Damascus) en *Påsk* (Pasen). De wel wat overdreven uitdrukking in verband met dit laatste drama (het vinden van de opstanding...) wordt gelukkig wat afgezwakt in de volgende zin.

Broeke heeft er trouwens in het begin van zijn feuilleton nadrukkelijk op gewezen dat verschillende opvattingen mogelijk zijn.

Na de passage met Christus en het verhaal van het openbreken van de deur – waarover hij terecht zegt: „het louter menscheijk pogen zonder meer is ijdel” – vermeldt Van den Broeke ook de twijfel van de Dichter, maar tevens diens vertrouwen in Indra's dochter. Wanneer hij dan de woorden aanhaalt waarmee zij het geheim van het wereldraadsel openbaart, cursiveert hij de zin: „Daar heb je nu het leed als bevrijder...” en in zijn besluit bewijst hij dat hij de centrale betekenis van deze onderlijnde zinsnede duidelijk begrepen heeft. Dit besluit mag dan tevens gelden als weerlegging van al de critici die het pessimisme als laatste woord, dat in *Een droomspel* gesproken wordt, meenden te moeten noteren.

Leonardus van den Broeke besluit zijn artikel in *De Nieuwe Eeuw* nl. ten eerste met de nadrukkelijke bevestiging: „Zóó zag ik als Katholiek dit droomvisioen van groot magisch vermogen” en ten tweede met een korte beschouwing over de „laatste ver-zuchting van Indra's Dochter: O, nu eerst ken ik de gansche smart van 't leven”. Hij kan zich volledig akkoord verklaren met het inzicht dat het lijden een essentieel deel is van het menselijk bestaan, want hij aanvaardt het menszijn en de smart „niet als een vervloeking van het leven, zooals de Advocaat zijn leven 'n vloek noemde, maar als de erkenning dat 's-menschen leven lijden is, lijden bezien in het licht der pas voorafgegane verklaring: 'maar om van het aardelijk, weer bevrijd te worden, oefenen Brahma's nakomelingen zich sinds dien tijd in ontbering en in het lijden. Daar heb je dus nu het leed als bevrijder’.

Het leed als bevrijder en een opgaan tot de Godheid.”

g) *Nog andere getuigenissen over de betekenis van Een droomspel*

Edmond Visser, die in 1919 de vertaling van 'n *Roes* voor Royaards gemaakt had (zie voetnoot 203), bespreekt op waarde-rende wijze zowel de encenering als het werk van Strindberg. Dat het niet gemakkelijk is om meteen de diepere zin van *Een droom-spiel* te vatten erkent hij indirect in volgend citaat: „Schijnbaar is alles in dit stuk pessimisme, in werkelijkheid – vroeger heb ik dit niet zoo begrepen – leeren wij door dit pessimisme heen resignatie en levensaanvaarding”³⁰⁰.

Tot dezelfde slotsom als E. Visser of b.v. L. van den Broeke, die allebei zeggen dat het pessimisme niet het laatste woord krijgt in *Een droomspel*, komt ook Cornelis Veth. Hij geeft toe dat

300. *Eigen Haard*, jg. 48, blz. 94-95.

sommige taferelen „schril” kunnen schijnen omdat de persoonlijke ervaring van de dramaturg vaak bitter is, „maar boven alles welft zich toch de grootheid van een mensch die veel geleden heeft en veel heeft liefgehad. Een mensch die het leven niet gemakkelijk vond, doch het ook niet uit den weg ging, een mensch die den plicht hoont, maar eerbiedigt, die de liefde wel beschuldigt, maar eert, en die het leed wel pijnlijk ondergaat, maar zijn louterende macht erkent. Daarom kan ik dit werk niet pessimistisch vinden, want het is groot, niet benauwend, want het reikt hoog”³⁰¹.

Uit de overige recensenten kies ik er nog vier (daarenboven komt Top Naeff straks nog aan de beurt) om te illustreren dat er ondanks alle moeilijkheden een groeiend inzicht is in de eigenlijke betekenis van *Een droomspel*.

Ik neem eerst de recensie van Habitué (zie voetnoot 250), die poëtisch begint, vrij spoedig in extatische bewoordingen overgaat, maar toch iets aangevoeld heeft van de diepere bedoelingen van de auteur. Voor hem is Strindberg „de weergalooze te boek steller van een zinkende beschaving”, die evenwel niet blijft staan bij het jammerlijke bestaan op aarde, maar „het leven en het streven opvoert naar een hoger plan, waar dat alles niet meer dan een vage, zij het ook nijpende afschaduwing lijkt van een bovenzinnelijk bedoelen, dat we slechts in schuchter tasten en aarzelend reiken benaderend bevroeden kunnen. Hem op dien mysterieusen weg te volgen leidt vaak tot verbijstering, doch zelfs waar wij niet klaar begrijpen, en hij zelf niet tot een duidelijk besef komt, voelen we toch altijd den opstuwenden wiekslag van een genialen geest.”

Erg pathetisch wordt Habitué dan in de daaropvolgende passage waarin hij Strindberg „een grandioos dichter” noemt en de spanning laat aanvoelen tussen „de(n) onstuimige(n) hemelbestormer” en het menselijk leven in gekrakeel, zonde en pijn. In de hier aangehaalde tirade – waarin toch de waarheid verscholen zit van de werkelijkheid als het aardse schijnbeeld van het ware zijn – wordt Strindberg tenslotte verheven in de rij der gecanoniseerde martelaren: „Smachtend naar bevrijding zoekt hij de wegen, die uit die aardsche klusters moeten terugvoeren naar den verloren hemel. Hij speurt de geheimenis van die nooit gestilde smart der menschheid, wringt er zich uit op tot een hooger besef van het eeuwige en in een vaart, welke naar de sterren duizelt, stelt hij vast: ‘Dit is slechts een spel, dat we doorleven als een ontzagwekkenden droom. Het waarachtige zit daarachter. Heffen we de

301. *Het Nieuws van den Dag*, 17.10.1921, Avondblad, blz. 7. – Het wekt wel verwondering dat Cornelis Veth bijna een jaar later in hetzelfde dagblad in een kort verslagje n.a.v. een wederopvoering schrijft: „Het geheel blijft mij meer als interessant dan als mooi of groot aandoen.” (*Het Nieuws van den Dag*, 8.10.1922, blz. 8).

sluiers op en de aarde straalt als op den eersten dag.' Hiermee heeft Strindberg zijn Credo uitgesproken en een werk van barmhartigheid gewrocht, dat hem in de rij voert der apostolische martelaars."

Over een lange, driedelige kroniek in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* zou veel meer te vertellen zijn dan ik me hier kan veroorloven. Er komen nogal wat wijsgerige beschouwingen in voor (Schopenhauer, Kant en Plato enz.) over de aard van onze kennis van de werkelijkheid³⁰². In het tweede deel komt de journalist nogmaals terug op hetzelfde probleem, als hij Strindbergs houding onderzoekt tegenover de vraag: „Is aanschouwing mogelijk die niet tot de 'kopie', waar Indra's dochter en de advokaat het over hebben, maar tot het oorspronkelijk-ding ons voert? Ja, meende Strindberg: de aanschouwing des droomers”³⁰³.

In het laatste deel lezen we tenslotte nog over de droom: „literair is de verklaring, dat Strindberg het leven als een droom zag, 't bewustzijn van die geheimzinnige macht, die is het wezen der poëzie, die is het wezen van de kunst, die is 't verschijnsel dat droom genoemd wordt: de onbewustheid, het niet – en wel”³⁰⁴.

J. B. Schuil tracht het wezen van de droom op een andere wijze te benaderen: aan de ene kant is het „de droom van een dichter die Strindberg hier geeft, maar een droom die op de werkelijkheid berust” en aan de andere kant moet de toeschouwer „uit dezen droom, die bijna geheel 'symbool' is, de werkelijkheid naar voren brengen”. En Schuil voegt eraan toe: „Geniaal kan men dezen droom van Strindberg noemen!”³⁰⁵

In zijn tweede artikel na de eerste opvoering te Haarlem wijst J. B. Schuil erop dat *Droomspel* een troosteloos stuk is omdat we er overal „het leed der menschheid” zien, „een wereld van onmacht, ellende en wederzijdsche marteling”³⁰⁶. Toch ziet Schuil goed de bedoeling van Strindberg: „Alleen het openbreken van den knop in een groote chrysanthemum op den koepel aan het slot en de daarbij behorende muziek, wijzen op hoop en goddelijk erbarmen, maar dit symbool zal misschien velen nog zijn ontgaan. (...) Maar welk een medelijden met de menschheid spreekt uit dit *Droomspel*. En welk een groote liefde! Men voelt uit heel dit werk, dat Strindberg dat leed zelve fel heeft ondergaan, dat het geen phrase is, wanneer hij dit 'drama 'het kind van zijn grootste smart, geboren in 40 dagen van groot lijden' noemt. Hoe zou dit alles te

302. NRC, 10.11.1921, Avondblad A, blz. 1.

303. NRC, 11.11.1921, Avondblad A, blz. 1.

304. NRC, 9.12.1921, Avondblad B, blz. 1.

305. *Haarlem's Dagblad*, 27.9.1922.

306. *Haarlem's Dagblad*, 2.10.1922.

dragen zijn, als er niet deze troost was, dat in het leed de loutering is?"

Iemand die zich – zoals ik reeds vroeger gezegd heb – door de regie van Royaards zeker niet heeft laten overtuigen, is Jo de Wit. Zij heeft ook enkele algemene beschouwingen over de literaire figuur van de schrijver, over de geestelijke grootheid van Strindberg en daarbij uit ze de volgende kritiek, die natuurlijk groten-deels juist is omdat ze hoofdzakelijk gebaseerd is op het naturalistische werk van de auteur :

„Strindberg stelt telkenmale teleur door zijn gemis aan hoogere 'stijl'. Hij is machteloos-verward in het eigen zieleleven – fijner besnaard dan het meerendeel der menschen, daardoor te sneller gekrenkt en gekwetst, nooit tevreden met iets dat onvolkomen bleek en onmachtig het volkomene zelf te scheppen, zij het één oogneblik, uit den eigen geest.

Hierin verschilt hij van de wezenlijk grooten : nooit ziet hij in het tijdelijke een afglans van verre, hooge schoonheid, zelden ontroert hem in het menschelijke het goddelijke, alles maakt hij klein en duister, hij grimt en hoont, hij grient en weeklaagt, nimmer wordt hij tot demonische hoogheid en ironische grootheid geheven, al te zelden aanvaardt hij met sublieme berusting de eenzaamheid des dichters. Nadat hij zijn wrevel in tallooze autobiographische geschriften tot uiting heeft gebracht, nadat hij zijn duistere ervaringen ten aanzien van de vrouw, het huwelijk en de maatschappij breedvoerig heeft ontleed, bereidt hij zich langzamerhand voor op een meer objectieve een meer algemeene levenshouding”³⁰⁷.

Een poging om Strindberg nader te situeren in de literaire stromingen wordt niet ondernomen, tenzij dat ze zijn extreem naturalisme vermeldt : „Het naturalisme dat immer zwaar was en duister, vindt wel in dezen Zweed zijn uitersten beoefenaar – verder zich wagen dan deze groote wroeter het deed kan wel geen menschelijk wezen”³⁰⁸. Nu kan men met een combinatie van naturalisme en subjectiviteit (het „machteloos-verwardzijn in het eigen zieleleven”, vgl. het citaat van daarjuist) veel essentiële dingen zeggen over typische werken van Strindberg niet alleen uit zijn naturalistische periode (b.v. *De Vader*) maar ook uit de post-Inferno tijd (b.v. *Dodendans* of de kamerspelen), een juiste karakteristiek van de literaire sfeer waarin *Een droomspel* te plaatsen is, geeft deze verbinding niet. Dat is Jo de Wit zich ook bewust.

Een eerste element van dit bewustzijn werd reeds aangegeven in de laatste zin van het voorlaatste citaat. Daar was sprake van

307. *Onze Eeuw*, jg. 22, dl. 1, 1922, blz. 108.

308. t.a.p., blz. 109.

„een meer objectieve, een meer algemeene levenshouding”. Dit wordt dan nader verklaard in de volgende zin : „En hij (= Strindberg) die de verlossende macht van het lijden kende, ziet het wonder zich voltrekken dat zijn leed ontdeint tot het leed-van-allen en dat zijn ervaringen zijn als kleine golven in de onmetelijke zee”³⁰⁹.

Verder, en hiermee gepaard gaande, is er de stap weg van het psychologische in de richting van het metafysische. *Droomspel* staat Strindberg toe, zegt Jo de Wit, „een veel omvattender greep te doen dan ooit in een gewoon, psychologisch drama mogelijk geweest ware”³¹⁰. De drang „naar het metafysische” is volgens haar ontstaan uit „wanhoop” om „het kwellende raadsel dat leven heet”. De troost die hem daarbij geboden wordt is „dat zij niet is de hoogste realiteit, deze wereld zooals wij haar zien door onze gebrekkige oogen, zooals wij haar waarnemen met onze onvolkomen organen”³¹¹.

Toch vindt Jo de Wit dat Strindberg niet hoog reikt in zijn streven naar het bovennatuurlijke. De reden hiervan is zijn „gebrek aan geloof” : „Zijn religie is geen zuiver en grootsch vermoeden doch slechts een flauw en tegelijk krampachtig hopen dat somwijlen bijna een brutale uitdaging aan de goden gelijk”³¹².

309. t.a.p., blz. 109.

310. t.a.p., blz. 110.

311. t.a.p., blz. 107.

312. t.a.p., blz. 108.

Vrienden en magen in de bronnen van de laat-middeleeuwse Brugse weeskamer

door

MARIANNE DANNEEL

INLEIDING

Van oudsher fungeren de schepenen van de stad Brugge als „oppervoogden” en achten ze het in die hoedanigheid o.a. tot hun plicht de minderjarige weeskinderen van hun ambtsgebied te beschermen.

Om deze taak echter efficiënt te kunnen uitoefenen, constateert men hoe de schepenen in de praktijk hun bevoegdheden inzake wezenzorg op het einde van de 14e E delegeren naar een hen ondergeschikt lichaam, nl. de weeskamer van Brugge.

Deze weeskamer bestaat uit vier mensen : twee schepenen, één „oversiender”, en één klerk.

Deze laatste is verplicht drie soorten registers nauwkeurig bij te houden :

Dit zijn in de eerste plaats de weesboeken waarin de aangiften van het bezit van de wezen ingeschreven worden ¹.

Daarnaast zijn er de voogdenregisters, lijsten van aangestelde voogden ².

Tenslotte zijn er nog de „ferieboeken” waarin de klerk verslag uitbrengt over elke zitdag, gehouden door de weeskamer ³.

Een nauwkeurige studie van deze bronnen biedt een schat aan informatie over de stedelijke wezenzorg in het laat-middeleeuwse Brugge.

In dit artikel wordt ingegaan op slechts één aspect van deze problematiek, nl. de functie van de vrienden en magen, zoals ze naar voorkomt in de bronnen van de weeskamer.

De vrienden en magen van het weeskind worden door J. Van Houtte slechts een onbeduidende rol toebedeeld inzake inspraak

1. S.A.B. 208, bewaard vanaf 1398, zij het onvolledig.

2. S.A.B. 205, bewaard vanaf 1397, eveneens onvolledig.

3. S.A.B. 204, bewaard vanaf 1496.

in en toezicht op de materies die de persoon of de goederen van het kind betreffen ⁴.

In hoger vermelde bronnen nochtans, duiken de vrienden en magen met een hardnekkige regelmaat steeds opnieuw weer op en schijnen ze een rol te vervullen die varieert van het passief getuige zijn, tot het actief klacht indienen. Net als de houder(igge) ⁵ en de voogden vormen de vrienden en magen dus voor het weeskind wel degelijk een realiteit, een groep van mensen waarmee het tijdens zijn minderjarigheid in aanraking komt en waarmee rekening moet worden gehouden.

HET BEGRIP „VRIENDEN EN MAGEN”

Vaak worden de „vrienden en magen” automatisch gelijkgesteld aan „de” familie van de persoon in kwestie.

E. Verwijs en J. Verdam geven een meer genuanceerde definitie : Wanneer het woord „vrient” verbonden wordt met het woord „maech”, kan het zowel de betekenis hebben van „vriend” als van „verwant”, zodat het soms van het enkele „maech” niet verschilt ⁶. „Vrient” kan zowel een bevriend persoon, een verbundene aanduiden als een verwant in de eigenlijke betekenis van het woord.

Bepaald verhelderend in dit opzicht is een studie over de „amis” en „amis charnels”, zoals deze opduiken in de 14e-eeuwse registers van het Parlement van Parijs ⁷.

De betekenis van de term „ami” blijkt hier eveneens erg extensief te zijn en gebruikt te worden in de betekenis van verwant, ook aangetrouwde familie én in de betekenis die de hedendaagse benadert : de mensen waarmee men zich om welke reden ook verbonden weet.

De „amis charnels” daarentegen zijn uitsluitend bloedverwanten. De betekenis zou nochtans geëvolueerd zijn van een zeer verwijderde graad van verwantschap (7e graad) naar meer dichte graden (3e en 4e graad), wat verband houdt met de kerkelijke verbodsbepalingen inzake het huwen met verwanten (concilie van Lateraan, 1215).

Uit de Brugse bronnen kan men moeilijk de graad van verwantschap van de vrienden en magen t.o.v. het weeskind achterhalen. Men kan enkel constateren dat zowel broers, grootvaders, ooms,

4. J. VAN HOUTTE, *De voogdij over de minderjarigen in het oud-Belgisch recht*, Gent, Den Haag, 1930, p. 48-49.

5. Over de houdenisse, zie J. GILISSEN, *De houdenisse in het oud-Vlaamse recht*, Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis, XXXI, 1963, p. 346-402.

6. E. VERWIJS & J. VERDAM, *Middelnederlandsch woordenboek*, 's Gravenhage, 1916, IX, p. 1343-1345.

7. J. M. TURLAN, *Amis et amis charnels d'après les actes du parlement du XIVe S.*, *Revue bist. de droit français et étranger*, 47, 1969, p. 645-698.

maar ook schoonbroers en stiefvaders tot de vrienden en magen worden gerekend.

Daarnaast zijn vaak namen opgenomen die afwijken van de familienaam van het kind (en dus alvast geen familie zijn van vaderszijde), maar waarvan men voor de rest niet kan uitmaken of het om familie gaat van moederszijde (wiens familienaam vaak niet vermeld is), of om vrienden in de hedendaagse betekenis van het woord.

DE TUSSENKOMST VAN VRIENDEN EN MAGEN

De bronnen van de Brugse weeskamer onthullen een dubbele invloedssfeer :

Vrienden en magen achten het niet alleen tot hun plicht hun minderjarige verwanten ter hulp te snellen, ook meerderjarige verwanten⁸ worden, indien nodig, door hen „beschermd”, zij het dan tegen zichzelf.

De weeskamer houdt zich immers niet alleen bezig met minderjarige weeskinderen, maar ook met volwassenen die niet in staat worden geacht op een degelijke manier hun bezittingen te beheren.

Uit de taakomschrijving van de klerk van de weeskamer door J. de Damhoudere⁹ blijkt dat ook verkwisters en krankzinnigen onder de bescherming komen van de weeskamer die daarbij echter in de eerste plaats gehoor geeft aan de wens van de vrienden en magen en zich baseert op de door hen verstrekte inlichtingen over de betrokkene.

Zo werd een geval aangetroffen waarbij iemand onder voogdij wordt gesteld omdat zijn vrienden en magen, en in het bijzonder zijn stiefvader, bij de weeskamer hun beklag maken over zijn „quade regementen”¹⁰.

Elders stelt de weeskamer de vraag aan de vrienden en magen van iemand „oft beter ware dat men hem wederomme ter voochdie stelde, ghesien zijn regemente ofte dat men hem tzijnne ghoede dede?”. Waarop de vrienden en magen verklaren „dat hij hem nu noch vele zotter toochde...”.

Resultaat : de persoon in kwestie komt opnieuw onder voogdij¹¹. Niet alleen ongetrouwde personen kunnen op initiatief van hun vrienden en magen onder voogdij gesteld worden, ook echtparen

8. In het vervolg wordt hier gemakkelijksshalve de term „verwanten” gebruikt, alhoewel zich dus onder de vrienden en magen eventueel ook een aantal niet-verwanten kunnen bevinden.

9. J. DE DAMHOUDERE, *Van de grootdadigheyt der breedtvermaerde regeringhe van de stadt Brugge*, uitgeg. Amsterdam, 1684.

10. S.A.B. 204, f° 2 r°.

11. S.A.B. 204, f° 17 v°

kunnen op die manier in „bescherming” genomen worden. Men krijgt de indruk dat hiervoor het gedrag van de man doorslaggevend is en dat de vrouw gewoon het lot van haar man mede „ondergaat”, wat de ondergeschikte positie van de getrouwde vrouw aantoont.

Dat kan men althans afleiden uit een beslissing van de schepenbank om een vrouw te ontvoogden nadat haar man om wiens „sobre regiment” ze beiden onder voogdij waren gesteld, gestorven was¹².

Merkwaardig is ook het relatief hoge aantal weduwen dat, omdat zij „onmachtich harer V zinnen” zijn, onder voogdij worden gesteld.

Onder de negen in het oudst bewaarde voogdenregister (1397-1410) vermelde krankzinnigen bevinden zich zes weduwen.

Toeval of getuigend van een „speciale zorg” van vrienden en magen voor hun verwanten-weduwen?¹³

Verkwisters en krankzinnigen worden dus op advies, zelfs op initiatief van hun vrienden en magen voorzien van twee voogden, die dezelfde bevoegdheden hebben als de voogden van volle wezen, o.a. het beheer van hun bezit.

De tussenkomst van vrienden en magen in het leven van meerderjarige verwanten beperkt zich trouwens niet tot het privaatrecht, maar manifesteert zich nog duidelijker in het strafrecht¹⁴.

Ook in strafrechtzaken springen vrienden en magen hun verwanten bij, door b.v., indien nodig, een gratieverzoek voor hun gestrafte verwant bij de centrale overheid in te dienen.

Weerspiegelen de bronnen van de Brugse weeskamer een tussenkomst vanwege vrienden en magen in het leven van een welbepaalde categorie van meerderjarige verwanten, ze reveleren in de eerste plaats een tussenkomst in het leven van hun minderjarige, verweerde verwanten.

In de eerste plaats houden de vrienden en magen van een kind rechtstreeks toezicht, zowel op de houder(igge) als op de voogden. Een sprekend voorbeeld van de *controle* op de houder is het geval waarbij een „dochterkin” uit het huis van haar vader wordt weggehaald en elders besteed wordt, na de klacht van vrienden en magen¹⁵.

12. S.A.B. 96, *Nieuw Groenenboek ongecotteerd*, f° 219 v°.

13. In Amsterdam stelt de weeskamer automatisch weduwen onder voogdij, N. DE ROEVER, *De Amsterdamsche weeskamer*, Amsterdam, 1878, p. 21.

14. R. C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de IX° tot de XIV° E, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, Klasse der letteren*, 19, Brussel, 1954, p. 230 en vlg.

15. S.A.B. 96, *Nieuw groenenboek ongecotteerd*, f° 105 r°.

Een dgl. klacht kan dus verregaande gevolgen hebben, zowel voor de houder als voor het kind zelf.

Voorts hebben de vrienden en magen een zekere vorm van inspraak in de beslissingen die de *persoon* van het kind aangaan. Wanneer de voogden een weeskind wensen uit te huwelijken, dan is de toestemming van de vrienden en magen vereist, zoniet is een consent van de schepenen nodig, in hun functie van oppervoogden¹⁶.

Ook bij het opstellen van de huwelijksvoorwaarden en het „huwelijkscontract”, is de aanwezigheid van vrienden en magen, zowel van vaders- als van moederszijde, een noodzakelijke voorwaarde.

In hoeverre zij echter hierbij een reële beslissingsmacht uitmaken, kan men moeilijk achterhalen; ze worden in ieder geval geraadpleegd en men kan zich dan ook voorstellen dat een advies van de vrienden en magen in controversiële gevallen toch wel gewicht in de schaal kan leggen.

Ook wanneer een weeskind in het klooster wil gaan, kunnen zij daarover een gunstig of ongunstig advies uitbrengen en constateert men zelfs dat ze het kind soms daadwerkelijk helpen om het toegangsgeld tot het klooster op te brengen¹⁷.

Bij de uitbroding, d.i. de juridische daad waarbij het kind ontvoogd wordt en voortaan zijn bezit zelf mag beheren, wordt o.a. met de mening van de vrienden en magen over de capaciteiten van het kind rekening gehouden¹⁸.

Wanneer een kind uitbestede wordt bij een meester om een ambacht te leren en de voorwaarden daartoe bepaald moeten worden, is het de gewoonte dat de vrienden en magen hun fiat geven aan de voogden¹⁹.

In het geval van volle wezen tenslotte, gebeurt het niet zelden dat een „vrient” of een „maech” het kind bij zich opneemt en opvoedt²⁰.

Naast hun controle-functie op houder en voogden, en hun op zijn minst adviserende bevoegdheid in materies die de persoon van het kind betreffen, is er nog de tussenkomst in beslissingen die de *goederen* van het kind aangaan.

Een bijzondere uitgave, en dus een vermindering van het bezit van het weeskind, wordt door de voogden vaak gerechtvaardigd

16. S.A.B. 96, *id.*, f° 68 v°-69 r°.

17. S.A.B., 208, *weesboek 3 St.-Niklaas*, f° 107 r° en *weesboek 4 St.-Niklaas*, f° 47 v°.

18. S.A.B. 208, *weesboek 2 St.-Niklaas*, f° 25 v°.

19. S.A.B. 208, *weesboek 3 St.-Jacob*, f° 98 v°.

20. S.A.B. 208, *weesboek 2 St.-Niklaas*, f° 60 r°.

door een verwijzing naar de vrienden en magen van het kind die hun instemming betuigd hebben en de uitgave eveneens verantwoord vinden ²¹.

Wanneer een bestanddeel van het bezit door de voogden wordt verkocht (wat enkel kan mits een uitdrukkelijke toestemming van de schepenen) en inzake erfeniskwesties wordt het de vrienden en magen eveneens geoorloofd een woordje mee te praten. Zo wordt b.v. rekening gehouden met hun advies bij het uitkopen van een mede-erfgenaar ²².

Tenslotte is er nog het feit dat vrienden en magen vaak als getuigen optreden wanneer de houder en/of de voogden de boedelbeschrijving van het sterfhuis bij de weeskamer indienen.

BESLUIT

Men kan met J. M. Turlan ²³ besluiten tot de aandachtige en actieve alomtegenwoordigheid van de vrienden en magen, zowel bij minderjarigen om te waken over hun persoon en goederen, als bij meerderjarigen om hen te beschermen tegen zichzelf. Het is de vraag of deze alomtegenwoordigheid tot een valabel argument kan gerekend worden in de bestaande discussie over de dominerende familiestructuur in die periode.

P. Ariès ²⁴ neemt aan dat zich in de 16e E een structurele verandering heeft voorgedaan in de familierelaties. Men zou geëvolueerd zijn van een „famille large”, de uitgebreide familie waarin het individu totaal ondergeschikt is aan het belang van de familie, naar de „famille nucléaire” of het gezin waarin de relatie tussen ouders en kind(eren) meer direct is en zelfs van affectieve aard kan zijn.

Als men de gegevens uit de bronnen van de Brugse weeskamer in het kader van deze problematiek wil evalueren, moet men rekening houden met verschillende componenten :

Eenzijds is de houdenis een instelling die ongetwijfeld de rechten van de langstlevende ouder confirmeert. De ouder krijgt de bevoegdheid en het gezag in handen over zijn of haar kinderen en hun bezittingen, zonder daarover enig rekenschap te hoeven afleggen, dus ook niet t.o. de verwanten van het kind. De houdenis is dus een instelling die de gezinsstructuur, d.i. het nucleaire,

21. S.A.B. 208, *weesboek 2 St.-Niklaas*, f° 13 r°, f° 277 v°...

22. Ibid. f° 281 v°.

23. J. M. TURLAN, *o.c.*, p. 694.

24. P. ARIÈS, *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Parijs, 1960.

zij het onvolledige gezin bevordert en de relatie ouder-kind bevestigt.

Anderzijds moet men het bestaan constateren van twee „toetsende” voogden, bij voorkeur familieleden, die in praktijk vaak nauw blijken samen te werken met de houder.

Bovendien zijn daar de steeds weer opduikende vrienden en magen. Samen met de voogden belichamen zij de waakzaamheid van de steeds, zij het slechts op de achtergrond, aanwezig zijnde familie.

Argumenten dus in het voordeel van de stelling die het bestaan van een familiale clangeest in de middeleeuwen verdedigt.

De twee argumenten sluiten elkaar echter niet uit: In het laatmiddeleeuwse Brugge domineert de gezinsstructuur, maar dit neemt niet weg dat familieleden (voogden en vrienden en magen) bij de belangrijke gebeurtenissen in dat gezin, toch wel aanwezig zijn en gebruik maken van hun op zijn minst adviserende bevoegdheid.

Het Vroegmiddelhoogduits en de studie van zijn religieuze woordenschat

door

WALTER DE CUBBER

0. Wie het over Vroegmiddelhoogduits heeft, gebruikt een term die niet iedereen zo vertrouwd voorkomt als de termen Oudhoogduits, Middelhoogduits, Vroegnieuwhoogduits, Nieuwhoogduits e.d. en doet er goed aan dit begrip wat nader toe te lichten.

1.1 De term Vroegmiddelhoogduits (Frühmittelhochdeutsch) komt oorspronkelijk uit de taalgeschiedenis¹.

Men duidt er de periode tussen het Oudhoogduits en het klassieke Middelhoogduits mee aan. Eén van de belangrijkste taalkundige criteria die men gebruikt om het begin van de periode te markeren, is het volgende: het Ohd. als taalkundige periode houdt op en de volgende periode, de Vroegmiddelhoogduitse, begint, wanneer men de verdoeffing van de vokalen in onbeklemtoonde lettergreep schriftelijk begint aan te duiden (b.v. Ohd. *geha* – Vroegmhd. *gebe*). Het Vroegmhd. kan men aldus omstreeks 1050 laten beginnen.

In taalkundig opzicht wordt de Vroegmhd. tijd daardoor gekenmerkt dat hij een periode van groeiende uniformisering is², die dan eindigt wanneer de min of meer eenvormige klassieke taal van de hoofse dichters ontstaat. Taalkundig is het Vroegmhd. dus de tijd tussen ca. 1050 en ca. 1170-1180.

1.2 Deze oorspronkelijk taalkundige term Vroegmhd. past men evenwel ook toe op die literaire produkten welke binnen de zoëven geciteerde chronologische grenzen op Duits grondgebied in het Duits zijn ontstaan. Ook in literair opzicht onderscheidt zich deze periode namelijk zowel van de vorige, de Ohd., als van de volgen-

1. Vgl. Hugo KUHN, *Frühmittelhochdeutsche Literatur*. In: Hugo KUHN, *Kleine Schriften*. Deel 2 *Text und Theorie*. Stuttgart, Metzler, 1969. Blz. 141-157, vooral blz. 141; Hartmut FREYTAG, *Frühmittelhochdeutsch (1065-1170)*. In: Friedrich MAURER - Heinz RUPP (uitg.), *Deutsche Wortgeschichte*. 3 delen. Berlin / New York, W. de Gruyter, 1974-1978³. Deel I. Blz. 165-188, vooral blz. 165.

2. Vgl. H. KUHN, *Frühmhd. Lit.* Blz. 151.

de, de periode van de Mhd. hoofse dichters³. Het duidelijkst is hier nog de afgrenzing van het Vroegmhd. tegenover het Ohd., en wel om de volgende reden. De draad doorheen de Duitse literatuurgeschiedenis, waarin reeds voor het Ohd. enkele literaire hoogtepunten (o.a. Otfrid) te noteren vielen, knapt namelijk in het begin van de 10de eeuw (dus ca. 900) als het ware af en gedurende anderhalve eeuw (tijd van de Ottonen en de vroege Saliërs of m.a.w. tot ca. 1050) geldt alleen nog het Latijn als „Sprache der Kirche, der Wissenschaft und der höchsten Laienbildung“⁴. Dit betekent weliswaar niet dat niets meer in het Duits werd geschreven: afgezien van de mondeling overgeleverde teksten bestaat b.v. Latijns-Duits mengproza en ook Notker (+ 1022) is precies in deze periode actief. Maar om het met de Boor te zeggen: het Duits „wird noch einmal wieder Gebrauchsprosa der Kirche und der Schulstube wie unter Karl, nur daß ihren verstreuten Versuchen die Kraft des einigenden und lenkenden Willens und damit eine geschlossene Wirkung fehlt. Selbst ein so großartiges Gesamtwerk wie das Notkers des Deutschen ist darum ziemlich wirkungslos geblieben.“⁵ Echte literatuur is er pas weer vanaf het midden van de 11de eeuw. Hoeveel nu deze Vroegmhd. literatuur na het intermezzo van anderhalve eeuw in de Duitse literatuurgeschiedenis aan de produkten van Ohd. literaire activiteit verschuldigd was en of ze er eventueel door een rechtlijnige ontwikkeling mee verbonden was, dat zijn vragen die vooral in de loop van de laatste decennia het voorwerp uitmaakten van enkele belangrijke onderzoeken, die niet zelden door een vrij scherpe toon werden gekenmerkt. Reeds Helmut de Boor heeft zich in zijn literatuurgeschiedenis duidelijk verzet tegen de in de Duitse literatuurgeschiedschrijving wijd verspreide gewoonte, om de zopas vermelde hiaat in de overlevering van Duitstalige literatuur tussen ca. 900 en ca. 1050 met een behandeling van de toenmalige Latijnse literatuur van Duitse bodem op te vullen⁶. Een dergelijke continuïteit tussen de Ohd. en de Vroegmhd. literatuur via de verbinding

3. Vgl. H. KUHN, *Frühmhd. Lit.* Blz. 148: „Nach Sprache, Form, Stil, vorwiegend geistlicher Verfasserschaft, heils- und reichsgeschichtlicher Tendenz und gemeinsamer Überlieferung gehört zusammen, was von der Mitte des 11. Jahrhunderts bis in die 1170er Jahre an deutsch geschriebener Literatur entsteht.“

4. Helmut DE BOOR, *Die deutsche Literatur von Karl dem Großen bis zum Beginn der höfischen Dichtung 770-1170*. München, Beck, 1966⁷. Blz. 101. In: Helmut DE BOOR - Richard NEWALD, *Geschichte der deutschen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. (gepland) 8 delen. München, Beck, 1949 ff.; vgl. ook: Ewald ERB, *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis 1160*. 2 delen. Berlin, Volk und Wissen, 1964-1965. Blz. 402.

5. H. DE BOOR, *Die dt. Lit.* Blz. 104; vgl. ook: E. ERB, *Geschichte*. Blz. 402: „... das Jahrhundert, das kein einziges selbständiges deutsches Sprachdenkmal schuf ...“.

6. H. DE BOOR, *Die dt. Lit.* Blz. 101-103.

dingsschakel van de Latijnse literatuur uit de tijd der Ottonen werd opnieuw geponeerd door Gerhard Meissburger⁷. Zijn opvattingen werden evenwel door Werner Schröder scherp afgewezen in een kort nadien gepubliceerd opstel⁸. Hierin weerlegt W. Schröder ook een aantal uitingen van Heinz Rupp. Deze laatste had er namelijk op gewezen dat Vroegmhd. literaire werken meestal pas na 1150 werden opgetekend en hij had als zijn mening te kennen gegeven dat de literatuur in het Duits i.t.t. de Latijnse tot omstreeks 1150 niet als „vollwertig; ... literaturfähig”⁹ had gegolden en dat de overleveringstoestand tenminste niet bewijst dat er vóór 1050 geen Duitstalige religieuze literatuur had bestaan die in de „durchlaufende[n] Tradition von Otfrid bis ins 12. Jahrhundert und weiter”¹⁰ staat. Met al deze opvattingen is W. Schröder het beslist niet eens. Volgens hem bestaat er helemaal geen literaire continuïteit tussen het Ohd. en het Vroegmhd.¹¹, wat hij alleen al daardoor kan bewijzen dat Notker (evenals Otfrid vroeger) zichzelf als een vernieuwer zag¹², en niet als iemand die bewust een traditie voortzet. Ook de mening dat men niet kan aantonen dat er vóór 1050 geen Duitstalige religieuze literatuur zou hebben bestaan, spreekt W. Schröder tegen met de zin: „Wenn es vor 1050 buchenswerte deutsche religiöse Dichtung gegeben hätte, wäre sie sicherlich aufgezeichnet und weitergegeben worden, ...”¹³, maar ook met de bewijskrachtiger woorden dat de „frühmittelhochdeutschen Anfänge ... formal unter Otfrids Niveau [liegen]: in Satzbau und Wortwahl, Reimgebrauch und Versbau.”¹⁴. Volgens W. Schröder moet men zich de periode van de Vroegmhd. literatuur dan ook voorstellen „als literarische Epoche, deren Konstanten und Tendenzen frei von rückwärtsgewandten oder vorwärtsgerichteten Präokkupationen darzustellen”¹⁵ zijn, d.w.z. als een zelfstandige periode in de Duitse literatuurgeschiedenis, die heel duidelijk van de Ohd. moet worden gescheiden.

7. Gerhard MEISSBURGER, *Grundlagen zum Verständnis der deutschen Mönchsdichtung im 11. und im 12. Jahrhundert*. München, W. Fink, 1970.

8. Werner SCHRÖDER, *Kontinuität oder Diskontinuität in der Frühgeschichte der deutschen Literatur? Zu Gerhard Meißburger, Grundlagen zum Verständnis der deutschen Mönchsdichtung im 11. und 12. Jahrhundert*. ZfdA 100 (1971), blz. 195-213.

9. Heinz RUPP, *Deutsche religiöse Dichtungen des 11. und 12. Jahrhunderts. Untersuchungen und Interpretationen*. Bern/München, Francke, 1971². Blz. 281.

10. H. RUPP, *Di. rel. Dichtungen*. Blz. 284. Vgl. ook: G. MEISSBURGER, *Grundlagen*. Blz. 244.

11. Vgl. overigens reeds Hermann SCHNEIDER, *Heldendichtung, Geistlichendichtung, Ritterdichtung*. Heidelberg, C. Winter, 1925. Blz. 134: „Unmöglich kann die frühmittelhochdeutsche Dichtung in gerader Linie von ihm [= Otfrid] abstammen.”

12. W. SCHRÖDER, *Kontinuität*. Blz. 196.

13. W. SCHRÖDER, *Kontinuität*. Blz. 198.

14. W. SCHRÖDER, *Kontinuität*. Blz. 198-199.

15. W. SCHRÖDER, *Kontinuität*. Blz. 213.

Niettemin vertonen Ohd. en Vroegmhd. literatuur bepaalde sociologische en thematische parallellen. Zo is het schrijven van Duitse literatuur in beide perioden vooral een zaak van de geestelijken, van de geestelijke stand. Het enige verschil tussen Ohd. en Vroegmhd. op dit gebied is dat de Ohd. literatuur vooral door monniken, de Vroegmhd. vooral door seculiere geestelijken, vanaf het begin van de 12de eeuw ook door religieus bezielde leken, wordt gedragen¹⁶.

Ook in thematisch opzicht bestaat er een samenhang tussen de Ohd. en de Vroegmhd. literatuur, en wel in die zin dat religieuze, geestelijke thema's worden behandeld, alhoewel belangstelling voor het wereldlijke zeker tegen het einde van de Vroegmhd. periode stilaan duidelijker op de voorgrond treedt¹⁷. Bij dit alles mag evenwel niet uit het oog worden verloren dat ondanks de gemeenschappelijke interesse van Ohd. en Vroegmhd. voor het religieuze de aksenten in de twee perioden toch anders worden gelegd: terwijl het Ohd. zich veeleer beperkte tot het bekendmaken van de evangelies, van het Godsbegrip en tot de uitbreiding van de kerkelijke eredienst, schijnt de nadruk in de Vroegmhd. periode sterker op de houding van de individuele mens, op ascese, boete e.d. te liggen¹⁸.

Wat de afgrenzing van het Vroegmhd. als literaire periode tegenover de volgende literaire periode betreft, is de toestand minder duidelijk. Een even opvallende scheidingslijn als tussen Ohd. en Vroegmhd. is hier niet voorhanden. Toch schijnt het ons gerechtvaardigd de Vroegmhd. periode in literair opzicht dan te laten ophouden wanneer in de Duitse literatuur het wereldlijke element duidelijk de bovenhand krijgt, d.w.z., om een konkrete naam te noemen, ongeveer sedert Heinric von Veldeke (1170-1180), hoewel zeker ook nog werken uit de jaren 80 en 90 van de 12de eeuw tot de Vroegmhd. literatuur moeten worden gerekend, omdat hun geest, taal, stijl en vorm nog volledig Vroegmhd. is. De grens tussen Vroegmhd. en Mhd. op literair gebied is dus eerder vlot-tend. Toch menen we dat het vermelden van de naam Veldeke i.v.m. het begin van een nieuwe literaire periode, het klassieke Mhd., op zijn plaats is, vooral daar met hem ook in stilistische opzicht een vernieuwing optreedt. Want reeds voor zijn eigen tijdgenoten was Veldeke een vernieuwer, zoals we in de bekende Dichterschau in de Tristan van Gottfried von Straßburg lezen, waar Gottfried over Veldeke zegt: *er inpfete das erste rîs / in*

16. H. RUPP, *Dt. rel. Dichtungen*. Blz. 275-277; E. ERB, *Geschichte*. Blz. 527.

17. Vgl. H. KUHN, *Frühmhd. Lit.* Blz. 150-151.

18. E. ERB, *Geschichte*. Blz. 507 vlg.; vgl. ook H. DE BOOR, *Die dt. Lit.* Blz. 133 vlg.

tiutischer zungen (vv. 4738-4739), wat naar de vandaag gangbare opvatting en met de woorden van Bert Nagel zo te verstaan is dat „in Veldekes Dichtung das formkünstlerische Programm der Staufischen Klassik erstmals verwirklicht worden ist.”¹⁹

Literair-sociologisch tenslotte is het verschil tussen Vroegmhd. en Mhd. dat de literatuur niet langer door geestelijken wordt gedragen, zoals in het Vroegmhd., maar door ridders²⁰.

Samenvattend kan men dus zeggen dat het Vroegmhd. zowel vanuit de taalkundige als vanuit de literaire hoek tussen ca. 1050 en ca. 1170-1180 kan worden gesitueerd.

2.1 Hoe zien de literaire produkten van deze Vroegmhd. periode er inhoudelijk uit? Het is een literatuur die zich, zoals reeds werd beklemtoond, vooral voor religieuze, geestelijke onderwerpen interesseert. Vroeger heeft het wetenschappelijk onderzoek deze literatuur samenvattend graag als „cluniazensische Dichtung” bestempeld²¹. Daarmee wou men erop wijzen dat ze de geest van ascese, van vluchten uit de wereld ademde, zoals die van het in 910 gestichte Franse (Bourgondische) klooster Cluny was uitgegaan. Deze karakterisering is evenwel verkeerd gebleken. In een in 1948 geschreven, maar pas in 1950 gepubliceerd opstel²² meende Werner Schröder dat het niet opgaat met het begrip „cluniazensisch” te willen werken zonder dat men precies weet wat men ermee bedoelt. Op basis van een beperkte konfrontatie van enkele Vroegmhd. werken met de typische kenmerken van het „Cluniazensische”, zoals hij die aan de Latijnse en andere teksten ontleent, konstateerde W. Schröder toen reeds dat de benaming „cluniazensisch” weliswaar op bepaalde Vroegmhd. werken van toepassing kon zijn, op andere zeker niet en dat de benaming dus veel te sterk veralgemenend was. In een in 1955 verschenen fundamenteel opstel²³ heeft hij het probleem andermaal gesteld en o.a. op grond van de werken van de historici Ernst Sackur en Kassius Hallinger de term „cluniazensisch” ter karakterisering van de Vroegmhd. literatuur definitief als veel te algemeen verworpen. De invloed van Cluny in Duitsland heeft zich namelijk pas sedert het laatste derde van de 11de eeuw laten gevoelen, en wel in de kloosters Hirsau en St. Blasien (beide in het Zwarte Woud) en in het noordelijker Siegburg. Dat

19. Bert NAGEL, *Staufische Klassik. Deutsche Dichtung um 1200*. Heidelberg, L. Stiehm, 1977. Blz. 125; vgl. ook: E. ERB, *Geschichte*. Blz. 530.

20. Vgl. b.v. Hugo MOSER, *Deutsche Sprachgeschichte*. Tübingen, M. Niemeyer, 1969⁶. Blz. 123-124.

21. Over deze term: vgl. H. RUPP, *Di. rel. Dichtungen*. Blz. 261.

22. Werner SCHRÖDER, *Der Geist von Cluny und die Anfänge des frühmhd. Schrifttums*. PBB 72 (1950). Blz. 321-386.

23. Werner SCHRÖDER, *Mönchische Reformbewegungen und frühdeutsche Literaturgeschichte*. Wiss. Zs. d. Martin-Luther-Universität, Halle-Wittenberg, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe, deel 4 (1955), blz. 237-248.

betekent al dat de eerste Vroegmhd. werken, die omstreeks 1050-1060 zijn ontstaan (Ezzolied, Williram's Paraphrase des Hohen Liedes, Wiener Genesis) helemaal niet „cluniazensisch” kunnen zijn. Bovendien is uit studies gebleken dat de invloed van Cluny in Duitsland eerder beperkt is geweest en dat de invloed van het klooster Gorze in Lotharingen, dat men vroeger verkeerdelijk veel te eng met Cluny verbond, in Duitsland veel groter is geweest. Deze resultaten van W. Schröder worden door latere auteurs, o.a. H. Rupp en E. Erb²⁴, grosso modo bevestigd. H. Rupp beperkt evenwel op zijn beurt ook de betekenis van Gorze²⁵ en voegt er het volgende aan toe om de geringe betekenis van de kloosters voor het ontstaan van de Vroegmhd. literatuur nog te verduidelijken: monastische hervorming en Vroegmhd. literatuur richten zich tot een verschillend publiek. Monastische hervorming is voor de kloosters, Vroegmhd. literatuur evenwel voor een publiek van leken. Alleen indien monniken zich met zielzorg hadden beziggehouden, zou men van een samenhang tussen de twee kunnen spreken, maar dat is duidelijk niet het geval geweest²⁶.

Men zou er derhalve goed aan doen de Vroegmhd. literatuur als een geestelijke, religieuze, niet als „cluniazensische” literatuur te bestempelen²⁷.

2.2 Reeds vóór ongeveer 60 jaar heeft Gustav Ehrismann ons een goed overzicht over de literaire produkten van het Vroegmhd. gegeven²⁸. Later ontdekte Vroegmhd. teksten zijn relatief weinig talrijk. Deze literaire produkten zijn vooral gedichten of, voorzichtiger gezegd, in verzen en op rijm geschreven werken²⁹. Ehrismann deelt de Vroegmhd. werken in twee grote groepen in: de geestelijke literatuur en (wat hij noemt) de wereldlijke literatuur. Onder de geestelijke werken zijn er in de eerste plaats de twee bewerkingen van het Hooglied, één bij het begin van de Vroegmhd. periode (Williram's Paraphrase des Hohen Liedes) en één ca. 100 jaar later (das St. Trudperters Hohe Lied). In enkele werken komen de christelijke dogma's aan bod (b.v. Ezzos Gesang, Summa Theologiae e.a.). De geestelijke epiek omvat tamelijk veel werken en bovendien enkele zeer uitvoerige. Deze Vroegmhd. epiek behandelt zowel de bijbelstof (O.T. en N.T., b.v. 2 Genesis-versies, de

24. H. RUPP, *Di. rel. Dichtungen*. Blz. 262 vlg.; E. ERB, *Geschichte*. Blz. 502 vlg.

25. H. RUPP, *Di. rel. Dichtungen*. Blz. 266.

26. H. RUPP, *Di. rel. Dichtungen*. Blz. 272-273.

27. H. DE BOOR, *Die dt. Lit.* Blz. 138-139 wenst de term „cluniazensisch” i.v.m. deze literatuur te bewaren, maar geeft hem wel een iets ruimere inhoud.

28. Gustav EHRISMANN, *Die mittelhochdeutsche Literatur. I. Frühmittelhochdeutsche Zeit*. München, Beck, 1922. In: Gustav EHRISMANN, *Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters*. 4 delen. München, Beck, 1918-1935.

29. Vgl. H. KUHN, *Frühmhd. Lit.* Blz. 151.

gedichten van Frau Ava e.a.) als legenden (b.v. Anno, Silvester, Aegidius e.a.) als ook zog. visioenen van het hiernamaals (b.v. Tundalus, Brandan). Een volgende groep binnen de Vroegmhd. geestelijke werken zijn die welke de heilsmiddelen behandelen (gebeden, Sündenklagen, preken). Ook Marialiteratuur is in de Vroegmhd. literatuur vertegenwoordigd en in geringere mate zijn er tevens werken met een natuurwetenschappelijke inhoud, waarin echter de band met de religie niet ontbreekt (b.v. Physiologus, een soort middeleeuwse zoölogie, waarin de dieren volgens de christelijke symboliek worden geïdentificeerd). Naast de geestelijke staat de wereldlijke literatuur, zoals Ehrismann ze noemt, waarin echter het religieuze element nog steeds de hoofdrol of toch tenminste een belangrijke rol speelt en die toen duidelijk als religieuze literatuur werd opgevat³⁰. Zo b.v. de Kaiserchronik, een wereldgeschiedenis sedert de stichting van Rome tot ca. 1147, verteld in meer dan 17.000 verzen en o.a. doorspekt met allerlei heiligenlegenden. Ook het Alexanderlied van Pfaffe Lamprecht en het Rolandslied van Pfaffe Konrad behoren daartoe. Het minst religieus gekleurd zijn misschien nog de 4 zog. Spielmannsepen (König Rother, Salman und Morolf, Oswald, Orendel), die evenwel wat stijl en versbouw betreft, ondanks hun late overlevering nog in de Vroegmhd. tijd thuishoren.

Het moet inmiddels duidelijk zijn geworden dat de Vroegmhd. werken, die in hun stofkeuze niet bepaald origineel zijn en die evenmin tot de wereldliteratuur behoren³¹, zeer sterk van het geestelijke, het religieuze doordrongen zijn. Dat in een dergelijke literatuur waarschijnlijk heel wat religieuze woordenschat voorhanden is, is dan ook een aannemelijke hypothese, die bovendien achteraf juist blijkt te zijn.

3.1 Wat moet onder religieuze woordenschat worden verstaan ?

Onder religieuze woordenschat verstaan we alle woorden (eenvoudig, samengesteld of afgeleid) en uitdrukkingen die religieuze begrippen weergeven. „Begrip” bepalen we daarbij in de zin van Helmut Henne en Herbert Ernst Wiegand als „außereinzelsprachlich”³². Tot de religieuze woordenschat behoren dan :

- a. woorden die alleen of bijna alleen een religieuze inhoud hebben (b.v. God) ;

30. Vgl. H. RUPP, *Dt. rel. Dichtungen*. Blz. 288 i.v.m. Kaiserchronik en Alexanderlied.

31. Vgl. H. RUPP, *Dt. rel. Dichtungen*. Blz. 277-278.

32. Helmut HENNE - Herbert Ernst WIEGAND, *Geometrische Modelle und das Problem der Bedeutung*. Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik 36 (1969), blz. 129-173, vooral blz. 150 ; vgl. ook : Helmut HENNE, *Semantik und Lexikographie. Untersuchungen zur lexikalischen Kodifikation der deutschen Sprache*. Berlin, W. de Gruyter, 1972. Blz. 128.

- b. woorden die behalve hun religieuze ook een profane inhoud hebben (b.v. geloven) ;
- c. woorden die in de eerste plaats voor een profane, in bepaalde konteksten evenwel voor een religieus begrip staan (b.v. maken voor creare)³³.

In wat volgt willen we ons om voor de hand liggende redenen tot de christelijk-religieuze woordenschat beperken.

Ontstaan is de christelijk-religieuze woordenschat voor de christelijk-religieuze begrippen in het Grieks en vanaf het begin lag het eigene van christelijke taal op het semantische vlak, in de specifieke woorden en uitdrukkingen³⁴. Deze begrippen en deze woordenschat hebben de Romeinen zich eigen gemaakt, maar van hun kant hebben ze ook tot de ontwikkeling van de christelijk-religieuze woordenschat bijgedragen door zelf nieuwe theologische begrippen en termen te ontwerpen. En het is precies vooral in het Latijn, dat (om Moser te citeren) „als Begriffssprache ungleich mehr ausgebaut war als die germanischen Stammessprachen”³⁵, dat het Ohd. de heilige geschriften, de religieuze en theologische teksten van het christendom leert kennen. De moeilijkheden voor de toen – ca. 750 – nog onontwikkelde Duitse taal om de volledig nieuwe christelijke begrippen en woorden, waarmee de Germanen helemaal niet vertrouwd waren, onder de knie te krijgen, zijn dan ook zonder meer duidelijk.

In een moeizame dialoog met het Latijn (gedeeltelijk ook met het Grieks) zijn in de 8ste en 9de eeuw de meeste „Kernwörter”³⁶ van de Duitse religieuze woordenschat ontstaan en van daaruit kon de ontwikkeling van de Duitse religieuze woordenschat beginnen.

3.2 De Ohd. religieuze woordenschat was al vaker het voorwerp van wetenschappelijk onderzoek. Aan enkele belangrijke werken op dit gebied, die noch methodologisch, noch wat de doelstellingen betreft, op een gemeenschappelijke noemer kunnen worden gebracht, willen we kort herinneren. Het enige samenvattende overzicht van de Ohd. christelijk-religieuze woordenschat is de oude, „in vielem überholte und unvollständige”³⁷ behandeling van Ru-

33. Vgl. Manfred KAEMPFFERT, *Lexikologie der religiösen Sprache*. In: Helmut FISCHER (uitg.), *Sprachwissen für Theologen*. Hamburg, Furcht, 1974. Blz. 62-81, vooral blz. 68.

34. Vgl. Roger THIBAU, *Le problème du sacré dans ses rapports avec la linguistique*. Cahiers internationaux de symbolisme 27-28 (1975), blz. 87-101, vooral blz. 98.

35. Hugo MOSER, *Sprache und Religion. Zur muttersprachlichen Erschließung des religiösen Bereichs*. Düsseldorf, Schwann, 1964. Blz. 10.

36. Term van H. MOSER, *Sprache und Religion*. Blz. 11.

37. Vgl. Josef WEISWEILER - Werner BETZ, *Deutsche Frühzeit*. In: Friedrich MAURER - Heinz RUPP (uitg.), *Deutsche Wortgeschichte*. 3 delen. Berlin/New York, W. de Gruyter, 1974-1978³. Deel I. Blz. 87, vn. 157.

dolf von Raumer³⁸, die evenwel als materiaalverzameling nog niet al haar betekenis heeft verloren³⁹.

Daar het christendom het Ohd. niet via één enkele, maar via verscheidene wegen heeft bereikt, is het ook de moeite waard geweest het aandeel te onderzoeken van de verschillende, reeds vroeger bekeerde volkeren die het christendom naar Duitsland brachten (Goten, Ieren, Angelsaksen). Belangrijke bijdragen op dit gebied komen van b.v. Wilhelm Braune⁴⁰ en Theodor Frings⁴¹.

Tegenover dit eerder geografisch-kultureel gezichtspunt staat iemand als Axel Lindqvist met zijn formeel onderzoek van het Ohd. (o.a. religieuze woordenschat)⁴². Hij heeft gewezen op de invloed van de Latijnse woordvorming op de talrijke pogingen, vaak zonder resultaat, om Latijnse uitdrukkingen weer te geven. Een belangrijke naam i.v.m. formeel onderzoek van het Ohd. is Werner Betz, die alle mogelijkheden waarvan het Duits gebruik heeft gemaakt om uitgaande van vreemd woordgoed eigen termen tot stand te brengen, tot een overzichtelijk systeem heeft samengebracht⁴³.

Vele onderzoekers hebben zich ook met afzonderlijke religieuze begrippen en woorden beziggehouden. Het zou ons te ver leiden als we deze namen hier allemaal zouden willen noemen, maar onder hen willen we wel onze leermeester, prof. Gilbert De Smet, vermelden, die met talrijke opstellen over vroegere Duitse religieuze terminologie belangrijke bijdragen tot de studie en de kennis van de Ohd. kerktaal heeft geleverd⁴⁴.

Hoewel dus op het gebied van de studie van de religieuze woordenschat van het Ohd. nog lang niet alles werd gedaan, beschikken we toch reeds over belangrijke voorstudies. Een samenvattend overzicht dat de huidige stand van het onderzoek weerspiegelt, bestaat evenwel nog niet.

3.3 Voor de volgende periode, d.w.z. voor het Vroegmhd., ont-

38. Rudolf von RAUMER, *Die Einwirkung des Christentums auf die althochdeutsche Sprache. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Kirche*. Stuttgart, Liesching, 1845.

39. Vgl. Gilbert DE SMET, *Die Bezeichnungen für pati - passio im Alideutschen. Ein Beitrag zur Geschichte der Kirchensprache und zur Wortgeographie Alideutschlands*. Diss. Gent, 1951. Blz. 5.

40. W[ilhelm] BRAUNE, *Althochdeutsch und Angelsächsisch*. PBB 43 (1918), blz. 361-445.

41. Theodor FRINGS - Gertraud MÜLLER, *Germania Romana*. 3 delen. Halle (Saale), Max Niemeyer, 1966 vlg. (2. Auflage besorgt von Gertraud MÜLLER).

42. Axel LINDQVIST, *Studien über Wortbildung und Wortwahl im Althochdeutschen mit besonderer Rücksicht auf die Nomina actionis*. PBB 60 (1939), blz. 1-132.

43. Vgl. Werner BETZ, *Lehnwörter und Lehnprägungen im Vor- und Frühdeutschen*. In: Friedrich MAURER - Heinz RUPP (uitg.), *Deutsche Wortgeschichte*. 3 delen. Berlin/New York, W. de Gruyter, 1974-1978³. Deel I. Blz. 135-163.

44. Voor bibliografische verwijzingen: zie voetnoot 56.

breekt er echter heel wat meer : niet alleen bestaat er geen samenvattend overzicht, ook de zo noodzakelijke voorstudies ontbreken in hoge mate. In dit opzicht onderscheidt de studie van het middeleeuwse Duits zich van die van het Engels uit dezelfde tijd, waar ons weliswaar ook geen samenvattende behandeling bekend is, maar waar de (oudere) onderzoekingen van H. S. Mac Gillivray⁴⁵ en van Alfred Keiser⁴⁶ i.v.m. de Oe. religieuze woordenschat een verlengstuk hebben gevonden in het boek van Hans Käsmann over de Me. religieuze woordenschat⁴⁷. De studie van het middeleeuwse Duits onderscheidt zich eveneens van die van het Skandinavisch uit dezelfde tijd, waar op het vroege onderzoek van Bernhard Kahle⁴⁸ de aansluitende studie van Carl-Eric Thors⁴⁹ is gevolgd.

Studies over de Vroegmhd. religieuze woordenschat zijn dus niet zo talrijk. Het Vroegmhd. schijnt ons namelijk altijd en in al zijn aspecten (d.w.z. ook op het gebied van de woordenschat) bij de onderzoekers veel minder weerklank te hebben gevonden dan de twee omringende periodes, het Ohd. en het hoofse Mhd., die overigens allebei een literatuur van een hoger gehalte hebben voortgebracht.

In deze kontekst is het tekenend dat pas de laatste, derde druk van de Deutsche Wortgeschichte (1974) voor de Vroegmhd. woordenschat zoveel aandacht opbrengt dat hij een eigen hoofdstuk krijgt ; in de beide vorige uitgaven van dit zo belangrijke werk daarentegen besteedde men aan de Vroegmhd. periode van de Duitse woordgeschiedenis geen bijzondere aandacht. In het vermelde hoofdstuk over de Vroegmhd. woordenschat kan de auteur ervan, Hartmut Freytag, weliswaar op een aantal afzonderlijke woordstudies wijzen⁵⁰, maar alleen al een vluchtige blik op deze studies en op de bibliografische gegevens⁵¹ leert ons dat nog grote gebieden, vooral van de Vroegmhd. religieuze woordenschat, braak liggen, zodat „eine geschlossene Vorstellung vom Wortschatz des Frühmhd. als einer Phase der dt. Sprachgeschichte“⁵² nog onmogelijk

45. H. S. MAC GILLIVRAY, *The Influence of Christianity on the Vocabulary of Old English. Part I (1st Half)*. Halle, Max Niemeyer, 1902.

46. ALFRED KEISER, *The Influence of Christianity on the Vocabulary of Old English Poetry*. 2 delen. University of Illinois, 1919.

47. HANS KÄSMANN, *Studien zum kirchlichen Wortschatz des Mittelenglischen 1100-1350. Ein Beitrag zum Problem der Sprachmischung*. Tübingen, M. Niemeyer, 1961.

48. BERNHARD KAHLE, *Die altnordische Sprache im Dienste des Christentums, I. Teil: Die Prosa*. Berlin, Mayer & Müller, 1890.

49. CARL-ERIC THORS, *Den kristna terminologierna i fornsvenskan*. Studier i nordisk filologi 45 (1957).

50. H. FREYTAG, *Frühmittelhochdeutsch*. Blz. 166.

51. H. FREYTAG, *Frühmittelhochdeutsch*. Blz. 186-188.

52. H. FREYTAG, *Frühmittelhochdeutsch*. Blz. 166.

lijk is. Volgens Harald Burger is deze tijd in lexikologisch opzicht zo goed als niet ontsloten⁵³.

Bijgevolg heeft men ook nauwelijks de vraag gesteld of de diskontinuiteit op het gebied van de Duitse literatuur tussen Ohd. en Vroegmhd., waarop vroeger in dit opstel werd ingegaan, eventuele gevolgen voor de woordenschat heeft gehad en in welke mate dat het geval is geweest.

Precies bij gebrek aan voorstudies kan Hugo Moser deze vraag ook maar in zeer algemene bewoordingen beantwoorden: „In der deutschen geistlichen Dichtung des 11./12. Jahrhunderts erscheint vieles von dem, was in der Karolingerzeit begründet worden war, weiter entfaltet. Sehr viele frühdeutsche Bezeichnungen religiöser Art treten allerdings ... wieder zurück, aber die Kernwörter bleiben erhalten, und Neues kommt dazu.“⁵⁴ Moser wijst daarbij ook op de „noch zu wenig untersuchte Bereicherung des frühmittelhochdeutschen religiösen Wortschatzes des 11. / 12. Jahrhunderts“⁵⁵.

4.1 Het gebrek aan voorstudies en de vraag of aan de diskontinuiteit op literair gebied tussen Ohd. en Vroegmhd. misschien een diskontinuiteit op het gebied van de woordenschat beantwoordt, hebben ons ertoe gebracht onze doctorale dissertatie aan het thema „Vroegmiddelhoogduitse religieuze woordenschat“ te wijden⁵⁶. We hebben ons bij de keuze van het materiaal evenwel in een dubbel opzicht beperkt.

a. Alleen de religieuze woordenschat van de gedichten, d.w.z. berijmde werken, werd onderzocht. Deze keuze schijnt ons om de volgende redenen gerechtvaardigd:

1. Vers en rijm zijn typisch voor de Vroegmhd. literatuur⁵⁷.
2. Vroegmhd. gedichten zijn niet alleen talrijker dan de proza-werken uit dezelfde tijd, maar vertonen ook een grotere geografische en chronologische spreiding.

Deze beperking van het materiaal tot de Vroegmhd. gedichten is evenwel uit de aard van de zaak met nadelen verbonden: gedichten zijn vaak moeilijker te interpreteren dan proza; verder is het niet onmogelijk dat om metrische redenen of om het rijm allerhande toegevingen aan niet terminologisch taalgebruik worden gedaan.

53. Harald BURGER, *Zeit und Ewigkeit. Studien zum Wortschatz der geistlichen Texte des Alt- und Frühmittelhochdeutschen*. Berlin/New York, W. de Gruyter, 1972. Blz. 273.

54. H. MOSER, *Sprache und Religion*. Blz. 28.

55. H. MOSER, *Sprache und Religion*. Blz. 28.

56. Walter DE CUBBER, *Zum religiösen Wortschatz in der frühmittelhochdeutschen geistlichen Dichtung*. 3 delen. Diss. Gent, 1978.

57. Vgl. H. KUHN, *Frühmhd. Lit.* Blz. 151; H. BURGER, *Zeit*. Blz. 273.

b. Ons onderzoek heeft zich bovendien tot de religieuze woordenschat i.v.m. enkele centrale delen van de leer (Credo) en van de uiterlijke organisatie van de kerk beperkt. Niet irrelevant voor de keuze van de thema's was soms de omstandigheid dat op een of ander gebied al grotere onderzoeken i.v.m. het Ohd. stadium bestonden, wat de mogelijkheid tot vergelijken tussen de Ohd. en de Vroegmhd. toestand vergroot.

Konkreet betekent dit dat we de woordenschat i.v.m. volgende domeinen hebben verzameld⁵⁸ :

1. God, de Heer.
2. de Drieuldigheid.
3. lijden, kruisiging, verrijzenis en hemelvaart.
4. de hemelse hiërarchie, d.w.z. de namen van Maria, engel, duivel, patriarch, profeet, psalmist, apostel, evangelist, belijder, martelaar, heilige.
5. de sakramenten en de sakramentaliën.
6. het kerkgebouw.
7. de geestelijken en de leken.

4.2 Het op deze manier verzamelde en in 7 hoofdstukken ingedeelde materiaal werd overeenkomstig de reeds geformuleerde principes in twee opzichten onderzocht :

a. Door het nog in hoge mate ontbreken van voorstudies i.v.m. de Vroegmhd. woordenschat in het algemeen moest een studie van de woordenschat zelf worden gemaakt. De Vroegmhd. uitdrukkingen werden onderzocht o.a. in hun geografische en chronologische aspecten, maar ze werden ook altijd, in zoverre dat relevant was, gezien als deel van een lexikale en grammatikale kontekst, als deel van een tekst en zelfs als deel van een grotere literair-, cultuur- en geesteshistorische kontekst.

b. Wegens de bijzondere positie van het Vroegmhd. en zijn diskontinuiteit met het Ohd. op het gebied van de literatuurgeschiedenis moest echter bovendien worden onderzocht of ook op lexikaal gebied tussen Ohd. en Vroegmhd. een continuïteit of een diskontinuiteit bestaat.

Deze vergelijking tussen Ohd. en Vroegmhd. moest zich evenwel noodzakelijk beperken tot het naast elkaar stellen van de termen en het konstateren van gelijkheid of verschil, omdat we naast ons Vroegmhd. materiaal niet over een Ohd. materiaalverzameling beschikten die volgens dezelfde principes werd opgebouwd. Toch menen we dat continuïteit of diskontinuiteit, verrijking of verarming van de Vroegmhd. religieuze woordenschat in vergelijking met het Ohd. op die manier duidelijk kunnen worden gemaakt.

⁵⁸. Deze opsomming geeft meteen een overzicht van de 7 hoofdstukken van onze dissertatie.

Deze opvatting werd overigens bevestigd door een later, uitvoeriger onderzoek van de Duitse woordenschat voor de begrippen creator, creare, creatura en creatio, nu zowel in het Ohd. als het Vroegmhd., zowel in proza als in gedichten⁵⁹.

4.3 Over de betekenis van de resultaten van onze dissertatie willen we vooraf de twee volgende opmerkingen kwijt:

a. Het gaat niet op hier alle detailresultaten binnen onze 7 hoofdstukken te willen voorstellen; dat zou ons te ver leiden. Bovendien zijn bij verscheidene woorden de geconstateerde ontwikkelingen zo specifiek dat gemeenschappelijke ontwikkelings-tendensen zich vaak nauwelijks aftekenen. Niet eens de formele en semantische samenhang tussen een substantief en een werkwoord b.v. garanderen ipso facto voor allebei een gelijkzardig gebruiksgebied of een parallelle ontwikkeling. Dit geldt b.v. voor het substantief *vorsage* (voor propheta⁶⁰) en het werkwoord *vorsagen* (voor prophetare). Terwijl het substantief, dat in Ohd. tijd door de Frankische kerk als afleiding van het werkwoord was gevormd, in het Vroegmhd. nog slechts in 1 werk voorkomt, is het werkwoord het enige in het volledige Hoogduitse taalgebied gebruikte woord voor prophetare.

b. Wegens de beperkingen in de keuze van het materiaal kunnen onze resultaten i.v.m. diskontinuiteit of continuïteit van religieuze woordenschat geen aanspraak op algemene geldigheid maken. Het is bovendien niet onmogelijk dat door de slechte overlevering (eventueel zelfs het verdwijnen) van Vroegmhd. teksten een en ander is verdwenen dat de verkregen inzichten zou kunnen modificeren, indien niet totaal wijzigen.

4.4 Wat de vraag naar continuïteit of diskontinuiteit op lexicaal gebied tussen Ohd. en Vroegmhd. betreft, menen we op de volgende algemene resultaten te mogen wijzen:

a. Ons onderzoek heeft de woorden van H. Moser dat de Ohd. religieuze „Kernwörter” ook in de Vroegmhd. tijd bewaard bleven, grosso modo bevestigd. Verreweg het grootste deel van de Vroegmhd. christelijk-religieuze terminologie zet namelijk de Ohd. verder. Of anders gezegd: op woordenschatgebied schijnt er tussen Ohd. en Vroegmhd. een continuïteit te bestaan, dit i.t.t. de literatuur. Van de vele voorbeelden vermelden we er hier enkele: *got*, *truhîn*, *hërre* (beide voor dominus), *name* (voor persona), *schep-fære*, *heilant* (voor salvator), *der heilige geist*, *marter(e)* (voor

59. Walter DE CUBBER, *Schöpfer, schaffen, Geschöpf und Schöpfung im Frühdeutschen*. Studia Germanica Gandensia 20 (1979), blz. 137-152 en 21 (1980-1981), blz. 271-294.

60. Hier en verder betekent „voor + X” zoveel als „voor het begrip X”, niet „voor het Latijnse woord X”.

passio), *kriuze*, *urstende* (voor resurrectio), *ûfvart* (voor ascensio), *engel*, *tiuvel*, *wissage* (voor propheta), *heilec*, *riuwe* (voor contritio), *anlâz* (voor remissio), *segen*, *phaffe* (voor clericus), *priester*, *kirche*, *tuom* enz.

De continuïteit in de christelijk-religieuze woordenschat vindt men in elk van de 7 hoofdstukken van onze dissertatie, maar misschien is ze nog het duidelijkst voorhanden in de beide laatste hoofdstukken, d.w.z. bij de woorden voor het kerkgebouw, de klerus en de leken. Hier hebben we namelijk te maken met benamingen uit de uiterlijke organisatie van de kerk, die blijkbaar reeds sedert het Ohd. min of meer vast waren. Ondanks de continuïteit schijnt over het algemeen de religieuze woordenschat uit de eerste vijf hoofdstukken aan grotere veranderingen onderhevig. Daarin gaat het namelijk vaak om uitdrukkingen uit de christelijke leer, waarvan het abstracte karakter blijkbaar ook nog in de Vroegmhd. tijd voor zekere moeilijkheden zorgde bij het zoeken naar precieze Duitse equivalenten voor de in Latijnse vorm aangeboden begrippen.

b. De continuïteit tussen de Ohd. en de Vroegmhd. periode is een belangrijk kenmerk van de religieuze woordenschat; de veranderingen in de woordenschat evenwel zijn weliswaar minder talrijk, maar toch niet zonder betekenis. De in de Ohd. tijd vaak zo opvallende hoeveelheid synoniemen neemt in vele gevallen af. Precies bij een aantal begrippen waarvoor het Ohd. verscheidene synonieme uitdrukkingen kende, schijnt er een zekere uniformisering in de benamingen op te treden, en wel zo dat verscheidene uitdrukkingen niet hebben standgehouden en in elk geval in de Vroegmhd. gedichten niet meer worden geattesteerd. Twee duidelijke voorbeelden: voor de verrijzenis worden i.p.v. de 11 verschillende Ohd. uitdrukkingen alleen nog het zuidelijke woord *urstende*, het Frankische *ûferstende* en daarnaast elk 1x *urstendede* en *ûfstende* gebruikt; en voor de schepper, waarvoor het Vroegmhd. bijna alleen nog *scheppære* attesteert, had het Ohd. nog *sceppferi*, *scaffare*, *sceppfor*, *scepphio*, *scepho/scheffo*, *sceffidh*, *sceppant/sceffant*, *sceffanto/sceffento*, *kischaft*, *ortfumo*, *felabo*, *felabanto*, *orthabære*, *tuanti*, *kasezzento*.

Voor andere begrippen is de uniformisering van de christelijk-religieuze woordenschat niet altijd onmiddellijk duidelijk, maar de tendens ertoe schijnt tenminste voorhanden. Want voor heel wat van de behandelde begrippen in de Vroegmhd. gedichten kon ondanks de vaak talrijke uitdrukkingen duidelijk worden aangetoond dat één enkele uitdrukking of één groep uitdrukkingen van dezelfde woordfamilie numeriek overheerst. Zo kennen de Vroegmhd. gedichten voor *dimittere/remittere* behalve *vergeben* weliswaar nog

vertegenwoordigers van de *lâzen*-familie (*verlâzen*, *antlâzen*, *antlâz* in werkwoordelijke uitdrukking), zodat uiterlijk van een eenmaking in vergelijking met het Ohd. nauwelijks sprake kan zijn, maar *vergeben* heeft numeriek duidelijk de bovenhand. Met zulke overwegingen moeten we echter wel voorzichtig blijven, want de kwantitatieve verhoudingen tussen de afzonderlijke Ohd. uitdrukkingen zijn ons niet altijd bekend.

c. Ondanks de continuïteit en de uniformisering heeft de Vroegmhd. tijd echter ook een eigen aandeel aan de uitbouw van de Duitse christelijk-religieuze woordenschat gehad. Tot de echt terminologische vernieuwingen, die niet allemaal vanaf het begin, maar meestal pas in de loop van de Vroegmhd. periode worden geattesteerd, behoren vooral: *drivaltecheit*, *trinitât*, *hantgeschafft*, *hantgetât* (beide voor creatura), *marterunge*, *martirîe*, *ûferstende*, *enstân*, *vâlant* (ondanks de oud aandoende vorm pas sedert het Vroegmhd. geattesteerd), *zwelfbote* (voor apostolus, hoewel onduidelijk is of dit woord in het Vroegmhd. al een echte samenstelling was), *prophêt(e)*, *prophêtisse*, *prophêrîe*, *psalmiste*, *êvangelist(e)*, *baptiste*, *circumcision*, *urgibt* (voor confessio), *bîhten*, (*sich*) *bekennen*, *sich erkennen* (allebei voor confiteri), *kardenâl*, *kappellân*, *priol* enz.

Opvallend in deze groep vernieuwingen zijn de leenwoorden uit het Latijn, vooral die welke uit Latijnse namen voor personen op -a zijn ontstaan (*prophêt(e)*, *prophêtisse*, *psalmiste*, *êvangelist(e)*, *baptiste*). Andere vernieuwingen (b.v. *drivaltecheit*, *marterunge*, *ûferstende*) werden uit Duits woordmateriaal gevormd dat al in het Ohd. bekend was.

d. De eenmaking van de Vroegmhd. christelijk-religieuze terminologie uit zich o.a. daarin dat voor vele begrippen telkens één benaming of één woordfamilie kwantitatief overheerst. Dit heeft o.a. tot gevolg dat heteroniemen, die in het Ohd. nog zo opvallend waren (b.v. noordelijk *heilac* – zuidelijk *wîh*; noordelijk *geist* – zuidelijk *âtem*) nu veel minder belangrijk schijnen of blijkbaar zelfs in meerdere of mindere mate werden opgegeven, en wel in die zin dat het kwantitatief overheersende woord nu in het hele Vroegmhd. taalgebied bekend is (b.v. Vroegmhd. *heilec*, *geist*). Dit belet evenwel niet dat de Vroegmhd. gedichten nog heel wat woorden attesteren die in hun verspreiding geografisch beperkt zijn. Vooral het Zuiden kent dergelijke uitdrukkingen, waarvan er zijn die in het Ohd. ook alleen of vooral in het Zuiden voorkwamen of die duidelijk in het Zuiden zijn ontstaan. Zuid-Duitsland schijnt in het Vroegmhd. dus in zekere zin een gebied waarin relikten zich gemakkelijker handhaven. Voorzichtigheid blijft echter geboden, omdat het Zuiden (vooral het Beiers-Oostenrijkse

gebied) ons ook de meeste Vroegmhd. teksten heeft bezorgd. Toch komen in de Vroegmhd. gedichten vooral de volgende woorden alleen of bijna alleen in het Zuiden voor: *genennede* (voor persona), *getât*, *hantgetât* (beide voor creatura), *haltent*, *haltære* (beide voor salvator), *âtem* (voor spiritus), *galge* (voor crux), *urstende*, *vâlant*, *wîssage(n)* (voor propheta, prophetare), *wîh*, *wizzôd* (voor eucharistia), *beriusen* (voor conteri), *antlâz(en)*, *verlâzen* (voor remissio, remittere, dimittere), *beithaft* (voor clericus), *êwart(e)* (voor sacerdos), de vorm *bischolf* enz.

Zeldzamer zijn in de Vroegmhd. gedichten zeker die woorden die van Frankische oorsprong schijnen en die alleen of bijna alleen in dat gebied zijn geattesteerd. De belangrijkste en duidelijkste voorbeelden zijn: *marterunge* (*martelunge*) en vooral de vormen met *-l-* uit dezelfde woordfamilie (*martele*, *gemartelet werden*, *martelære*), *ûferstende*, *ablâz* (voor remissio), (*sich*) *bekennen*, *sich erkennen* (beide voor confiteri), de *-nisse*-afleidingen *drînîse*, *geschefnisse* enz.

Meestal vindt men naast deze in geografisch opzicht beperkte woorden of vormen tenminste één supraregionaal woord.

Zeer zeldzaam zijn in de Vroegmhd. gedichten die gevallen waarin voor hetzelfde begrip een alleen in het Noorden en een alleen in het Zuiden gebruikt woord tegenover elkaar staan. De duidelijkste voorbeelden hiervan zijn te vinden bij de remissio-equivalenten met zuidelijk *antlâz* en noordelijk *ablâz* en bij de resurrectio-equivalenten met zuidelijk *urstende* en Frankisch *ûferstende*.

5. Tot zover enkele algemene tendensen die i.v.m. het probleem continuïteit of diskontinuïteit ten opzichte van het Ohd. uit onze studie van de Vroegmhd. religieuze woordenschat naar voren zijn gekomen.

Er blijft zeker nog veel onopgehelderd en op de beperkingen van ons eigen onderzoek hebben we reeds gewezen.

We hebben echter met ons werk willen bijdragen tot de studie van de religieuze woordenschat algemeen en ook tot de herwaardering van een periode uit de Duitse taal- en literatuurgeschiedenis die, een beetje overdreven uitgedrukt, alleen het ongeluk heeft gehad tussen twee in taalkundig en literair opzicht interessantere perioden te liggen. Zulke schijnbaar minder interessante perioden (en we zien b.v. een parallel in de literatuurgeschiedenis van Vlaanderen van de 18de eeuw) worden door de wetenschap vaak min of meer verwaarloosd, ten onrechte. Want taalkundige en literaire ontwikkelingen zijn pas goed te begrijpen als met alle perioden, ook de schijnbaar minder interessante, van de taal- en literatuurgeschiedenis rekening wordt gehouden.

Franstalige stukken bewaard in de archieven der lokale Brusselse instellingen.

Bijdrage tot de studie van het taalgebruik te Brussel vóór 1500.

door

PAUL DE RIDDER

Toen in 1979, naar aanleiding van het „Millenium van Brussel”, een tentoonstelling georganiseerd werd onder de titel „Bruxelles, mille ans de rayonnement de la culture française” reageerde heel Vlaanderen verontwaardigd tegen deze „flagrante vervalsing van de geschiedenis”. Men nam het niet dat het „Vlaams verleden van Brussel” weggemoffeld werd. Hoewel zowel nederlandstalige als franstalige historici¹ striemende kritiek geleverd hebben op bedoelde expositie, toch blijft het een open vraag of de in Vlaanderen algemeen gangbare voorstellingen inzake de historische evolutie van het taalgebruik te Brussel wel zoveel correcter zijn als in gewraakte tentoonstelling.

Bij voordrachten over dit onderwerp blijkt inderdaad telkens weer dat zeer veel intellectuelen en zelfs sommige historici terzake opvattingen huldigen die niet helemaal met de historische realiteit overeenstemmen. Voor heel wat nederlandstaligen was Brussel „oorspronkelijk een Vlaamse stad die later door de Boergondiërs verfranst werd”. Willen ze desnoods nog aannemen dat de keukenmeiden en stalknechten verder Vlaams spraken, dan staat het volgens hen niettemin vast dat de doorsnee Brusselaar reeds eeuwen geleden zijn moedertaal zou verraden hebben.

Die opvatting werd sterk beïnvloed door de anti-Brusselse reflex die de Vlaamse Beweging van bij de aanvang heeft gekenmerkt. Reeds Jan Baptist Verlooy², traditioneel de eerste flamingant genoemd, laat zich in zijn befaamde „Verhandeling op d'Onacht der Moederlyke Tael” (1788) smalend uit over de Brusselaars: „Maer

1. J. BAERTEN, *Het Brussels millenium*, in *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 1980, XXXIV, p. 47-54.

2. Zie in dit verband: J. VAN DEN BROECK, *J. B. C. Verlooy een vooruitstrevend jurist en politicus uit de achttiende eeuw*. Antwerpen, 1980.

*de Nederduytsche tael is hier wel anders mishandelt by ons en vooral in Brussel: zy is in deze stad niet alleen veronachtzaemt, maer ook veracht; men spreekt er schier niet als de straettael, nouwelyks eenen geleerden die ze middelmatig weet. 't Gemyn meynt dat ze gebrekkig is en veracht ze zonder kennen: geenen Brusseler oft hy zal beleyden, dat hy nooit sermoen kan schoon vinden in't Vlaems: maer dat dit moet in't Frans en van eenen Fransman zyn: daer zyn er die vermeyd zijn Vlaems te spreken in gezelschap oft op de straet. Andere die't alwillens kwalyk spreken om in't Frans te schynen opgebracht te zyn die g'in d'herbergen en kaffehuyzen hertnekkig zult hooren Frans hakkelen zonder eens in hunne belemmernis naer't Vlaems te willen keeren"*³.

Uit deze passus spreekt reeds impliciet het kortzichtige vooroordeel van velen die met verachting neerkijken op de Brusselaars. Het is inderdaad nogal goedkoop de verfransing van Brussel toe te schrijven aan de francofilie en de pretentie van de Brusselaars en daarbij te vergeten dat zij met een sterkere verfransende invloed hadden af te rekenen dan de inwoners van andere steden uit de Zuidelijke Nederlanden. Te Brussel was inderdaad, vooral sedert de regering van Keizer Karel V (1515-1555), de hofhouding en de centrale administratie gevestigd met bijhorend Waals dienstpersoneel. De Kempenaar Verlooy is trouwens wel slecht geplaatst om de Brusselaars fransgezindheid te verwijten vooral wanneer men weet waar hijzelf geëindigd is: als eerste „maire" aangesteld door de Franse bezetter die in 1793 tijdens een „volksvergadering" in Sint-Goedele de aanhechting van de Zuidelijke Nederlanden bij Frankrijk bepleitte. Ook de Gentenaars hebben zich trouwens voor soortgelijke annexatie uitgesproken.

Belangrijk is dat men zich voor de opvatting, dat Brussel door de Boergondiërs verfranst zou zijn, telkens weer beroept op Jan Baptist Verlooy. In navolging inderdaad van talrijke andere auteurs die, vanaf het einde der zestiende eeuw, de Boergondiërs aansprakelijk hebben gesteld voor het verval van de kunsten in de Nederlanden, schrijft ook Verlooy: „*Wy moeten deze vernedering van onzen volksaerd en afneming onzer konsten niet wyten, als aen't huys van Burgondiën. Te weten, als dit aen de souveryniteyt dezer landen gekomen is, heeft het hier een groot huysgezin nagesleept. Het stelde terstond het gants Gouvernement en d'eerste in't Frans*"⁴. Een weinig verder luidt het: „*Deze stad Brussel heeft het Nederduytsch en het Frans. Het Nederduyts is d'oude moederlyke*

3. J. B. C. VERLOOY, *Verhandeling op d'Onacht der moederlyke Tael in de Nederlanden (1788)*, (Anastatische herdruk ingeleid door J. Smeyers en J. Van Den Broeck), Den Haag, 1979, p. 78-79.

4. *Ibidem*, p. 69.

tael. Het Frans is ons toegebracht, gelyk gezeyd is, als het huys van Bourgondiën aen de souveryniteyt dezer landen gekomen is, als het hier een geheel frans Hof, fransche raden en een Frans gouvernement gevestigd heeft"⁵.

Steunend op voormelde uitspraken van Verlooy heeft men de oorsprong van de verfransing van Brussel gezocht tijdens de Boergondische vijftiende eeuw. Toch is het duidelijk dat Verlooy nergens gewag maakt van een belangrijke verfransing in deze periode. Meer nog! De auteur van de „*Verhandeling op d'onacht*” verklaart dat zelfs in zijn tijd (einde der achttiende eeuw!) dit fenomeen door een aangepast beleid zonder moeite kon worden te niet gedaan⁶. Hoewel ook latere schrijvers gewezen hebben op de beperkte omvang van de verfransing onder het Boergondisch bewind⁷, toch overheerst bij de brede lagen van de publieke opinie nog altijd de opvatting dat Brussel sedert de vijftiende eeuw verfranst zou zijn.

Het lijdt uiteraard niet de minste twijfel dat de centrale administratie en de hofhouding van de Boergondische staat vrijwel volledig franstalig was. Niet alleen de stad Brussel maar ook heel Brabant, Vlaanderen, Holland, Zeeland, Friesland ... hadden met soortgelijk gezag te maken. Verbleef hertog Filips de Goede meermaals te Brussel toch was de Zennestad zeker niet de gecentraliseerde hoofdstad van de Boergondiërs. Karel de Stoute gaf de voorkeur aan Mechelen terwijl Maria van Boergondië meestal te Brugge vertoefde. Daarnaast waren ook Dijon en Rijsel belangrijke centra⁸.

Hoewel Filips de Goede zijn befaamde „Librije” te Brussel vestigde en hij en zijn opvolgers Franse kroniekschrijvers in dienst hadden, toch rijst de vraag wat het werkelijk impact van dit alles was op de brede lagen der Brusselse bevolking. Hoeveel Brusselaars zouden ooit de Librije van Boergondië van dichtbij gezien hebben, laat staan een dergelijk met miniaturen verlucht handschrift gelezen hebben? Niet de werken van Chastellain, de la Marche of Molinet worden tijdens de vijftiende eeuw in opdracht van de Brusselse wethouders overgeschreven maar wel de eigen Diets-Brabantse geschiedschrijvers zoals Jan van Heelu's Rijkroniek van de slag van Woeringen en Jan van Boendale's „Brabantsche Yeesten”. In dit verband moet er trouwens op gewezen worden

5. *Ibidem*, p. 72.

6. *Ibidem*, p. 73.

7. K. HEMMERCHTS, *Het Triëst van het Noorden*, Leuven, 1964, p. 27.

8. P. DE RIDDER, *Onderzoek naar het taalgebruik in de archieven der Brusselse schepengriffies, ambachten, kerkelijke instellingen en hospitalen (XIe-XVe eeuw)*, in *Taal en Sociale Integratie*, 1982, VI, p. 338.

dat Brussel sedert de dertiende eeuw een bloeiende Dietse letterkunde kende die mocht rekenen op de steun van het hertogelijke hof. Had hertog Hendrik III van Brabant (1248-1261) te Leuven de lyriek in het Frans beoefend, dan verwierf zijn zoon en opvolger Jan I (1267-1294) die van Brussel zijn gebruikelijke verblijfplaats maakte, een eervolle plaats in de middelnederlandse letterkunde met een reeks sprankelende minnegedichten⁹.

Toch lijkt dergelijke hofliteratuur, hoe verdienstelijk zij op zichzelf ook weze, minder relevant om het taalgebruik van een stadsbevolking te bestuderen. De ambtelijke bescheiden uitgaande van en bestemd voor de burgers zijn in dit opzicht veel interessanter omdat zij onmiddellijk aansluiten bij het dagelijks leven. Daarom hebben wij systematisch alle documenten, daterend vóór 1500 en bewaard in de archieven der lokale Brusselse instellingen, op hun taalgebruik onderzocht. In een eerste bijdrage¹⁰ bestudeerden wij de negen stadsrekeningen uit de periode 1370 tot 1500 en de indrukwekkende reeks van twintig privilegieboeken die de stad Brussel tijdens de veertiende en vijftiende eeuw liet aanleggen. Uit dit onderzoek bleek dat alle stadsrekeningen in het Diets gesteld waren en dat het Diets ook de enige officiële taal van het stadsbestuur was, nadat van het Latijn naar de volkstaal was overgeschakeld.

In de Brusselse stadscartularia vindt men inderdaad een uiterst beperkt aantal Waalse teksten. Die zijn dan op de koop toe slechts zeer zelden relevant voor het taalgebruik in de Zennestad. (Een in het Frans geakteerde overeenkomst tussen de hertog van Brabant en de prinsbisschop van Luik leert ons inderdaad niets over het taalgebruik te Brussel). Een miniem aantal teksten zouden wel in de richting van een beperkte verfransing kunnen wijzen. Dit geldt met name voor een aantal akten die de Boergondische landsheren aan de Brusselaars verleend hebben. Daarbij mag men echter nooit vergeten dat die vorsten ook aan de andere steden uit de Nederlanden, en vaak in nog veel sterkere mate dan aan Brussel, Waalse akten verleend hebben.

Het meest krasse voorbeeld in dit verband zijn de Vlaamse steden die van oudsher niet alleen te maken hadden met de frans-talige administratie der graven van Vlaanderen, alle flamingantische romantiek à la Conscience ten spijt, maar die bovendien binnen hun wallen een franstalige bovenlaag van „Leliaerts" herbergden.

9. Ibidem, p. 340. — Zie ook: J. JANSSENS en J. SMEYERS, *Brussel en de Nederlandse letteren*, in *Brussel, groei van een hoofdstad*, Antwerpen, 1979, p. 371-375.

10. P. DE RIDDER, *Peilingen naar het taalgebruik in de Brusselse stadscartularia en stadsrekeningen (XIIIe-XVe eeuw)*, in *Taal en Sociale Integratie*, 1979, II, p. 1-39.

Iets dergelijks heeft men te Brussel en in de rest van Brabant nooit gekend. Het wekt dan ook geen verwondering dat men in de lijsten der oorkonden, bewaard op de stadsarchieven van Brugge, Gent en Ieper tijdens de dertiende, veertiende en vijftiende eeuw, tussen de 28 % en 61 %¹¹ franstalige teksten aantreft... Te Brussel zit men tijdens diezelfde periode nog een flink stuk beneden de 5 %, ook tijdens de Boergondische periode. In Vlaanderen konden de Boergondiërs – in tegenstelling tot Brabant – wel degelijk aanknopen bij een franstalige traditie. Dit betekent natuurlijk nog lang niet dat de gewone Bruggeling of Gentenaar Frans sprak !

Naast de cartularia en stadsrekeningen werden ook de andere ambtelijke bescheiden van de lokale Brusselse instellingen systematisch op hun taalgebruik onderzocht en dit telkens voor de periode tot 1500. Het betreft hier de archieven van de Brusselse schepengriffies, gilde en ambachten, kerken, kloosters, hospitalen en godshuizen. In totaal vertegenwoordigt dit 1693 nrs. waarbij elk nummer een doos oorkonden, een cartularium, een register, een lias, een rolrekening of een reeks andere stukken uit de periode vóór 1500 vertegenwoordigt.

Per instelling (ambacht, klooster enz.) vermelden wij de lijst van de onderzochte archiefnummers. Wanneer een dergelijk archiefstuk minstens één franstalige tekst omvat dan wordt het archiefnummer in vetjes gedrukt terwijl onderaan een nadere omschrijving van dit franstalig stuk gegeven wordt: datum, gebied waarop het document betrekking heeft, instantie van wie het uitgaat. Deze gegevens laten toe uit te maken of een franstalig stuk al of niet relevant is voor het taalgebruik te Brussel. Wanneer een archiefnummer in vetjes gedrukt werd betekent dit dus allerminst dat alle daarin vervatte akten in het Frans zouden gesteld zijn. Een zeer concreet voorbeeld maakt dit onmiddellijk duidelijk. Het nummer 2 uit het archief van het Sint-Janshospitaal, bewaard op het Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn, werd in vetjes gedrukt. In dit cartularium is inderdaad één van de 287 gecopieerde akten franstalig...

DEEL I – ALGEMEEN RIJKSARCHIEF TE BRUSSEL

I. SCHEPENGRIFFIËS VAN BRUSSEL

4308, 4425, 4517, 9398, 9399, 9400, 9401, 9402, 9403, 9404, 9405, 9406, 9407, 9408, 9409, 9410, 9411, 9412, 9413, 9414, 9415, 9416, 9469 bis, 9628, 9826/4, 9865, 10033, 10867, 10899, 10931/4, 10931/5, 10931/12.

11. Ibidem, p. 38.

Franstalige teksten :

- 1) 1460, oorkonde van „*Henry, seigneur de Scoenhoven et seneschal du pays d'Arschor*” zonder verband met Brussel. Aan deze akte werden Latijnse oorkonden der Brusselse schepenen bevestigd (nr. 9415/41).
- 2) 1498, oorkonde der schepenen van Brussel betreffende „*Margerite Estouttet, dit de Malines*” en het graafschap Henegouwen („*selon la loy de Mons en Hainaut*” en vermelding van de schepenen van Bergen en Castre) (nr. 9416/18).

II. AMBACHTEN VAN BRABANT (BRUSSEL)

- 1) SCHIPPERS
7, 8, 32, 33, 49.
- 2) VLEESCHOUWERS ENDE SLACHTERS
68, 70, 73, 89, 93, 114.
- 3) BROOTMAECKERS
125, 126, 172.
- 4) BREEDERS OFTE BROUWERS
247.
- 5) TIMMERLIEDEN, RAEDENMAEKERS ENDE MOLENSLAEGERS
469.
- 6) CHIRURGEYNS ENDE BARBIERS
505.
- 7) SCOENMAEKERS ENDE LEERTOUWERS
506, 514.
- 8) OUDE CLEERCOPERS
547.
- 9) HANDSCHOENMAEKERS ENDE TESCHMAECKERS
569, 570.
- 10) VETTEWARIËRS
583, 606.
- 11) SCHRIJN- ENDE WITWERCKERS, EBBENHOUTWERCKERS ENDE LIJN-
WAERTIERS
648.
- 12) CREMERS ENDE MEERSCHLIEDEN
676, 677, 678, 679, 728, 733.
- 13) MOLDERS
736, 738.
- 14) GOUD- ENDE SILVERSMEDEN
780.

15) PLECKERS ENDE STROOIDECKERS

824.

16) METSELAERS ENDE STEENHOEWERS. AMBACHT DER „VIER GE-CROONDEN”

894, 877.

17) HUYDEVETTERS

927, 931.

18) VLASWERCKERS ENDE LYNEWEVERS

944, 944 bis.

19) DROOGSCHEERDERS ENDE LAEKENBEREIDERS

955, 1157.

Franstalige teksten :

- *1) 1467, privilege van hertog Filips de Goede, gegeven te Brugge, aan de Brusselse beenhouwers (nr. 68, fol. 2 r° - 6 v°).
- *2) 1470, privilege van hertog Karel de Stoute, gegeven te Rijsel, aan de Brusselse beenhouwers (nr. 68, fol. 12 r° - 19 v°).
Op beide franstalige teksten volgt telkens een Nederlandse vertaling : „Copie getranslateirt vuten Walschen in Duytsche van desen Walschen brief”).
- *3) 1472, privilege van hertog Karel de Stoute verleend aan het ambacht der metselaars en steenhouwers (nr. 894).

III. TOLKAMER VAN BRUSSEL

1, 2, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 16, 19, 20, 31, 33, 76, 80, 81, 82, 262, 272, 412, 656, 669.

Franstalige teksten :

- 1) 1463, „*lettre de recommandation de justice*” van de graaf van Charolais, dit is de toekomstige Karel de Stoute, voor de rentmeesters van de tolkamer te Brussel (nr. 2, p. 16).
- 2) 1284, afschrift van de oorkonde waarbij hertog Jan I van Brabant een rente schenkt aan zijn broer Godfried. Deze rente werd gezet op goederen in de omgeving van Aarschot (nr. 81, fol. 24 v° - 25 r°).

IV. KERKELIJK ARCHIEF VAN BRABANT

1) KAPITTEL VAN SINT-GOEDELE

Geklasseerd archief

288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 340, 346, 351, 356,

388, 391, 396, 400, 403, 411, 416, 422, 426, 429, 439, 440, 447, 462, 469, 496, 517, 543, 573, 579, 580, 584, 585, 586, 594, 601, 615, 645, 649, 650, 676, 691, 757, 758, 759, 761, 762, 765, 769, 772, 776, 781, 790, 792, 804, 811, 815, 816, 817, 819, 823, 829, 831, 844, 860, 869, 921, 926, 930, 939, 948, 19463, 19477, 19485, 19486, 19487, 19487 bis, 19499, 20500, 20501, 20503, 20504, 20505, 20506, 20507, 20508, 20509, 20510, 20511, 20512, 20513, 20514, 20515, 20516, 20517, 20518, 20519, 20520, 20521, 20522, 20563, 20571, 20609, 20800, 21038, 21103, 21104, 21105, 21106, 21245, 21251, 21257, 21266, 21267, 21268, 21269, 21270, 21271, 21272, 21273, 21274, 21275, 21276, 21277, 21328, 21329, 21330, 21331, 21364, 21365, 21366, 21367, 21368, 29252.

Franstalige teksten :

A) OORKONDENVERZAMELING

- 1) 1296, oorkonde van de schepenen van Lembeek betreffende Henegouwen (nr. 289/109 ter).
- 2) 1343, oorkonde van hertog Jan III voor „*Gilles de Quaderebbe, sires de Beerges*”, betreffende inkomsten te Hannuit (nr. 296/486).
- 3) 1397, oorkonde van de schepenen van Wauthier-Braine betreffende Waals-Brabant (nr. 308/1129).
- 4) 1425, oorkonde van de rentmeester van Grez en Bossut betreffende Waals-Brabant (nr. 314/1463).
- *5) 1431, oorkonde van hertog Filips de Goede betreffende het toewijzen van een prebende in Sint-Goedele (nr. 316/1539).
- *6) 1475, oorkonde van hertog Karel de Stoute betreffende de amortisatie voor nieuwe aanwinsten in heel Brabant, betreft ook Leuven en Antwerpen (nr. 323/1839).
- 7) 1492, oorkonde van de meier en schepenen van Rebecq in Henegouwen zonder duidelijk verband met Sint-Goedele. Een archivaris (XIXe eeuw) schreef op de omslag der akte „*ne provient pas de Sainte Gudule*” (nr. 325/1891).

B) ANDERE STUKKEN

- * 1469, oorkonde van hertog Karel de Stoute betreffende het toewijzen van een prebende in Sint-Goedele (nr. 400).
- * 1408, Franse vertaling van een Nederlandse tekst waarin de uitgaven staan opgetekend voor het bouwen of herstellen van een school te Brussel (nr. 447).

XVe eeuw, lijst van renten en inkomsten te Geldenaken in Waals-Brabant (nr. 543).

1311-1443, „*Copie van de brieven van de renten ende goederen gelegen te Joudoigne aengaende der Heeren Broof*”. Register met afschriften van oorkonden der schepenen van Mélin, Geldenaken, Genappe en van hertogin Johanna (betreffende goederen te Geldenaken) (nr. 579).

1415, „*Record du concil de Gembloux de l'an 1415*” (nr. 586).

Ongeklasseerd archief

In 1977 deponeerde de kerkelijke overheid op ons aandringen het archief der voormalige kapittelkerk van Sint-Goedele dat nog in de kerk bewaard werd (XIIIe-XIXe eeuw), op het Algemeen Rijksarchief. Deze stukken worden nu door ons geklasseerd en zullen later een definitief nummer krijgen in de Kerkelijke Archieven van Brabant. Thans zijn zij nog niet beschikbaar voor raadpleging door het publiek. Voor onderhavige studie onderzochten wij naast de oorkondenverzameling (met 3113 akten uit de periode vóór 1500) ook de cartularia. In de overige nog ongeklasseerde stukken zitten nog een beperkt aantal teksten uit de periode vóór 1500. Deze konden nog niet in ons onderzoek naar het taalgebruik betrokken worden maar zullen in een latere publicatie opgenomen worden. Het is evenwel reeds nu duidelijk dat deze documenten geenszins van aard zijn de hier gedane vaststellingen te wijzigen.

A) OORKONDENVERZAMELING

De oorkonden worden vermeld onder hun huidig nummer.

- 1) 1310, oorkonde van hertog Jan II in verband met Geldenaken (nr. 171).
- 2) 1321, oorkonde van Margareta, weduwe van hertog Jan II in verband met Geldenaken (nr. 219).
- 3) 1321, oorkonde van de schepenen van Geldenaken (nr. 222).
- 4) 1326, oorkonde van de schepenen van Geldenaken (nr. 245).
- 5) 1326, oorkonde van de meier en gezworenen van Geldenaken (nr. 244).
- 6) 1330, oorkonde van de schepenen van Geldenaken (nr. 272).
- 7-8) 1331 en 1324, oorkonden van de schepenen van Mélin (nr. 279).
- 9) 1331, oorkonde van de schepenen van Geldenaken (nr. 280).
- 10) 1335, oorkonde van de schepenen van Geldenaken (nr. 292).
- 11) 1344, oorkonde van „*Gilos dis Carpias de Halley et Robiers de Raucourt*” (nr. 347).
- 12) 1355, oorkonde van de schepenen van Geldenaken (nr. 474).
- 13) 1355, notarisakte betreffende Geldenaken (nr. 475).
- 14) 1355, oorkonde van de schepenen van Geldenaken (nr. 476).
- 15) 1361, oorkonde van de schepenen van Geldenaken (nr. 584).
- 16) 1377, oorkonde van de schepenen van Mélin (nr. 949).
- 17) 1377, oorkonde van de schepenen van Geldenaken (nr. 950).
- 18) 1392, oorkonde van de schepenen van Geldenaken (nr. 1241).
- 19) 1392, oorkonde van de schepenen van Geldenaken (nr. 1292).
- 20) 1399, oorkonde van hertogin Johanna gericht aan de baljuw van Geldenaken (nr. 1379).
- 21) 1406, oorkonde van de schepenen van Geldenaken (nr. 1525).
- 22) 1413, oorkonde van de schepenen van Geldenaken (nr. 1646).
- 23) 1415, oorkonde van de schepenen van Mélin (nr. 1685).
- 24) 1416, oorkonde van „*Wautier de Kersbeke, chevalier seigneur de Stalle et de Godsenhoven*” (nr. 1705).

- *25) 1432, oorkonde van hertog Filips de Goede, gegeven te Lier, betreffende een rente voor een jaargetijde in Sint-Goedele (nr. 2034).
- 26) 1432, oorkonde van de schepenen van Mélin (nr. 2123).
- 27) 1437, oorkonde van de schepenen van Mélin (nr. 2124).
- 28) 1438, oorkonde van de schepenen van Orp-le-Petit (nr. 2176).
- 29) 1438, oorkonde van de schepenen van Orp-le-Petit (nr. 2177).
- 30) 1380, oorkonde van de schepenen van Geldenaken (nr. 2178).
- 31) 1442, oorkonde van de schepenen van Mélin (nr. 2220).
- 32) 1444, oorkonde van de schepenen van Mélin (nr. 2234).
- *33) 1456, oorkonde van hertog Filips de Goede, gegeven te Brugge, betreffende een requiemmis (nr. 2400).
- *34) 1466, oorkonde van hertog Filips de Goede betreffende vorstelijke begrafenissen te Brussel (nr. 2508).
- *35) 1455, oorkonde van de deken en het kapittel van Sint-Goedele betreffende de verkoop van goederen te Brussel aan „*mon tres redoubté monseigneur le conte d'Estampes*” (nr. 2541).
- 36) 1485, oorkonde van de schepenen van Ter Hulpen (nr. 2769).
- 37) 1326, oorkonde van de schepenen van Geldenaken (nr. 3709).
- 38) 1326, vidimus (afschrift) van vorige oorkonde door de abt van de Koudenberg (nr. 3710).
- 39) 1355, notarisakte betreffende Waals-Brabant (nr. 3711).
- 40) 1416, oorkonde van de schepenen van Geldenaken (nr. 3727) en vidimus (nr. 3730).
- 41) 1432, oorkonde van de schepenen van Geldenaken (nr. 3742).
- *42) 1469, stuk betreffende een geschil tussen het kapittel en de kapelannen dat voorgelegd werd aan de raadsheren van de hertog van Boergondië (nr. 3768).

B) ANDERE STUKKEN

Het betreft hier de cartularia (vermeld onder hun huidig en voorlopig nummer) :

1800, 1801, 1802, 1803, 1804, 1805, 1806, 1807, 1808, 1809, 1810, 1811, 1812, 1814, 1815, 1816, 1817, 1818, 1819, 1820, 1821, 1822, 1824, 1825.

nr. 1800 Cartularium (181 folio's) met volgende franstalige oorkonden :

*1432, oorkonde van Filips de Goede, gegeven te Mechelen, betreffende het afkopen van een tiend dat hij aan het kapittel verschuldigd was (fol. 137 r° - v^o).

*1432, oorkonde van het kapittel van Sint-Goedele i.v.m. voorgaande aangelegenheid (fol. 137 v° - 138 r°).

1456, oorkonde reeds vermeld bij de oorkonden (nr. 2400) hier gecopieërd op folio's 155 r° - v^o.

nr. 1804 Cartularium (136 folio's) met de reeds vermelde franstalige oorkonden uit 1432 (fol. 95 r° - v^o) en 1466 (fol. 128 r° - 129 r°).

- nr. 1811 Cartularium (380 folio's) met volgende reeds vermelde franstalige oorkonden uit 1432 (fol. 212 r° - 213 v°) en 1456 (fol. 239 v° - 241 r°).
- nr. 1814 Cartularium (428 folio's) met volgende reeds vermelde franstalige oorkonde (nr. 2034) uit 1432. (fol. 102 v°).
- nr. 1815 Cartularium (104 folio's) onder de titel: „*Copie van de brieven van de renten ende goederen gelegen te Joudoigne aengaende der heeren Broot*” (zie Kerk. Arch. Brabant, nr. 579).
- nr. 1817 Cartularium (21 folio's) met volgende franstalige oorkonden: 1336, oorkonde van de schepenen van Ter Hulpen (fol. 15 v° - 16 r°).
s.d., oorkonde van Alissandres de Rampemont betreffende de aanstelling van een priester in de „*chapelerie de le Malayse*” te Ter Hulpen (fol. 16 r°).
- nr. 1818 Cartularium (39 folio's) met de reeds vermelde franstalige oorkonde van Alissandre de Rampemont (fol. 17 r°) en van de schepenen van Ter Hulpen uit 1336 (fol. 17 r° - 18 r°).
- nr. 1819 Cartularium (157 folio's) met volgende franstalige oorkonden van de schepenen van Ter Hulpen: 1336 (fol. 93 r° - v^o), 1473 (fol. 94 v° - 95 v°), en 1483 (fol. 129 r° - v^o).
- nr. 1821 Cartularium (188 folio's) met een franstalige oorkonde van de schepenen van Lembeek in Henegouwen (fol. 50 r° - v^o).

TOTAAL AANTAL OORKONDEN IN DE OORKONDENVERZAMELING :

1914 (geklasseerd)
3113 (ongeklasseerd)
<hr/>
5027

AANTAL FRANSTALIGE OORKONDEN :

7 (geklasseerd)
42 (ongeklasseerd)
<hr/>
49

Van deze 49 franstalige oorkonden vóór 1500 gaan er 41 uit van instanties uit Waals-Brabant of Henegouwen (betreffende goederen aldaar), 7 gaan uit van de Boergondische hertogen of hun ambtenaren, 1 gaat uit van het kapittel van Sint-Goedele.

Enkel in deze beide laatste gevallen zou men van „verfransing” kunnen spreken. Dit wil zeggen 8 oorkonden op 5027...

2) SINT-GORIKSKERK

2556 bis, 2557, 2564, 19898, 29134.

Franstalige teksten : geen.

3) SINT-JANSKERK

2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2651, 2915, 2925, 2926, 2928,

19936, 19937, 19938, 19939, 19955, 19956, 19957.

Franstalige teksten : geen.

4) SINT-NIKLAASKERK

2567, 21456, 21457, 21458, 21459 21499, 21500, 21505, 21507, 21510, 21511, 21512, 21543, 21553, 21570, 21600, 21643.

Franstalige teksten : geen.

5) ONZE LIEVE VROUW VAN DE ZAVEL

2629, 2630.

Franstalige teksten : geen.

6) KAPELLEKERK

2575, 2584, 2585, 2588, 2589, 2590, 2627, 27040, 27041, 27042, 27043, 27044, 27185 27187, 27213, 27224, 27355, 27395, 27396, 27400, 27415, 27443, 27449.

Franstalige teksten : geen.

Opmerking : De proosdij van Onze-Lieve-Vrouw-ter-Kapelle hing af van de abdij van Saint-Sépulcre te Kamerijk. In het archief van deze Kamerijkse instelling, bewaard in de Archives Départementales du Nord te Rijsel, berusten een aantal franstalige teksten betreffende de Kapellekerk. Deze waren evenwel bestemd voor Kamerijk en niet voor Brussel.

7) KLOOSTER DER WITTE VROUWEN VAN JERICHO

12546, 12547, 12548, 12549, 12550, 12551, 12552, 12553, 12554, 12555, 12556, 12557, 12563, 12564, 12565, 12566, 12567, 12568, 12569, 12574, 12575, 12576, 12577, 12580, 12587, 12589, 12591, 12592, 12598, 12599, 12606, 12607, 12660, 12661, 12674, 12675, 12676, 12684, 12687, 12694, 12699, 12700, 12706, 12707, 12727, 12730, 12734, 12735, 12736, 12748, 12749, 12757, 12760, 12767, 12768, 12777, 12778, 12779, 12780, 12781, 12782, 12783, 12784, 12785, 12786, 12787, 12788, 12789, 12790, 12791, 12792, 12793, 12794, 12795, 12796, 12797, 12900, 12901, 12915, 12928, 12930, 12933, 12933, 12938, 12939, 12940, 12941, 12942, 12943, 12955, 12958, 12968, 12972, 12973, 12974, 12975, 12988, 12992, 12994.

Franstalige teksten :

A) OORKONDENVERZAMELING

- 1) 1384, oorkonde van „frere Jehan de Genape des freres meneurs de Nivelles” (nr. 12548/139).
- 2) 1384, oorkonde van de schepenen van Noucelles betreffende „couvent de le ermite” (nr. 12549/170).
- 3) 1394, oorkonde van de schepenen van Wauthier-Braine (nr. 12549/171).
- 4) 1394, oorkonde van de schepenen van Wauthier-Braine (nr. 12549/172).
- 5) 1397, oorkonde van de schepenen van Wauthier-Braine (nr. 12549/182).

- 6) 1397, oorkonde van „*Thomas de Lille, sires de Frasne, chevaliers, baillieus de Haynau*” (nr. 12549/183).
- 7) 1399, oorkonde van „*Badewins de Forvies, sines de Liermite*” (nr. 12549/194).
- 8) 1431, oorkonde van de schepenen van Noucelles (nr. 12552/301).
- 9) 1423, oorkonde van de schepenen van Noucelles (nr. 12552/302).
- 10) 1453, oorkonde van de schepenen van Noucelles (nr. 12552/303).
- 11) 1423, oorkonde van de schepenen van Wauthier-Braine (nr. 12552/304).
- 12) 1423, oorkonde van de schepenen van Bergen in Henegouwen met hedendaagse vermelding „*ne concerne pas Jericho*” (nr. 12552/306).
- 13) 1426, oorkonde van „*Jehans de le Nuewe Ruwe*” uit Braine-l'Alleud (nr. 12552/321).
- 14) 1426, oorkonde van „*Obert Legespes... bailliux... de Wallerans d'Aisne, seigneur de Héripont et de Buisserset...*” (nr. 12552/324 en afschrift in nr. 12928).
- 15) 1429, oorkonde van de schepenen van Noucelles (nr. 12552/333).
- 16) 1430, oorkonde van de schepenen van Jan Tserclaes in Waals-Brabant (nr. 12552/338).
- 17) 1430, oorkonde van de schepenen van Wauthier-Braine (nr. 12552/342).
- 18) 1432, oorkonde van de schepenen van Jan Tserclaes in Waals-Brabant (nr. 12552/368).
- 19) 1437, oorkonde van de schepenen van Wauthier-Braine (nr. 12553/395).
- 20) 1437, oorkonde van de schepenen van Noucelles (nr. 12553/398).
- 21) 1441, oorkonde van de schepenen van Halle en Lembeek in Henegouwen (nr. 12554/433).
- 22) 1441, oorkonde van de schepenen van Halle en Lembeek in Henegouwen (nr. 12554/432).
- 23) 1442, oorkonde van de schepenen van Halle en Lembeek in Henegouwen (nr. 12554/443).
- 24) 1442, oorkonde van de schepenen van Halle en Lembeek in Henegouwen (nr. 12554/444).
- 25) 1443, oorkonde van de schepenen van Jan Tserclaes in Waals-Brabant (nr. 12554/453).
- 26) 1445, oorkonde van de „*eschevins afforains de Braine l'Alent*” (nr. 12554/474).
- 27) 1450, oorkonde van de schepenen van Wauthier-Braine (nr. 12555/494).
- 28) 1450, stuk betreffende „*Gillot de Passavant de Genappes*” (nr. 12555/498).
- 29) 1467, oorkonde van de schepenen van het kapittel van Nijvel te Noucelles (nr. 12556/555).
- 30) 1467, oorkonde van de rentmeester van Waals-Brabant (nr. 12556/556).
- 31) 1476, oorkonde van de schepenen van Wauthier-Braine (nr. 12556/582).

- 32) 1480, oorkonde van Maximiliaan van Oostenrijk en Maria betreffende de rentmeester van Halle (nr. 12556/6079).
- 33) 1483, oorkonde van de baljuw van de dame van Henripont (nr. 12557/622).
- 34) 1487, oorkonde van Maximiliaan van Oostenrijk en aartshertog Filips betreffende Braine-l'Alleud (nr. 12557/634).
- 35) *1491, oorkonde van de abdis van Jericho in verband met Henegouwen („dit syn alle procuratien voor Lembecq") (nr. 12557/640).
- 36) 1493, oorkonde van de leenmannen van Henegouwen (nr. 12557/644).
- 37) 1497, oorkonde van de schepenen van Nijvel (nr. 12557/655).

TOTAAL AANTAL OORKONDEN IN DE OORKONDENVERZAMELING	665
AANTAL FRANSTALIGE OORKONDEN	37

Van deze 37 franstalige oorkonden gaan er 36 uit van instanties uit Waals-Brabant en Henegouwen (betreffende goederen aldaar). Een oorkonde gaat uit van de abdis maar is bestemd voor Lembeek in Henegouwen.

B) ANDERE STUKKEN

- nr. 12563 Cartularium (64 pagina's).
1399, oorkonde van hertogin Johanna betreffende Waals-Brabant onder de rubriek: „*Joanna hertoginne van Brabant geeft aen thien arme vrouwkens die van sin waeren religieusen te worden de Cluyse gelegen ter plaetsen genoemt Doudonwissaert by consente vanden here abt ende convent van Gemblous*" (p. 6-10).
- nr. 12564 Cartularium (445 folio's).
Omvat van folio's 21 v° - 60 r° een aantal franstalige oorkonden betreffende de goederen van Jericho in Waals-Brabant. Al deze oorkonden gaan uit van instanties uit Waals-Brabant zoals de schepenen van Wauthier-Braine, Braine-l'Alleud, het hof van Affligem te Witterzée, de minderbroeders van Nijvel. Ook vindt men er twee franstalige oorkonden van hertogin Johanna nl. één van 1399 (fol. 1 r° - 2 r°) vermeld onder nr. 12563 en één gericht aan de schepenen van Wauthier-Braine (fol. 48 r°). Geen enkele van deze oorkonden gaat uit van Brusselse instanties. Al deze franstalige oorkonden werden voorzien van Nederlandse rubrieken.
- nr. 12580 Afschrift van een verzoek van de Witte Dames van Jericho gericht aan de paus. Meer dan waarschijnlijk een latere vertaling uit het Latijn in het Frans.
- nr. 12928 1483, oorkonde van de abdis van Jericho in verband met goederen in de heerlijkheid Ottignies in het graafschap Henegouwen.
- nr. 12968 1450-1456, oorkonden van de schepenen van Nijvel en mandement van de hertog gericht aan de ambtenaren in Waals-

Brabant ter bescherming van de goederen van Jericho (XVe eeuw).

- nr. 12988 1498, oorkonde van Filips de Schone („*Copie de la sentence rendu envers ceulx de Brabant et de Hainault touchans les aydes et subsides*”). „*Sententie gegeven in den raede van Brabant tegens de clergie van Henegou ter oorsaecke dat sie onse goederen tot Halle ende Lembeek wilden belasten dewelcke niet belastbaer en sijn ter oorsaecke het leengoederen wesen.*”)

OPMERKING

De meest van deze franstalige oorkonden zijn in feite afkomstig van de voormalige priorij l'Ermite te Eigenbrakel. Deze religieuzen vestigden zich pas in 1456 te Brussel in het klooster der Witte Dames (A. DESPY-MEYER, *Prieuré de l'Ermite à Braine-l'Alleud, in Monasticon de Brabant*, Luik, 1971, dl. IV, 5, p. 1211).

8) MINDERBROEDERS

12189, 12190, 12191, 12194.

Franstalige teksten : geen.

9) KARMELIETEN

11532, 11543, 11544, 11545, 20778, 20779, 20780, 20781, 20782, 20783, 20784, 20784, 20785, 20786, 20787.

Franstalige teksten : geen.

10) BETHANIE

12268.

Franstalige teksten : geen.

11) DOMINICANEN

12029, 12030.

Franstalige teksten : geen.

13) BRIGITINNEN

12384.

Franstalige teksten : geen.

14) SION

13082, 13083, 13084, 13085, 13086, 13087, 13088, 13089, 13093, 13094, 20423, 20424, 20559, 21326.

Franstalige teksten : geen.

15) RIJKE KLAREN

13161, 13162, 13162bis, 13163, 13172, 13261, 13281.

Franstalige teksten : geen.

16) BEGIJNHOF VAN BRUSSEL

13042, 13403, 13409, 20761, 21648, 21649, 21650, 21651, 21796, 21797.

Franstalige teksten :

1273, oorkonde van de schepenen van Halle in Henegouwen (nr. 13403,

fol. 208 r°, d.w.z. één franstalige oorkonde op een cartularium van 381 folio's).

17) ABDIJ VAN SINT-JACOB OP KOUDENBERG

6442, 6443, 6444, 6445, 6446, 6447, 6448, 6449, 6450, 6451, 6452, 6453, 6489, 6507, 6508, 6509, 6510, 6588, 6596, 6603, 6607, 6611, 6612, 6616, 6618, 6621, 6636, 6680, 6692, 6699, 6727, 6732, 6748, 6753, 6760, 6761, 6767, 6773, 6775, 6783, 6798, 6814, 6815, 6860, 6881, 6882, 6908, 6926, 6933, 6965, 6966, 6966/2, 6967, 20284, 20285, 21045.

Franstalige teksten :

A) OORKONDENVERZAMELING (zoals vermeld in de inventaris van Van Derveeghde)

- 1) 1377, oorkonde van Eustache de Rochefort, elect van Luik, zonder directe band met de Koudenberg (nr. 6444/186, reg. nr. 346).
- 2) 1384, oorkonde van hertog Filips de Stoute betreffende jaarrente verleend aan zijn raadsheer Jan van Bouchout (nr. 6445/212, reg. nr. 381).
- 3) 1385, bevelschrift van hertog Filips de Stoute aan de ambtenaren betreffende rente van Jan van Bouchout (nr. 6445/212, reg. nr. 384).
- *4) 1456, oorkonde van hertog Filips de Goede betreffende vergoeding voor de priester van de Koudenberg die de mis opdraagt in het hertogelijk paleis als de hertog te Brussel verblijft (nr. 6451/601, reg. nr. 1071).
- 5) 1474, verklaring van Guillaume Hugonet, kanselier van Boergondië over een akkoord tussen de abt van de Koudenberg en Jean de Poitiers, heer van Arcis (nr. 6552/674, reg. nr. 1221).
- 6) 1475, verklaring van het Parlement van Mechelen in verband met voormelde aangelegenheid (nr. 6452/674, reg. nr. 1228).
- 7) 1485, testament van Juas de Paris, burger van Brussel, ten voordele van de Koudenberg (reg. nr. 1321).

B) ANDERE STUKKEN

1488, cijnslijst betreffende de goederen van de Koudenberg in het land van Halle in Henegouwen (nr. 6783).

18) ROODKLOOSTER TE WATERMAAL

16239, 16240, 16241, 16241/2, 16248, 16249.

Franstalige teksten : geen.

19) PRIORIJ VAN GROENENDAAL

14587, 14588, 14588/2, 14591, 14592, 14593, 14594.

Franstalige teksten : geen.

20) ABDIJ VAN VORST

7013, 7014, 7015, 7016, 7017, 7018, 7019, 7020, 7021, 7022, 7023, 7024, 7025, 7026, 7027, 7028, 7029, 7030, 7031, 7032, 7033, 7034, 7035, 7036, 7037, 7038, 7039, 7040, 7041, 7042, 7043, 7046, 7059, 7060, 7061, 7062,

7086, 7099, 7100, 7104, 7134, 7135, 7139, 7140, 7141, 7157, 7165, 7169, 7184, 7190bis, 7204, 7233, 7241, 7260bis, 7287, 7288, 7320, 7321, 7322, 7323, 7324 7325, 7326, 7331, 7335, 7338, 7342, 7353, 7357, 7367, 7381, 7392, 7404, 7482, 7551, 7552, 7595, 7599, 7606, 7628, 7739, 7771, 7772, 7782, 7784, 20290, 20298, 20300, 20304, 20317.

Franstalige teksten :

A) OORKONDENVERZAMELING

- 1) 1284, oorkonde van de heer van Marbais betreffende Waals-Brabant (nr. 7015/139).
- 2) 1289, oorkonde van de heer van Wauthier-Braine (nr. 7015/144).
- 3) 1289, oorkonde van Philippina, gravin van Henegouwen (nr. 7015/148) met afschriften (nr. 7015/145, 146, 147).
- 4) 1289, oorkonde van „*Jehans de Gamerages, escuiers*” betreffende Henegouwen (nr. 7015/150).
- 5) 1292, oorkonde van de heer van Wauthier-Braine (nr. 7015/156).
- 6-7) 1292, oorkonde van Philippina, gravin van Henegouwen in transfix bevestigd aan een oorkonde van „*Jehans d'Avesnes, cuens de Haynault*” (nr. 7015/157 met afschrift in nr. 7015/155).
- 8) 1300, oorkonde van „*Robiers, ainsneis fins au conte de Flandres*” (nr. 7016/177).
- 9) 1300, oorkonde van „*Gerars chivaliers, sires de Sottenghem*” (nr. 7016/178).
- 10) 1339, oorkonde van de heer van Edingen (nr. 7017/279).
- *11) 1376, oorkonde van de abdis van Vorst en „*Jehans, sires de Montigny Saint Christoffle et de Gammerage...*” „... van eenen preeter te settene te Tasseniere” (nr. 7030) met vidimus van 20 juli 1445.
- 12) 1377, oorkonde van „*Simons de Lalaing, sires de Hordaing, senescaulz d'Ostrevant, chevaliers, baillius de Hainault...*” betreffende Galmaarden (nr. 7020/14 sept. 1377).
- 13) 1377, oorkonde van „*Jehans sires de Montigny Saint Christoffle et de Gammerage, chevaliers...*” (nr. 7020/7 nov. 1377 met vidimus van 20 juli 1445).
- 14) 1417, oorkonde van de raadsheren van de hertog van Boergondië betreffende goederen in Vlaanderen, „*amortisatie brief van diversche partijen onder Ninoven ende Arembodeghem als andere plaetsen ende van eenige goederen onder Aalst*” (nr. 7023/13 mei 1417).

TOTAAL AANTAL OORKONDEN IN DE OORKONDENVERZAMELING 910

AANTAL FRANSTALIGE OORKONDEN 14

Al deze franstalige oorkonden gaan uit van instanties uit Waals-Brabant, Henegouwen of het graafschap Vlaanderen.

Geen enkele gaat uit van een Brusselse instantie tenzij nr. 11 (van de heer van Montigny en de abdis van Vorst).

B) ANDERE STUKKEN

nr. 7034 Cartularium (366 folio's). Omvat naast een aantal franstalige teksten (fol. 60 r°, 62 r° - 64 v°, 70 v° - 71 v°, 73 r° - 74 v°,

80 v° - 81 r°, 206 v° - 207 v°, 253 v° - 257 v°, 259 r° - 260 r°) reeds vermeld bij de oorkonden nog volgende Franse akten: 1330, oorkonde van „*Jebans, sires de Montigny Saint Christoffle...*” (fol. 67 v° - 70 r°).

1330, oorkonde van „*Rasses de Montigny, esquiers*” (fol. 71 v° - 73 r°).

1299, oorkonde van „*Guys, cuens de Flandres et marchis de Namur*”, betreffende een goed te Assenede (fol. 236 r° - 237 r°).

nr. 7099 Zie oorkonde nr. 1.

nr. 20304 1441, algemeen privilege van hertog Filips de Goede verleend aan de clerus betreffende de gastdiensten.

21) ABDIJ DER KARTHUIZERS TE SCHEUT

11563, 11564, 11565, 11566, 11567, 11568, 11569, 11570, 11571, 11572, 11573, 11574, 11575, 11576, 11577, 11578, 11579, 11580, 11588, 11589, 11590, 11591, 11594, 11597, 11598, 11603, 11612bis, 11630, 11631, 11632, 11635, 11653, 11654, 11655, 11656, 11657, 11658, 11659, 11660, 11661, 11662, 11663, 11664, 11665, 11667, 11668, 11669, 11670, 11671, 11672, 11673, 11674, 11675, 11676, 11740, 11741, 11742, 11743, 11744, 11752, 11753, 11754, 11759, 11760, 11761, 11762, 11763, 11764, 11765, 11803, 11805, 11806, 11819, 11931, 11932, 11933, 11934, 11935, 11960, 11974, 11982, 12009, 20416, 20586.

Franstalige teksten :

A) OORKONDENVERZAMELING

- 1) 1437, oorkonde van de schepenen van Rijsel (nr. 11568/233).
- 2) 1447, oorkonde van de schepenen van Tubize in Henegouwen (nr. 11568/283).
- 3) 1450, oorkonde van „*eskevins du fiefs de Rongnon*” (nr. 11569/305).
- 4) 1454, oorkonde van „*eskevins du fiefs de Rongnon*” (nr. 11569/323).
- *5) 1463, oorkonde van hertog Filips de Goede, gegeven te Rijsel: „*Vander fonteynen te Pipenzyp ons godtsbuys gegeven van den hertoghe van Brabant*” (nr. 11572/439).
- 6) 1467, oorkonde van de schepenen van Tubize in Henegouwen (nr. 11573/495).
- 7) 1471, oorkonde van de schepenen van Le Virnal (nr. 11574/526).
- 8) 1471, oorkonde van de „*eschevins du fiez du Rongnon*” (nr. 11574/535).
- 9) 1472, oorkonde van de schepenen van Nijvel (nr. 11574/536).
- 10) 1488, oorkonde van de schepenen van Halle in Henegouwen (nr. 11578/712).
- 11) 1488, beschermingsoorkonde van Maximiliaan van Oostenrijk en aartshertog Filips gericht aan hun legeraanvoerders (nr. 11578/715).

- 12) 1497, oorkonde van de abdis van het „*monastere Sainte Marie Magdalene... gisant a Leus delez Hanut en la diocese de Liege*” (nr. 11580/765).

TOTAAL AANTAL OORKONDEN IN DE OORKONDENVERZAMELING 781

AANTAL FRANSTALIGE OORKONDEN 12

Van deze 12 franstalige oorkonden gaan er 11 uit van instanties in Waals-Brabant, Henegouwen of het Franse taalgebied (betreffende goederen aldaar). Een oorkonde gaat uit van hertog Filips de Goede.

B) ANDERE STUKKEN

- nr. 11589 1491, oorkonde van de schepenen van Tubize in Henegouwen (fol. 332 v°- 333 r°).
- nr. 11590 1463, oorkonde van Filips de Goede reeds vermeld onder oorkonde nr. 5 (fol. 22 v° - 23 r°).
- nr. 11594 1456, Vertaling (XVIIe eeuw ?) van een Diets privilege van Filips de Goede.
- nr. 11612bis 1475, oorkonde van Karel de Stoute betreffende een belasting op de nieuwe aanwinsten van de clerus in zijn hertogdom (fol. 124 r° - 126 r°).
- De tekst van deze oorkonde vindt men ook in Kerk. Arch. Brab. nr. 400 (Sint-Goedele).

22) ABDIJ VAN HERTOGINNEDAL TE OUDERGEM

11455, 11465, 20411, 20412, 20413, 20414.

Franstalige teksten: (zoals vermeld in de inventaris van A. Uyttebrouck en A. Graffart)

- a) schepenen van Mélin : regesten nrs. 31, 32, 34, 35, 39, 40, 58, 63, 78, 79, 86, 261.
- b) schepenen van Grez : regesten nrs. 36, 43, 45, 46, 48, 54, 56, 61, 62, 64, 65, 68, 70, 73, 76, 77, 84, 104, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 123.
- c) schepenen van Incourt : regesten nrs. 53, 81, 89, 90, 101, 132, 158, 167, 185.
- d) schepenen van Dongelberg : regest nr. 55.
- e) schepenen van Henri d'Orbais : regesten nrs. 96, 100, 102, 106, 110.
- f) andere schepenen uit Waals-Brabant : regesten nrs. 97, 98, 99, 109, 112, 120, 166, 173, 180, 195, 221, 228, 254, 258, 368, 370.
- g) edelen of ambtenaren uit Waals-Brabant : Henri de Marbais en Mahaut, regesten nrs. 33, 41 ; Antoine de Croy, regest nr. 284 ; Jehan Cailutiars, meier van Arnoul d'Orbais, reg. nr. 171 ; Nicolas de Barbenchon, heer van Braine, reg. nr. 44 ; Beatrix van Jodoigne, eredame van de koningin van Frankrijk reg. nr. 51.

TOTAAL AANTAL OORKONDEN IN DE OORKONDENVERZAMELING 370

AANTAL FRANSTALIGE OORKONDEN 77

Van deze 77 franstalige oorkonden gaan er 76 uit van instanties uit Waals-Brabant. Een franstalige oorkonde gaat uit van hertog Jan I van Brabant. Dat hiervoor het Frans gebruikt werd is niet zo verwonderlijk wanneer men weet dat zij werd opgesteld in aanwezigheid van zijn moeder, Aleidis van Boergondië en de hertogelijke grootvazallen.

23) ABDIJ VAN TER KAMEREN TE ELSENE

5567, 5568, 5569, 5570, 5571, 5572, 5573, 5574, 5575, 5576, 5577, 5578, 5579, 5580, 5581, 5582, 5583, 5584, 5585, 5586, 5587, 5588, 5589, 5590, 5591, 5592, 5593, 5594, 5595, 5596, 5597, 5598, 5599, 5600, 5614, 5614bis, 5614ter, 5614quater, 5615, 5616, 5617, 5626, 5650, 5651, 5652, 5653, 5654, 5655, 5669, 5686, 5705, 5714, 5730, 5738, 5740, 5757, 5798, 5817, 5822, 5833, 5850, 5851, 5859, 5863, 21918, 21919, 21920.

Franstalige teksten :

A) OORKONDENVERZAMELING

- *1) 1278, oorkonde van hertog Jan I betreffende de afstand door Gerard van IJsse van tiend van Lille (nr. 5576/346).
- *2) 1279, oorkonde van Arnold van IJsse betreffende het tiend van Lille (nr. 5576/352).
- 3) 1284, oorkonde van Hendrik van Marbais (nr. 5576/360).
- 4) 1284, oorkonde van Mahaut, echtgenote van Hendrik van Marbais (nr. 5576/384).
- 5) 1333, oorkonde van Beatrix van Leuven, dame van Herstal en Gaasbeek (nr. 5583/754).
- 6) 1335, oorkonde van Beatrix van Leuven, dame van Herstal en Gaasbeek (nr. 5583/764).
- 7) 1335, oorkonde van Beatrix van Leuven, dame van Herstal en Gaasbeek (nr. 5583/765).
- 8) 1358, oorkonde van „*Guillaume Stouse, garde de la prevosté de Paris*” (nr. 5586/921).
- 9) 1477, oorkonde van Maria van Boergondië aangaande de algemene vrijstelling van lasten verleend aan de Brabantse clerus (nr. 5598/1570).
- 10) 1489, oorkonde van Maximiliaan van Oostenrijk („*dat wij geen soldaten en moeten leveren*”) meer dan waarschijnlijk gericht tot zijn legeraanvoerders (nr. 5600/1629).
- 11) 1489, oorkonde van „*Charles de Croy, prince de Chimay visconte de Lymoges*” gericht tot de legeraanvoerders (nr. 5600/1629).
- 12) 1489, oorkonde van „*Albrecht, duc de Zaxssen, lantgrave de Duerin ghen*” gericht tot de legeraanvoerders (nr. 5600/1629).

TOTAAL AANTAL OORKONDEN IN DE OORKONDENVERZAMELING	1653
AANTAL FRANSTALIGE OORKONDEN	12

B) ANDERE STUKKEN

- nr. 5614 Cartularium (68 folio's).
 Franstalige stukken (reeds vermeld bij de oorkonden) op folio's 15 r° - v^o en 17 r° - v^o.
- nr. 5614/2 Cartularium (497 folio's).
 Franstalige oorkonden van Hendrik van Marbais, Beatrix van Leuven, dame van Herstal en Gaasbeek, Arnold van Ijsse en Jan I van Brabant (reeds vermeld bij de oorkonden) op folio's 239 r°, 455 v° - 457 v°, 459 r° - 460 r°.
 Daarnaast nog een franstalige oorkonde van hertog Jan I uit 1284 waarbij hij een akkoord bekrachtigt tussen Gillis Berthout en Ter Kameron aangaande de Coppelweide (fol. 239 r°).
- nr. 5614/3 Cartularium (414 folio's).
 Franstalige oorkonden van Jan I, Hendrik van Mabais, Mahaut, echtgenote van Hendrik van Marbais, Arnold van Ijsse en Beatrix van Leuven, dame van Herstal en Gaasbeek (reeds vermeld bij de oorkonden) op folio's 133 r° - v^o, 137 v° - 138 r°, 205 r° - v^o, 368 v° - 369 v°, 373 r° - 376 v°, 381 r°.
- *nr. 5626 Bevat ondermeer een aantal franstalige bescheiden betreffende een geschil aangaande de weiderechten in het Zoniënwoud (1468). Hierbij zit ondermeer een vertaling in het Frans van het Dietse privilege van hertog Filips de Goede, verleend op 10 december 1446, evenals een Frans verzoekschrift van de abdis tot staving van haar rechten tegenover de ambtenaren van hertog Karel de Stoute en van de rekenkamer.

24) KAPITTEL VAN SINT-GUIDO EN SINT-PIETER TE ANDERLECHT

9, 10, 11, 12, 16, 19, 34, 36, 59, 60, 73, 76, 77, 78, 79, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 130, 131, 133, 136, 137, 138, 142, 160, 172, 173, 188, 189, 201, 204, 207, 208, 213, 215, 217, 219, 229, 270, 277, 19297, 19298, 19299, 19300, 19301, 19301bis, 19302, 19303, 19304, 19305, 19306, 19307, 19308, 19310, 19315, 19319, 19323, 19324, 19334, 19342, 19376, 19377, 19378, 19392, 19393, 19406, 19407, 19416, 19417, 21042, 21043, 21044, 21045, 21331, 21332, 22027.

Franstalige teksten : geen.

25) SINT-PIETERSKERK TE UKKEL

4057, 4179, 4190, 4191, 31327, 31334, 31335, 31364, 31371.

Franstalige teksten : geen.

26) SINT-JANSKERK TE MOLENBEEK

3537.

Franstalige teksten : geen.

27) GODSHUIS VAN ELSENE

3202, 3203, 20040, 20166, 20789, 20790, 20791.

Franstalige teksten : geen.

DEEL II – STADSARCHIEF TE BRUSSEL

I. ARMENZORG

1358, 1377, 1378, 1381.

Lias 409.

Franstalige teksten : geen.

II. KERKELIJKE INSTELLINGEN

1345, 1358, 1365, 1367, 1373, 1499, 2649, 2905, 2941, 3096, 3124, 3413.
Lias 792 ; 796.*Franstalige teksten* :1493, oorkonde van Maximiliaan van Oostenrijk „*a nos tres cbier et feaulx
chancellor et gens de nostre grant conseil*” betreffende vrijgeleide
voor een rederijkerstornooi (nr. 3413).

III. LAKENGILDE EN AMBACHTEN

1) GILDE

1434, 1435, 1436, 1437, 1446.

Franstalige teksten : geen.

2) AMBACHTEN

1447.

Franstalige teksten : geen.

3) VLEESCHAUWERS

1454.

Franstalige teksten : geen.

4) SOUTVISCHVERCOOPERS

1457.

Franstalige teksten :1457, oorkonde van Filips de Goede gegeven te Brugge betreffende be-
noeming van ambtenaren te Brussel (Brussel, Stadsarchief nr. 1457,
fol. 70 v° - 72 r°).

5) GROENVISSCHERS

1460.

Franstalige teksten : geen.

6) RIEM EN SPELMAEKERS

1462.

Franstalige teksten : geen.

7) NIEUWCLEERMAECKERSAMBACHT

1467, 1468.

Franstalige teksten : geen.

8) „T BOECK METTE ROOSKENS OFT VERPACHTBOECK DER STADT BRUSSEL”

2683.

Franstalige teksten : geen.

DEEL III – ARCHIEF VAN HET OPENBAAR CENTRUM VOOR MAATSCHAPPELIJK WELZIJN

OPMERKING : Momenteel worden sommige oorkonden bewaard op het Archief van het O.C.M.W. onder omslagen geplaatst. Daardoor gebeurt het regelmatig dat bepaalde nummers van charterdozen ontdubbeld worden. Zo werd bijvoorbeeld het oorspronkelijk nummer B.149 ontdubbeld in B 149, B.149 A en B.149 B. Dat dergelijke ontdubbelde nummers soms niet in onze lijsten voorkomen, vloeit alleen voort uit het feit dat de oorkonden, toen wij ze raadpleegden, nog in één enkele doos zaten. Het niet voorkomen van sommige na ons onderzoek ontdubbelde nummers, betekent dus geenszins dat wij die stukken niet zouden onderzocht hebben.

Wij stellen het trouwens op prijs de archivaris van het O.C.M.W., Mw. Dickstein-Bernard te bedanken voor het feit dat het ons mogelijk gemaakt werd deze akten te bestuderen.

I. SINT-JANSHOSPITAAL

2, 3, 4, 5, 6, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 56, 57, 58, 73, 74, 83, 84, 85 C.

Franstalige teksten :

- 1) 1277, oorkonde van Ide, dame van Dongelberg, betreffende goederen in Bodegem en Bijgaarden (nr. 2/186).
- 2) 1339, oorkonde van Beatrix van Herstal en Gaasbeek (nr. 19/741).
- 3) 1354, oorkonde van „Godefrois, sires de Hardinemont” in Henegouwen (nr. 45/29).
- 4) 1395, oorkonde van de „vefue de Jehan Herbetin ... d'Avesnes” (nr. 56).

II. SINT-PIETERSHOSPITAAL

3, 4, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 19, 20, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 103, 103, 104, 105.

Franstalige teksten :

- *1) 1410, oorkonde van Antoon van Boergondië, gegeven te Antwerpen, betreffende vrijstelling van karweien (nr. 3, fol. 4 v° - 5 r°).

- *2) 1468, oorkonde van Karel de Stoute betreffende vrijstelling van karweien (nr. 3, fol. 6 r° en nr. 5 fol. 411 v° - 414 v°).
- *3) 1475, kwijtschrift van „*Louis Quarré, commis de par monseigneur le duc de Bourgoingne a la recepte des deniers venans des nouveaulx acquests*” (nr. 20).

III. „GENERALE CARITAET”

17.

Franstalige teksten : geen.

IV. REEKS B (LIEFDADIGHEID)

1) TAFEL VAN DE H. GEEST VAN SINT-GOEDELE

149, 149 A, 149 B, 150 A, 150 B, 151, 151 A, 151 B, 151 C, 152, 152 A, 152 B, 152 C, 153, 153 A, 153 B, 154, 154 A, 155, 155 A, 155 B, 156, 156 A, 156 B, 157, 157 A, 158, 158 A, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 166 A, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 172 A, 172 B, 172 C, 172 D, 173, 173 A, 173 B, 173 C, 173 D, 174, 174 A, 174 B, 175, 175 A, 176, 176 A, 177, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 199, 203, 204, 205, 206, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 230, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 349/1, 350, 351, 352, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 521, 535, 537, 538, 539, 541, 588, 589 (= 659a), 644, 652, 659, 659 A, 659 B, 659 C.

2) TAFEL VAN DE H. GEEST VAN DE SINT-GORIKSKERK

661, 663, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 681, 701, 810.

3) TAFEL VAN DE H. GEEST VAN DE SINT-CATHARINAKERK

811, 812, 813, 816, 817, 818, 819, 820.

4) TAFEL VAN DE H. GEEST VAN DE KAPELLEKERK

861, 862/1, 862/2, 863/1, 863/2, 864, 865, 866, 868 A, 868 B, 868 C, 869, 870, 871, 872, 873, 883, 885, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908.

5) TAFEL VAN DE H. GEEST VAN DE SINT-NIKLAASKERK

1008, 1009, 1010, 1011, 1012, 1025, 1025 A.

6) TAFEL VAN DE H. GEEST VAN SINT-JACOB OP COUDENBERG

1106, 1107, 1107 A, 1107 B, 1107 C, 1107 D, 1107 E, 1108, 1108 A, 1108 B, 1109, 1109 A, 1109 B, 1110, 1110 A, 1110 B, 1110 B/2, 1112, 1114, 1115, 1117, 1142, 1143, 1144, 1145, 1255, 1256.

7) SINT-ELOOISBROEDERSCHAP

1276, 1276/1, 1276/2, 1277, 1277/1, 1277/2, 1278, 1278/1, 1278/2, 1279, 1279/1, 1280, 1280/2, 1281, 1282, 1282/1, 1283, 1286, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291, 1292, 1322, 1323, 1324, 1325, 1326.

8) TAFEL VAN DE H. GEEST VAN HET BEGIJNHOF (TER KISTEN)

1452, 1452/1, 1452/2, 1452/3 1452/4, 1452/5, 1452/6, 1453, 1453/1, 1453/2, 1453/3, 1453/4, 1454, 1454/1, 1454/2, 1454/3, 1454/4, 1455, 1455/1, 1455/2, 1455/3, 1455/4, 1455/5, 1456, 1457, 1458, 1458 1/2, 1460, 1461, 1469, 1470, 1471, 1472, 1473, 1474, 1475, 1476, 1479, 1544, 1680, 1681, 1682, 1683, 1684, 1685, 1686, 1687, 1688, 1689, 1690, 1691, 1692, 1693, 1694, 1695, 1696, 1697, 1698.

9) STICHTING BRUSSEGHEM

1867, 1867/1, 1867/2, 1867/3, 1868, 1868bis, 1869, 1869bis.

Franstalige teksten :

- 1) 1441, oorkonde van de abdis van Wauthier-Braine (nr. 175).
- 2) 1497, testament van „*Antoine Fallet de Seanlan en Piemont*” (nr. 177).
- 3) 1487, oorkonde van „*Jehan des Abiaux, escuier*” betreffende goederen te Halle in Henegouwen (nr. 873).
- 4) 1441, oorkonde van de schepenen van Ter Hulpen en de momboren der armentafel aldaar (nr. 864).
- 5) 1459, oorkonde van de leenmannen van de hertog van Boergondië in Henegouwen (nr. 1112).
- 6) 1347, oorkonde van de gezworenen van Binche (nr. 1112).
- 7) 1379, oorkonde van de meier en schepenen van Chaumont (nr. 1112).
- 8) 1344, oorkonde van Johanna, gravin van Henegouwen (nr. 1112).
- 9) 1486, oorkonde van de baljuw van Henegouwen betreffende goederen te Halle (nr. 1277).

V. REEKS H (HOSPITALEN)

1) WEZEN VAN SINT GOEDELE

168.

2) INFIRMERIE VAN HET BEGIJNHOF

262, 263, 264, 265, 266, 266 A, 266 B, 266 C, 266 D, 267, 267/1 267/2, 268, 268/1, 269, 269/1, 269/2, 270, 270/1, 270/2, 270/3, 271, 272, 272/1, 273, 274, 275, 275/1, 277, 278, 279, 280, 280bis, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 311, 312, 313, 317, 318, 321, 322, 324, 325, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 718, 772.

3) GODSHUIS VAN SINT-CHRISTOFFEL

819, 820, 821.

4) GODSHUIS DER TWAALF APOSTELEN

878, 880, 881, 886, 887, 906, 907, 908, 909, 941.

5) GODSHUIS VAN DE CALVARIE

942, 943, 944bis, 962.

- 6) KLOOSTER DER ALEXIANEN
1006, 1007, 1008bis, 1011.
- 7) GODSHUIS VAN TERARKEN
1063, 1063/1, 1065.
- 8) GODSHUIS VAN DE H. DRIEVULDIGHEID
1131, 1198, 1198 1/2, 1200, 1200/1, 1200/2, 1201, 1203.
- 9) GODSHUIS DER BONINFANTEN OF CHORALEN VAN SINT-GOEDELE
1207.
- 10) GODSHUIS VAN SINT-ALBERTUS
1208, 1208/2.
- 11) BAECX' GODSHUIS
1209, 1210, 1211, 1220.
- 12) GODSHUIS VAN SINT-GERTRUDIS
1290, 1294, 1300, 1301.
- 13) STICHTING GERARD VANDER TOMMEN
1356.
- 14) GODSHUIS VAN SINT-JULIANUS
1357, 1358, 1359, 1371.
- 15) GODSHUIS VAN SINT-CORNELIUS
1404, 1405, 1411.
- 16) SINT JACOBSHOSPITAAL
1434, 1435, 1436, 1437, 1438, 1439, 1443, 1444, 1445.
- 17) GODSHUIS VAN SINT-LAURENS
1539.

Franstalige teksten :

- 1) 1273, oorkonde van de schepenen van Halle in Henegouwen (nr. 268/1).
- 2) 1407, oorkonde van de leenmannen van de graaf van Henegouwen (nr. 280bis).

V. REEKS O (OORKONDEN)

Brussel :	1249-1349
	1351-1374
	1376-1400
	1401-1450
	1451-1500
Buiten Brussel :	1275-1348
	1349-1398
	1400-1499

Franstalige teksten :

- 1) 1395, oorkonde van de waterbaljuw van Sluis (Vlaanderen).
- 2) 1403, oorkonde van de abt van Gemblours.
- 3) 1426, oorkonde van de schepenen van Gemblours.

BESLUIT

Net als de andere steden en gewesten van de Boergondische Nederlanden stond ook de stad Brussel tijdens de vijftiende eeuw onder het gezag van de Boergondische hertogen en hun enigermate gecentraliseerde franstalige administratie. Net als in de andere steden moesten ook te Brussel een aantal ambtenaren in staat zijn die vreemde taal te begrijpen. Op de brede lagen der bevolking heeft de aanwezigheid van de Boergondische vorsten met hun hofhouding en administratie evenwel minder verfransend gewerkt dan tot nog toe algemeen werd verondersteld. Uit een systematisch onderzoek der archieven van de eigen Brusselse instellingen blijkt inderdaad hoe weinig het Frans bij de Brusselse bevolking verspreid was. Wel vindt men sporen van een zekere taalgevoeligheid. Naar aanleiding van gebeurtenissen in het jaar 1488 – dit is het einde der Boergondische periode! – schrijft de Franse kroniekschrijver Jean Molinet inderdaad dat de Brusselaars altijd de franssprekenden hebben gehaat omwille van hun taal...¹².

12. Molinet verwondert er zich over dat de Brusselaars Filips van Kleef met vreugde ontvingen toen hij hen in 1488 ter hulp kwam. Onder zijn troepen bevonden zich immers Walen en Henegouwers: „... *Les Bruxellois monstroyent à son entrée signe de joye, qui toutesfois ne furent au devant de lui. Il descendit à son hostel, et ses gens furent logiez tellement et à peu de noise comme se ame n'y fusist sourvenu. Entre ceulx de sa bende estoyent aucuns Francois portans la croix droite: chose fort nouvelle en Bruxelles, car, durant les precedentes guerres, ne hayoient aultre nation, et meismes les Wallons tenans leur parti, comme Hennuyers et aultres, avoyent suspectz et hors du compte de bonne amitié à cause du langaige; et, toutesfois, ilz les receurent alors pour tuytion de leur ville, ne scay quel fons ilz y trouvèrent.*” (Jean MOLINET, *Chroniques*, publiées par G. DOUTREPONT et O. JODOIGNE, Brussel, 1935 (Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques, Collection des anciens auteurs belges, in 8°, dl. II, p. 69).

Ernst Tollers Feuer aus den Kesseln !

„Historisches Schauspiel” of „verspätetes Revolutionsstück” ?

door

JAAK DE VOS

„Feuer aus den Kesseln !” nenne ich ein historisches Schauspiel. Ich habe Schauplätze verändert (...), Ereignisse zeitlich verlegt, Personen erfunden, weil ich glaube, daß der Dramatiker das Bild einer Epoche geben, nicht wie der Reporter, jede historische Einzelheit photographieren soll. Künstlerische Wahrheit muß sich mit der historischen decken, braucht ihr aber nicht in jeder Einzelheit zu gleichen¹.

Het is deze autoprogrammatische uitspraak van Toller, die uitnodigt tot een nieuwe, kritische studie van een weinig bekend stuk dat overigens ook niet direkt bol staat van opmerkelijke creatieve kwaliteiten.

Feuer aus den Kesseln ! verscheen in 1930², doch behandelt een historische stof uit de eindfase van de Eerste Wereldoorlog, een politiek incident eigenlijk, dat – in Tollers optiek – uitmondt in de revolutie van 1918. Was dit thema – een vrij onschuldige escapade van de stokers op een paar oorlogsschepen, die door de klassejustitie tot mouterij en hoogverraad werd opgeblazen – niet brisant genoeg of kon Toller het revolutionair elan van zijn vroegere stukken niet met het dokumentair karakter van dit opzet versmelten, de indruk blijft bestaan, dat hij inderdaad „entre deux chaises” zit, zoals René Eichenlaub³ formuleert.

1. Ernst TOLLER, *Feuer aus den Kesseln !*. Historisches Schauspiel. (Berlin, Gustav Kiepenheuer Verlag, 1930), blz. 7. Alle volgende tekstfragmenten worden naar deze uitgave geciteerd.

2. Onnauwkeurig is de datering bij William A. WILLIBRAND, *Ernst Toller and his Ideology*. (University of Iowa, 1945), blz. 90 (1931). Uit de „Chronology” bij John WILLET, *The Theatre of Erwin Piscator. Half a Century of Politics in the Theatre*. (London, Eyre Methuen, 1978), blz. 21, blijkt dat reeds op 31 augustus 1930 het stuk werd opgevoerd in het Theater am Schiffbauerdamm in Berlijn.

3. René EICHENLAUB, *Ernst Toller et l'expressionisme politique*. (Université de Strasbourg II, Reproduction des Thèses-Université de Lille III, 1977), blz. 532 Tome I.

Deze tweeslachtigheid tussen historische objectiviteit en de wil revolutionerend in te werken, wordt vanzelfsprekend nog gevoed door Tollers verleden. Zijn biografie vertoont inderdaad een bestendige interferentie van literaire produktie en konkrete politieke aktie gericht tegen een totalitair en repressief staatsapparaat. Precies de betrokkenheid van de auteur bij een explosieve situatie uit de eigentijdse geschiedenis⁴ en zijn participeren aan de literaire uitdrukkingwijze van die tijd – het expressionisme – werpen m.i. ook een nieuw licht op dit late „Revolutionsstück”.

Dat *Feuer aus den Kesseln!* niet de abstrakte appèlstructuur⁵ heeft van stukken als *Die Wandlung* of *Masse-Mensch* zal na lektuur voor iedereen duidelijk zijn. Dat het nauwelijks gebruik maakt van het zo typische „Schrei”-pathos ook. En zelfs het criterium bij uitstek om een drama tot het expressionisme te rekenen – de „Wandlung”⁶ van het hoofdpersonage – zal men tevergeefs opsporen.⁷ Is er dan nog voldoende reden om *Feuer aus den Kesseln!* als een nagekomen dokument van het expressionisme te beschouwen of – indien niet – het toch in de expressionistische traditie in te passen?⁸ Ik geloof het wel, als we tenminste met een aantal overwegingen rekening willen houden, die het traditionele expressionismebeeld zonder het fundamenteel aan te tasten misschien wat scherper aftekenen en de literaire implicaties daarvan beter laten uitkomen.

Op een peripetische ommekeer van de held(en) kan *Feuer aus den Kesseln!* dus niet bogen, doch dat doet wellicht minder terzake dan we zouden vermoeden. Ik ben er mij van bewust, dat dit een riskante en paradoxe these is voor een auteur die in *Die Wandlung* met de titel alleen al op de evidentie van zo'n proces wijst.⁹ Maar

4. Eigenlijk zou men met Carel TER HAAR, *Ernst Toller. Appell oder Resignation?* (München, tuduv Verlagsgesellschaft, 1977), blz. 148, moeten nuanceren: de „Bezug zur politischen Gegenwart” is vergeleken met *Hoppla, wir leben!* inderdaad „nur noch mittelbar vorhanden”.

5. EICHENLAUB, *Ernst Toller et l'expressionisme politique* bedoelt wellicht hetzelfde, wanneer hij op blz. 499 de funktie van de vroegere stukken omschrijft als „servir de parabole”.

6. Dit criterium gaat terug op de dissertatie van Horst DENKLER, *Das Drama des Expressionismus in Zusammenhang mit den expressionistischen Programmen und Theaterformen*. (Münster, 1963), blz. 143 e.v.

7. Ook EICHENLAUB, *op. cit.*, blz. 531, stelt vast: „Signe des temps: ce n'est plus une *Wandlung*, fût-elle inachevée, qui est au centre du drame des marins”.

8. Bruno KAISER in zijn nawoord tot *Ernst Toller. Ausgewählte Schriften*. Hrsg. von der Deutschen Akademie der Künste zu Berlin. (Berlin, Verlag Volk und Welt, 1961), blz. 355, poneert wel erg radikaal de „Verzicht auf formale Experimente und auf Zugeständnisse an den Expressionismus”.

9. Men leze daarop na, wat Michael OSSAR, „Anarchism and Socialism in Ernst Toller's *Masse-Mensch*” in: *The Germanic Review* LI, Nr 3, 1976, 192-208, blz. 195, daarover schrijft: „Toller's first play, *Die Wandlung*, provides a metaphor for the change necessary to introduce a just and non-coercive society. Nothing less than a total transformation of man's very nature will suffice”.

toch lijkt me een plausibele argumentatie mogelijk, waardoor dit aprioristisch bezwaar sterk afgezwakt, zelfs weggenomen kan worden. Een eerste argument berust op Tollers conceptie van de hoofdpersonages. Het is inderdaad merkwaardig te moeten vaststellen, dat afgezien van Friedrich uit *Die Wandlung* alle andere helden veel minder een vergelijkbare radikale metamorfose doormaken. Sonja Irene L. (uit *Masse-Mensch*), Hinkemann of Jimmy Cobbett (uit *Die Maschinenstürmer*), bij allemaal heeft zich reeds van bij het begin van hun optreden de positiewisseling principieel voltrokken; allemaal zijn ze van het begin af aan getekend door het besef van de onrechtvaardigheid, de onmenselijkheid van de politiek-sociale situatie, waarin ze worden gedropt. De afloop van die stukken wordt dus minder of zelfs helemaal niet bepaald door een fundamentele heroriëntering van inzichten, maar door de konsekwentie waarmee de aanvankelijke inzichten tegen de stroom van de maatschappelijke kontekst in worden doorgeduwed.

Een tweede argument sluit nauw daarbij aan en gaat terug op een expressionistisch principe, dat exemplarisch door Georg Kaiser in *Die Koralle* geformuleerd werd: „Aber die tiefste Wahrheit wird nicht von Ihnen und den Tausenden Ihresgleichen verkündet – die findet immer nur ein einzelner.“³⁰ Een „Wandlung“ gebaseerd op het inzicht in deze diepste waarheid kan slechts individueel geschieden en kan ook slechts met de dood van de éénling die haar ondergaat, bezegeld worden. Ook maar suggereren, dat uit dit offer impulsen naar een bredere groep zouden overslaan, belast het ideologisch concept met een zwaar utopische hypotheek. Ook Toller heeft zich echter nooit aan deze idealistische projectie kunnen (willen?) onttrekken, maar qua realiteitsgehalte onderscheidt zich toch wel de bezinning die bijvoorbeeld de twee medegevangenen van Sonja Irene L. (*Masse-Mensch*) na de terechtstelling van de heldin overvalt¹¹, of de plotse verslagenheid van de „Maschinenstürmer“, nadat ze Jimmy Cobbett hebben vermoord³², van de illusoire voorstellingen die een Kaiser (bijvoorbeeld in *Hölle Weg Erde*) of een Ludwig Rubiner (*Die Gewaltlosen*) erop nahielden. Niet toevallig spitsen zich precies in zulke slotscènes de typische ingrediënten van het expressionistisch theater toe; precies hier be-

10. Citaat naar *Georg Kaiser. Werke*. Hrsg. von Walthor HUDER. 1. Band: *Stücke 1895-1917* (Berlin, Propyläen Verlag, 1971), blz. 710. Enigszins gevarieerd duikt het trouwens opnieuw op als motto voor *Gas*. Vgl. *Georg Kaiser. Werke*. Band 2: *Stücke 1918-1927*. (blz. 9)

11. Vgl. Ernst TOLLER, *Prosa Briefe Dramen Gedichte*. Mit einem Vorwort von Kurt HILLER. (Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Verlag, 1961), blz. 330.

12. Vgl. Ernst TOLLER, *Die Maschinenstürmer*. Ein Drama aus der Zeit der Ludditenbewegung in England. (Leipzig/Wien, E. P. Tal & Co Verlag, 1922), blz. 118 e.v.

leeft de toeschouwer de apotheose van de „Wandlung”, wordt hij door het pathos van de „Verkündigung”¹³ meegesleept en aangespoord zich in het revolutionaire humaniseringsproces in te leven.

Wil men nu deze criteria ook op *Feuer aus den Kesseln!* toepassen, dan zal gauw blijken dat de verschillen slechts een gradueel karakter hebben, dat Toller in de grond veel minder van zijn vroege stukken afgeweken is dan eerst kon vermoed worden. Ook al moet de kritiek daarin bijgetreden worden, dat de oproep „Feuer aus den Kesseln!” tot de 12de scène (de slotscène!) beperkt blijft¹⁴, daaruit afleiden dat ze „surajoutée” zou zijn¹⁵ lijkt me een miskenning van Tollers intenties, die onveranderlijk op politiek engageren van het publiek gericht zijn.

Anderzijds zou het van een blind en naief vooroordeel getuigen niet te willen toegeven, dat naar de vorm het stuk een goed deel van de expressionistische verworvenheden heeft ingeboet.¹⁶ Toller heeft door toe te geven aan de modische tendens van het „Justizstück” – zo typisch voor de zogenoemde „Neue Sachlichkeit”¹⁷ – willen inspelen op de veranderde politiek-sociale mentaliteit en realiteit. Hoe paradoxaal dat ook moge klinken: precies dit nuchter, quasi objectief presenteren van historisch verifieerbaar materiaal¹⁸ fungeert als instrument om de onderkoelde verontwaardiging van de auteur als een strijdbare impuls naar het publiek te laten overspringen.

In de kritiek werd deze diskrepantie tussen inhoud en vorm Toller voortdurend verweten¹⁹ – en dat niet slechts als voorwend-

13. Een term, die sinds Eberhard LÄMMERT, „Das expressionistische Verkündigungsdrama” in: *Der deutsche Expressionismus. Formen und Gestalten.* Hrsg. von Hans STEFFEN. (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1965), 138-156, zeer terecht ingang heeft gevonden.

14. Bijvoorbeeld bij Klaus KÄNDLER, *Drama und Klassenkampf.* Beziehungen zwischen Epochenproblematik und dramatischem Konflikt in der sozialistischen Dramatik der Weimarer Republik (Berlin/Weimar, Aufbau Verlag, 1970), blz. 291 e.v.

15. Dat beweert precies EICHENLAUB, *op. cit.*, blz. 513, weliswaar in vragende vorm.

16. Martin RESO, „Die Novemberrevolution und Ernst Toller” in: *Weimarer Beiträge*, 1959-III, 387-409, blz. 402, ziet wel in dat de „komplizierte und verwirrende Technik” van bijvoorbeeld *Masse-Mensch*, niet langer „die Aufgaben des Theaters im Sinne der komplexen Erfassung der Welt” kon vatten, maar schijnt te verwaarlozen dat Toller wel de „Stationen”-techniek – toch typisch expressionistisch – behouden heeft.

17. Voorzover deze term een gesloten tijdperk en stijlform dekt; vgl. in dit verband Reinhold GRIMM, *Nach dem Naturalismus.* Essays zur modernen Dramatik (Kronberg, Athenäum Verlag, 1978), blz. 68.

18. GRIMM, *op. cit.*, blz. 73 Anm. 86, schrijft TOLLERS *Feuer aus den Kesseln!* een „dokumentarische Nüchternheit” toe.

19. Zo bijvoorbeeld bij KÄNDLER, *op. cit.*, blz. 291 en bij EICHENLAUB, *op. cit.*, blz. 523.

sel voor dogmatisch-marxistische klassenstrijdopvattingen²⁰, die men tevergeefs bij Toller heeft willen terugvinden. Dat geeft te denken : heeft de auteur zich misschien moeilijker kunnen losmaken van zijn expressionistische achtergrond dan hij beoogde ? Wou hij wel zijn theoretisch humanitarisme opgeven ten gunste van een zeer concreet maar een beetje eng objektief ? Of is *Feuer aus den Kesseln !* het zoveelste exemplaar dat Tollers visie – visioen – van een principieel vrije gemeenschap, van een rechtvaardige mensheid moet demonstreren ?

Voeren we de problematiek van het stuk tot zijn abstracte kern terug, dan blijkt ze slechts een variatie op Tollers hoofdthema te zijn : Miskenning van de *mens* – niet van het individu, maar van het wezen – ligt aan de basis van het onrecht dat fataal de sociale orde aantast, doordat het zich in vele vormen van repressie institutionaliseert tot een niet te slopen muur tussen machthebbers en verschoppelingen, die in opstand komen tegen hun onmenselijk lot.

Doch afgezien van de problematiek verwijst ook de enscenering van het stuk, de motivische uitwerking van het thema naar een wezenstrek van Tollers dramaturgie. Bij voorkeur – en dat zal niemand, die zijn biografie kent, verbazen²¹ – ontwikkelt hij de konfliktsituatie in scènes die rechtstreeks te maken hebben met gerecht en gevangenis. Meer zelfs : een structurele analyse van hun impact en functie brengt aan het licht dat ze gewoon essentieel zijn voor de persoonlijkheidsontplooiing van de protagonist en dus voor de afloop van het stuk.²²

Overigens blijkt dit allerminst een alleenstaand verschijnsel te zijn dat enkel op Toller van toepassing zou zijn. Het omgekeerde is het geval : in een groot gedeelte van de expressionistische produktie wordt de denkwereld in dezelfde metaforiek ingekleed en uiteengezet. Kleinere en grote talenten, pioniers, trendsetters en epigonen van het expressionistisch drama (Kaiser, Hasenclever, Kornfeld, Unruh, Rubiner, Wolfenstein, Kaltneker, Kranz, Zoff, Peuckert, ...) laten hun held(in) – niet zelden in de slotscène van

20. Dit aspect bij RESO, „Die Novemberrevolution und Ernst Toller”, blz. 402 („die ungenügende Klassenverbundenheit des Dichters”).

21. Toller zat in de „Festungsgefängnis Niederschönfeld” vijf jaar gevangenisstraf uit voor zijn aandeel in de Beierse Räterepublik na een proces wegens hoogverraad. Precies in deze periode grijpt ook zijn eigen „Wandlung” plaats. Vgl. Wolfgang FRÜHWALD in *Handbuch der deutschen Gegenwartsliteratur*. Hrsg. von Hermann KUNISCH (München, Nymphenburger Verlagshandlung, 1970), blz. 247-250.

22. In mijn doktoraal proefschrift „*Gefangenschaft*” in den Dramen Hans Kaltnekers. Eine Motivuntersuchung expressionistischer Bühnendichtung (Gent, 1981) was het mij mogelijk een dergelijke structuur- en motiefanalyse door te voeren aan de hand van een groot aantal expressionistische stukken. Van TOLLER behandelde ik *Die Wandlung* en *Masse-Mensch*.

het stuk en vlak vóór ze de dood ingaan – precies in een gevangenscel tot bezinning komen, hun innerlijke strijd uitvechten. Andere (Bronnen, Goering) variëren slechts de vorm van de opsluiting, die zich aldus als een fundamenteel structurerend principe opdringt en bijgevolg ook de interpretatie op een niet te miskennen spoor zet.

Vergeten we immers niet dat deze gevangenschap, dit gevoel in een enge en benauwende maatschappelijke structuur ingesloten te zijn, de existentiële dialektiek die deze tijd beheerst, mede konstitueert: de „Aufbruch” veronderstelt een gekluisterd zijn, de (soms holle) roep naar vrijheid en bevrijding impliceert kerkering en vrijheidsberoving. Dit schema bepaalt verregaand een hele reeks van gevangenisstukken, om het even of zich daarin nu een scherp politiek-sociaal of eerder ethisch-metafysisch profiel aftekent.²³ Hoe gerechtvaardigd deze vaststellingen ook mogen zijn, voor een globale interpretatie van een stuk bieden ze in deze vorm wel een te smalle basis. Interessant wordt onze these pas, als zou blijken dat ook andere tekstelementen, andere personages, andere situaties functioneel daarbij aansluiten en het metaforisch schema uitbouwen tot een consistent, ideologisch en literair logisch geheel.

Toeval of niet, maar aan deze premisse kunnen we ook tegemoet komen zonder dat we ons omwille van een ideaaltypische gemene deler van interpretatorische kunstgrepen moeten bedienen, die afbreuk doen aan de constructie – want het is en blijft een constructie. Ook hier is het eerste criterium de frekwentie en de representativiteit waarmee bepaalde configuraties binnen het motiefcomplex „gevangenis” opduiken en op de held inwerken. Zo wordt deze onveranderlijk en met slechts geringe aksentverschuivingen in situaties geplaatst waarin hij met *ontvluchten*, *moord* (in al zijn vormen, bijvoorbeeld ook terechtstelling), of met *religieus-ethische* probleemstellingen gekonfronteerd wordt, of waarin de *vrouw* als figuur op een beslissende wijze de „metanoia” van deze existentiële bedreigde mens stuurt. Dat zulke dramaturgische componenten niet nieuw zijn – en ook toen niet nieuw waren – zal voor iedereen duidelijk zijn; hun relevantie ligt dan ook veel meer in de intensiteit waarmee ze toegepast worden en in het unieke samengaan met het gevangenschapscomplex.

Zijn we met deze uitvoerige parenthese kennelijk erg ver afgedwaald van Tollers tekst, dan ligt anderzijds een direkte terugkeer toch voor de hand, namelijk door ook *Feuer aus den Kesseln!* aan de zoëven gefixeerde categorieën te onderwerpen. De mate waarin ze in dit stuk hun metaforisch-allegorische functie blijven uitoefe-

23. Belangrijke vertegenwoordigers van de eerste tendens zijn bijvoorbeeld Ludwig Rubiner en Franz Jung; voor de tweede strekking staan dan eerder Kaiser en Kranz.

nen en het strikt dokumentair-historisch keurslijf doorbreken, kan als indicatie beschouwd worden dat restanten van een ideologische instelling voortleven, dat m.a.w. in essentie nog steeds de existentie-ervaring van het expressionisme nasmeult. In dezelfde mate zou dan ook Toller nog niet afgerekend hebben met zijn eigen „Daseinsproblematik“ en zoekt hij eens te meer in het kunstwerk een ventiel voor zijn eigen spanningen, twijfels en conflicten.

Dat twee van de 12 scènes, die het stuk telt, zich in een gevangenis afspelen, is binnen het gegeven kader vanzelfsprekend zeer betekenisvol. Niet dat de *historische* kontekst daartoe geen aanleiding zou gegeven hebben – wel integendeel. Maar meer nog vanuit een zuiver *litteraire* optiek wint deze opvallende montage aan gewicht, wanneer men moet vaststellen dat de structurele positie van deze scènes – de 6de respectievelijk de 9de, d.w.z. halfweg en op driekwart van het stuk – hen een specifieke functie verleent. Niet toevallig heeft Toller deze gevangenis-scènes als het ware als zenuwknopen in het rechtsgeding ingebouwd; tegen deze achtergrond symboliseren ze niet alleen manifeste stadia van een bevrijdings- en vredesideologie, maar bereiden impliciet ook het effect van de slotscène voor. Slechts respect voor de historische tijdsafstand tussen de dood van de twee stokers (5 september 1917) en de munitie in Kiel (2 november 1918) heeft Toller ertoe gebracht geen rekening te houden met een konventioneel procédé van het expressionistisch drama²⁴ en na de klimax van de executie een retarderende scène in te lassen, die de apotheose van de opstand moet ophouden. Tegelijk werpt dit gevangenisaspect meer licht op de existentieel-ideologische achtergrond van Tollers engagement. Het schijnt inderdaad een opvatting te signaleren, als zou slechts de dood bevrijden, als zou de in zijn bestaan opgesloten mens slechts door de dood uit zijn „cel“ kunnen breken. Als het individu zijn integriteit tegenover een onderdrukkende staats- en maatschappijstructuur wil bewaren, wordt de dood de enige vluchtweg.

Deze gedachte, die allesbehalve sporadisch of geïsoleerd optreedt in het expressionisme, heeft klaarblijkelijk zoals vele andere auteurs ook Toller ertoe geïnspireerd in het *ontvluchtingsmotief* een mogelijk, zij het ook illusoir alternatief te schetsen. Getuige daarvan de vele verijdelde, opgegeven, geweigerde of falikant aflopende ontsnappingspogingen, die in het beste geval slechts tijdelijk de held een lokkende buitenwereld voorspiegelen alvorens ideologische bezinning hem weer op de kleinst mogelijke ruimte, op zichzelf, terugwerpt.

24. In *Masse-Mensch* had Toller zelf dit procédé als het ware prototypisch toegepast: de gewerschoten van de terechtstelling veroorzaken rechtstreeks de bekeering van de twee medegevangenen vrouwen.

Ontvluchten uit de politiek-maatschappelijke verstarring (metaforisch getransponeerd: ontsnappen uit de dodencel) kan enkel door ingrijpen van buiten uit. Zo redeneerde ook Toller, als hij in *Feuer aus den Kesseln!* de gevangen matrozen van hun uitzichtsloze situatie bewust laat worden en bij hen eventjes de hoop laat oplaaien door de „kameraden” te worden bevrijd, als die, de Internationale zingend, voorbij de gevangenis trekken. Die hoop is echter ook hier ijdel; de realiteit, die hun verwachting doorkruist, blijkt veel minder fraai („Betrunkenen Werftarbeiter. Nur im Suff erinnern sie sich an die Internationale” – IX, 89).

Meer dan cynisme spreekt uit deze depreciatie ontgoocheling en machteloosheid, ingehouden woede over het gebrek aan bewustzijn en solidariteit bij de arbeiders, door wie het strijdlid tot holle frase en dronkemansgewauwel gedegradeerd wordt. Bij een geëngageerd auteur als Toller kan dit defaitisme bevreedden, doch op de eerste plaats weerspiegelt het zijn skepsis tegenover een slogan-ideologie, die ver verwijderd is van zijn eigen „Tat”-filosofie²⁵. In dit opzicht is het veelbetekenend, dat in de slotscène de kreet „Feuer aus den Kesseln!” (XII, 103) geen retorisch bonmot blijft, maar een heuse strijdroep die tot revolutionaire daden aanzet.

Ontvluchten uit de kleinste kring, uit de gevangenis van het ik, uit de existentieel-ideologische verstarring, stelt andere eisen die onderling erg kunnen uiteenlopen. Ook dit proces, waarin andere vluchtwegen dan een reële uitbraak een plaats hebben, heeft Toller willen veraanschouwelijken. Nog steeds in de 9de scène wordt immers de reële ontsnappingsmogelijkheid zeer opvallend ingekaderd door denkbeeldige ontvluchten: voordien overweegt men door zelfmoord aan de traumatiserende druk van opsluiting en dreigende executie te ontkomen, achteraf hebben (erotisch geladen) herinneringen aan hun amoereuze avontuurtjes hetzelfde doel, namelijk verdringen, onderdrukken van de verscheurende gevangenschapservaring.

Zetten we nu deze situatiefragmenten op een rijtje en houden we er rekening mee dat – nog steeds in dezelfde scène waarvoor overigens géén historische dokumenten overgeleverd zijn – ook een „Pfarrer”-figuur optreedt, die met religieuze gemeenplaatsen tegen de vredesethiek van de opstandelingen wil ingaan, dan blijkt hoe evident de hierboven opgestelde motiefkategorien in gekonsentreerde vorm deze scène structureren. Reden genoeg dus, om na het vluchtaspect ook het „eeuwige” motief van de dood te belichten

25. Over Tollers „Bekanntnis zur Tat” en wat hij daaronder verstond cfr. TER HAAR, *op. cit.*, blz. 54 en 61: „Die politische Tat kann nur aus der bestehenden situationsbedingungen Unfreiheit hervorgehen”.

en het zowel naar zijn verschijningsvorm als naar zijn impact op het gevangeniscomplex te onderzoeken.

Twee polen bepalen de reikwijdte van het doodsmotief: de *terechtstelling*²⁶, die aan het einde van de gevangentijd de „muiters” wacht, en de *zelfmoord*, waardoor ze de vernederende opsluiting willen verkorten. Er ontstaat overigens een merkwaardige dialectiek tussen de twee facetten: de cynisch-makabere „Mordspaß” (88), die erin bestaat het repressie-apparaat buitenspel te zetten door kollektieve zelfmoord, wordt tenslotte opgegeven ten gunste van het politiek opportunisme waarmee de terechtstelling aanvaardbaar gemaakt wordt (Köbis: „Unser Blut wird nicht umsonst fließen” – 88). Slechts deze twee uitwegen – een vrijwillige en een opgelegde – blijven over om uit de beangstigende dodencel te ontkomen. En dat ze inderdaad fundamenteel met de enge-ervaring, met de ingeslotenheid te maken hebben, kan uit Tollers scèneopbouw en dialoogdistributie afgeleid worden.

Ten eerste valt het op, dat de terechtstellingsgedachte uitgerend in de gevangenis-scènes breed uitgewerkt wordt²⁷ en tweemaal het voorwerp is van een morbied spelletje. Reichpietsch ondergaat het als vertegenwoordiger van de (later) effectief geëxecuteerden, Beckers als vertegenwoordiger van de begenadigden, die aan de gerechtsmoord ontsnappen. Het satanische van het verhoor (authentiek!²⁸) bestaat in het feit dat aan de dodelijke afloop van de procedure niet moet getwijfeld worden, dat echter wel de manier waarop door de gevangene kan worden bepaald:

SCHULER (*zeichnet einen Galgen aufs Papier, zeigt auf seinen Revolver*): Wie Sie sehen, ist dies ein Revolver und das ein Galgen. Sie können erschossen oder gehängt werden. Das richtet sich nach Ihrem Verhalten. (...) Ja, wir leben im Krieg. Haben Sie das bedacht? (VI, 59)

Ook bij Beckers laat de onderzoeksrechter er met zijn intimidatietechniek geen twijfel over bestaan dat hem een executie wacht: „Mit wahrer Freude werde ich Ihrer Hinrichtung beiwohnen” (VI, 62). Daarbij wordt in toenemende mate duidelijk

26. Volgens GRIMM, *op. cit.*, blz. 72 Anm. 86, betekent de terechtstelling „ein sehr ergiebiges Motiv” in de dramatiek van de 20er jaren. Reeds in het expressivisme valt er een hoge frekwentie van dit motief te bekennen.

27. De 6de scène speelt zich in de „Untersuchungsgefängnis” af (Reichpietsch en Köbis worden door Schuler verhoord); de 9de voert de stokers als gevangenen ten tonele (*Gefängnis. Zellen. Davor vergitterter Gang*) in de laatste ogenblikken voor het doodsvonnis en de executie van de twee bovenvermelden.

28. De authenticiteit wordt aangetoond in de Anhang van Ernst TOLLER, *Feuer aus den Kesseln!*, blz. 124 e.v. (Aussage Beckers vor dem Untersuchungsausschuß des Reichstags).

dat niet het overtreden van het oorlogsrecht, maar vooral het lidmaatschap van een socialistische partij de drijfveer achter de gerechtsmanipulatie is („Eure sozialistischen Stimmen werden bald im Himmel singen" – VI, 62). Deze politieke bijbedoeling om door het stellen van een afschrikwekkend voorbeeld de ondermijnende agitatie van de socialistische oppositie te ontkrachten, heeft Toller bepaald willen aksentueren.

Daartegenover staat dan wel de heimelijkheid van de executie zelf, de pogingen om daaraan zo min mogelijk ruchtbaarheid te geven uit vrees voor reacties. Dat dit dan weer kadert in de onmenselijkheid van het systeem, toont Toller in de 11de scène aan, waarin de ouders van Reichpietsch de dood van hun zoon verneemen, zonder dat hen ooit de brief bereikte waarin hij hen vraagt een genadeverzoek in te dienen.²⁹ Wellicht bevat deze zeer emotioneel geladene scène Tollers vlijmendste aanklacht.

Beckers is echter nog in een ander opzicht een belangrijk bemiddelaar in dit complex; in de 9de scène verwoordt één en dezelfde figuur – en dat is precies Beckers – het bewustwordingsproces van de gevangenen dat slechts de dood bevrijding kan brengen. Beckers beleeft in een droom zijn terechtstelling als een levend begraven worden³⁰; de droom, ingegeven door de angst voor de dood, verplaatst dit angstgevoel, richt het op een andere archetypische voorstelling. Onderbewust weerspiegelt de nieuwe metafoor de reële situatie, alleen veel indringender, veel intensiever. Deze vertekening in de „Traumarbeit", deze regressie tot op het meest primitieve, extreme, drastische beeld van opsluiting, lijkt me een ondubbelzinnige indicatie voor de existentiële reflex en verwijst overigens naar een beeldspraak die in de expressionistische literatuur een onwaarschijnlijk hoge frekwentie heeft.

Ook hier dus schijnt het zo te zijn, dat kunstenaars hun bestaansobsessies in het kunstwerk hebben neergelegd, hun levensproblema-

29. Een passus uit deze scène:

MATROSE: Ja, haben Sie denn nicht seinen Brief bekommen? Wir dachten alle, Sie würden ein Gnadengesuch einreichen?

REICHPIETSCH (de vader van de terechtgestelde – jdv): Ein Gnadengesuch?

MATROSE: Max hatte Sie doch darum gebeten... Er hat es dem Posten erzählt, der bei ihm Wache stand.

REICHPIETSCH: Gar nichts haben wir bekommen... gar nichts...

MATROSE: Dann hat der Kriegserichtsrat den Brief nicht abgeschickt.

REICHPIETSCH: Gar nichts haben wir bekommen, gar nichts...

MATROSE: Ist das menschenmöglich?!

REICHPIETSCH: Gar nichts... gar nichts... (...) (XI, 98)

30. BECKERS: Verdammte Quälerei!... Nachts träume ich, ich werde hingerichtet. Ich falle um wie ein Sack, aber ich bin nicht tot, ich denke, jetzt begraben sie mich lebendig, ich will schreien: „Kameraden, Kameraden!"... Die hören mich nicht. Das Getrommel ist zu laut, rumpumpum, rumpumpum... ich kann mich nicht rühren, sie packen mich und werfen mich ins Grab... da wache ich auf und schrei... (IX, 87)

tiek (de geborneerde intellektuele sfeer die hun creativiteit aan banden legde, het ijle leeglopen van een epoche in verveling en leegte, het profetisch besef van het failliet van een staatsbestel, van een opgedrongen levenspatroon) zochten te sublimeren. Van hieruit moet ook het utopisch karakter van de meeste expressionistische modellen begrepen worden : de dialektiek van de extremen laat geen halve oplossingen toe en zodoende verloopt ook het metaforiseringsproces van de eigen uitzichtsloze konfliktsituatie en de imaginaire oplossing daarvoor noodzakelijkerwijze over haast grotesk-karikaturale spiegelingen.

Terug naar de tekst. Beckers verpersoonlijkt niet enkel dit bewustzijn van een essentieel „dodelijke” gevangenschap, hij is het ook die na een stilte-pauze (een soort inkubatietijd om het angstvisioen te laten inwerken) het alternatief formuleert :

BECKERS : Jungens, ich habe einen Plan. Wir lassen uns nicht morden. Ich habe einen Glasscherben eingenäht in mein Unterzeug, sie haben ihn nicht gefunden beim Filzen. Sowie wir was hören, ein Schnitt in die Pulsadern ! Es tut nicht weh, du spürst es kaum, du wirst müder, immer müder, das dreckige Leben rinnt fort mit deinem Blut, du denkst gar nicht mehr daran, du siehst auf deine Klamotten... ab mit Schaden ! (IX, 88)

Dat Beckers' haast hypnotische suggestie zoveel weerklank vindt, heeft zeker ook te maken met de galgenhumor, met het bevrijdend binnenpretje, het leedvermaak, die de troosteloosheid van het opzet moeten kamoefleren („Wär ein Mordspaß, den Henkern das Vergnügen zu vermässeln !...”). Dit speelse en branieachtige is iets wat de meeste andere tragische helden bij Toller niet bezitten ; het is trouwens symptomatisch voor de visie van de auteur op de karakters, dat precies Beckers aan de terdoodveroordeling ontsnapt en dat precies Köbis en Reichpietsch – de slachtoffers van het doodsvonnis – zijn inval counteren en de „Meuchelmord” tot een politiek pragmatisch offer omvormen – een gedachte die al vroeger in het stuk terugblikkend op dit proces was geuit :

SIMPF : Was keine Aufwiegelung zustande gebracht hatte, erreichte dieser unselige Prozeß. Von hier ab war alles Vertrauen dahin. Waren wir denn wirklich nur Kulis und Galeerensträflinge ? Dieser Tag ist für die Geschichte der Kriegsgerichte in Deutschland ein schwarzer Tag. Ich habe mir immer gesagt : wenn es noch Gerechtigkeit auf Erden gibt, muß diesen Leuten, die, soweit ich sie kenne, aus Vaterlandsliebe handelten, ihr Recht werden. Wir genossen die Früchte des Opfers. Das Essen wurde nach dem Prozeß merklich besser. Aber die Offiziere fühlten selbst : der Prozeß hat die Leute erst rebellisch gemacht. (I, 11v)

De bewuste keuze, ofwel zich aan deze geïstitutionaliseerde moord onderwerpen, ofwel de hand aan zichzelf slaan, heeft nog een belangrijk neveneffect: voor zover dat na het ontluisterend optreden van de gerechtsambtenaren in de verhoorscènes³¹ nog nodig was, zet de auteur de mensonterende onrechtvaardigheid van het staatsapparaat nog eens dik in de verf. Daartegenover plaatst hij de eerlijke beslissing van de gevangenen, die echter minder door het eigen moreel besef dan wel door een wrange teleurstelling in een slechts voor de schijn opgehouden democratie ingegeven wordt („Hat der Kaiser nicht gesagt: „Ich kenne keine Parteien mehr“?... Waren die Sozis keine Partei?“ – IX, 89).

Tollers helden zijn nooit heiligen, in het beste geval apostels of messiasen van en voor de vrede, gerechtigheid en menselijkheid. Maar zelfs dan was het schematische en proklamatorische van de vroege ideaalfiguren Friedrich (uit *Die Wandlung*) en Sonja Irene L (uit *Masse-Mensch*) wel niet zonder meer te verenigen met de historiciteit van de gebeurtenissen noch met de poëtologische voorschriften van de Neue Sachlichkeit. Vandaar wellicht het onderdrukken van elk sentiment, van de lyrismen die voorheen zo royaal werden ingevlochten. Vandaar wellicht ook dat Toller niet de behoefte had de gevangenen omstandig op het vonnis te laten reageren, maar die reactie tot een lakonieke mimiek beperkte (*Köbis und Reichpietsch blicken sich stumm an, lassen sich wortlos fesseln und werden abgeführt* – IX, 92).

Dezelfde stileringsstendens kenmerkt ook de executiescène zelf, die – zoals in *Masse-Mensch* – enkel akoestisch gesuggereerd wordt en dus niet ostentatief gevisualiseerd. Ook al heeft dit onbewogen voorlezen van het executieverslag – tegelijk een historisch document³² – niet hetzelfde bezwerend effect van een losbarstende revolutie (*Die Wandlung*) of de bekering van maatschappelijk gedeklasseerden (*Masse-Mensch*), het geeft evengoed een beeld van een politiek-sociale logika, die dissidente individuen of groepen isoleert, kerkert en uitrangert.

Vanzelfsprekend moest dit individualistische ethos ook sterk indruisen tegen de verstaatste *religieuze kodex*, tegen een geloofsleer

31. Bijzonder goed wordt deze vernederende onmenselijkheid geïllustreerd door de uitbarsting van Reichpietsch:

REICHPietsch: Seit drei Wochen sitze ich im Gefängnis. Morgens, mittags, abends werd ich vernommen. Nachts reißt man mich aus dem Schlaf. Mein Kopf geht mir in Stücke. Wenn der Aufseher die Tür aufschließt, weiß ich, die Quälerei geht wieder los. Wieviel Protokolle habe ich schon unterschreiben müssen! Ich lasse mich nicht mehr quälen! Es steht doch nicht drin, was ich sage! (VI, 60)

32. Vgl. de mededeling in de Anhang van *Feuer aus den Kesseln!*, blz. 138: „Der Bericht über die Vollstreckung des Todesurteils in der 10. Szene des Dramas befindet sich in den Akten IX., 1 S. 76“.

die in formalisme en dogmatiek vastgeroest was. Ook deze tegenstelling is een essentieel gegeven in het dramaturgisch patroon van de gevangenschapstukken. De situatie die zich theaterteknisch het best tot zulke konfrontaties leent, is wel die waarin de geestelijke kort voor de terechtstelling de verstokte zondaar in zijn dodencel opzoekt en vertwijfeld probeert hem tot andere inzichten te brengen. Dit procédé heeft Toller in de 9de scène van *Feuer aus den Kesseln!* ook toegepast: uit het twistgesprek tussen Köbis en de Pfarrer – „der Vorarbeiter des lieben Gottes” (86) – blijkt hoe deze kerkambtenaar zich nauwelijks nog van een staatsfunktionaris onderscheidt en zeker niet de pastorale functie uitoefent, die van hem verwacht kon worden. Troost en begrip brengt hij de opgejaagde, de letterlijk en figuurlijk in 't nauw gedreven Köbis³³ in geen geval; wat hij vertolkt is slechts de wrevel van de autoriteiten tegenover deze halsstarrige voorvechters van de vrede, omdat zij het oorlogsregime, dat enkel nog uit economisch en patriottisch opportunisme in stand gehouden wordt, dreigen te saboteren.

Na deze ontmaskering („Das ganze Volk will den Frieden. Ich habe aufgemuckt, darum sterbe ich. Es werden noch mehr folgen” – IX, 85) kan de Pfarrer alleen nog naar zijn laatste wapen grijpen: het emotioneel bespelen van het sentiment („Sie waren Ihren Eltern ein guter Sohn... Haben Sie die Unglücklichen vergessen?”); het laat slechts wanklanken van hol pathos en lege frase na... Toller herhaalt zijn vroegere aanklacht tegen de kerk als officieel instituut, tegen haar dubieuze rol bijvoorbeeld in de oorlogspropaganda, tegen haar hypokriete en inhumane houding, waardoor ze zich zwaar gekompromitteerd heeft („Verfluchte Heuchelei!” – IX, 85).

Waarachtiger als de Pfarrer houden deze „zondaars” aan de evangelische vredesboodschap vast, ook als hun voorgehouden wordt dat deze overtuiging hen van „Gnade” of „Rettung” zou uitsluiten. Achter de autoritaire en aanmatigende toon („Köbis! Sie sind nicht zu retten...”) gaat een bekennen van de eigen onmacht schuil, van onverzettelijkheid en obskurantisme. Zo worden deze geestelijken (zoals bijvoorbeeld in het executieverslag³⁴) herleid tot hun ware betekenis, namelijk geïntegreerde representatiesymbolen van het politiek-maatschappelijk establishment. Volgens Tollers opvatting – en daarin stond hij geenszins alleen – was deze

33. Opmerkelijk is hier de regieaanwijzing die Toller ingelast heeft: *Köbis läuft hin und her, hin und her*. (IX, 85); hij stelt Köbis a.h.w. als een roofdier in een enge kooi voor.

34. Vgl. de lakonieke zinsnede: „Nachdem dann dem Geistlichen gestattet worden war, den Verurteilten nochmals zuzusprechen, wurden ihnen die Augen verbunden” (X, 94).

klerikale kaste elk humanitair idealisme vreemd en verloor zij precies daardoor elke binding met het metafysische, waarop zij zich dacht te kunnen beroepen. Die relatie is voortaan de rebelse en „zondige” held voorbehouden, ten bewijze waarvan de wonderbaarlijkse verheerlijkingsscènes aan het einde van vele expressionistische „Wandlungsdramen”. Vaak begeleidt een goddelijke stem dit sakraal gebeuren dat de besloten ruimte van de cel laat uitdeinen in een onbegrensde transcendentie en de held, als het ware ontdaan van de aardse zwaartekracht, het paradijs laat aanschouwen.

Tollers zelfdiscipline t.o.v. de historisch-nuchtere feiten gebood hem hier zijn hoofdfiguren *niet* tot politiek bewuste messiassen te idealiseren, zoals elders in het expressionistisch drama naar het Christusmodel meer dan eens gebeurt. De verhoopde definitieve bevrijding kunnen ook zij niet brengen. Wel zijn ze ook *martelaars*³⁵, die omwille van hun nieuw „evangelie” vervolgd, gefolterd en gedood worden en geven ze hun overtuiging (weliswaar impliciet) door aan volgelingen in de hoop dat die even militant de verdorde staat- en kerkideologie zullen trotseren. Het paradoxale van deze „neue Religiosität” is dan precies dat ze zich op oeroude ethische principes beroept, dat ze net als de orthodoxe religie met bijbelcitataten argumenteert³⁶, maar ze dan wel herinterpreteert, de exegese a.h.w. aan de aktualiteit aanpast. „Du sollst nicht töten” (V, 51) wordt aldus tot de sluitsteen in de apologie tegen de oorlog, tegen elke geweldpleging, maar tegelijk tot een argument in het proces van politieke bewustwording :

REICHPietsch : Kameraden ! Ich bin ein apostolischer Christ, ich glaube an Gott und an ein Leben drüben, ich sage mir, gib dem Kaiser, was des Kaisers ist, ich habe es ihm gegeben drei Jahre

35. Op die manier wordt de ironische uitspraak van Schuler „Als Held und Märtyrer ist er ins Gefängnis gewandert !” (VIII, 81) tot een tragische anticipatie van de uiteindelijke afloop. Schulers sarkasme wordt door de loop van de latere gebeurtenissen teniet gedaan.

36. Al in *Die Wandlung* had Toller dit misbruiken van bijbelcitataten aan de kaak gesteld :

PFARRER : Brüder in Christo. Laßt mich sprechen zu euch, den Christenmenschen. Da unser Heiland einst sprach : „Ich bin nicht gekommen, um euch den Frieden zu bringen, sondern das Schwert”, so will ich auch sprechen, ich bin nicht gekommen, um euch laue Reden zu bringen, sondern die *eiserne* Wahrheit. Da ihr die Wilden bekämpftet, da predigte ich euch : Schlagt den Feind mit allen euren Waffen, mit giftigen Gasen und Flammenwerfern, mit Unterseebooten und der Gewalt des Hungers... und ihr seid gottgefällig, denn der Herr der Heerscharen war mit unsern Waffen und hat den Engel gesandt, der voranschritt mit blutigen Sensen und die Reihen der Feinde niedermähte. Gedenket der glorreichen Tage und vergeßt eure kleinen Sorgen, denkt an jenen, der am Kreuz starb” (V, 11). Citaat naar Ernst TOLLER, *Prosa Briefe Dramen Gedichte*, blz. 275.

lang. Es gibt nur eine Partei im Reichstag, die nach Gottes Wort handelt: Du sollst nicht töten. Das ist die Opposition. Darum schließt euch der Oppositionspartei an. (...) (V, 51)

Of Toller zich ervan bewust was dat deze agitprop-techniek in de grond nauwelijks verschilt van de leugenachtige klerikale indoktrinatie, is nog de vraag. Dat zijn Pfarrer-figuren zonder uitzondering de mens verloochenen ten voordele van het systeem en de fundamentele morele rechten van het individu miskennen, staat echter vast. Voornamelijk in Tollers revolutie- of reveilstukken – beide omschrijvingen zijn terecht – overlappen zich zijn humanitair idealisme en het streven naar een politieke ethiek en naar een religieuze herbronning.³⁷

In zijn vroege drama's hadden de *vrouwelijke hoofdpersonages* in het totstandkomen van deze idee een substantiële functie: Friedrichs „Schwester” (*Die Wandlung*) verhindert niet enkel diens zelfmoord, maar zet hem ook nog op de weg naar de mensen; Sonja Irene L. anderzijds is zelf hoofdfiguur, die op de konfrontatie *Masse-Mensch* haar humanitaire ethiek grondvest. Op zo'n dominant aandeel kunnen de vrouwenfiguren uit *Feuer aus den Kesseln!* zeker geen aanspraak maken; geen enkele heeft een beslissende invloed op het intrigeverloop of op de hoofdpersonages. Meer zelfs: de drie vrouwen, die in het stuk lijfelijk optreden, blijven een beetje bleek als persoonlijkheid, niet scherp omlind. Des te meer plaats nemen de vrouwen – vrouwtjes³⁸ – in als gesprekstof. Toller wist deze mannenpraatjes met een zodanig pittoresk en plastisch taalgebruik te kruiden, dat mede daardoor de verwijzing in de kritiek naar een naturalistisch milieustuk niet helemaal ten onrechte opduikt.³⁹

Toch moet achter dit techniekje meer gezocht worden dan een anekdotisch-skabreus intermezzo. Zulke gesprekken openbaren immers op de eerste plaats de primitieve behoeften van een onderdrukte groep⁴⁰; eten en sex – niet vrijheid of klassenstrijd! –

37. Over Tollers opvatting van het socialisme als „Religion” cfr. TER HAAR, *op. cit.*, blz. 97 e.v.

38. Opvallend, maar in de gegeven kontekst best te begrijpen, is het feit dat ook in het stuk nooit over „Frauen”, altijd over „Weiber” gesproken wordt.

39. Vgl. EICHENLAUB, *op. cit.*, blz. 521: „On se croirait revenu vraiment au temps du naturalisme cette fois: décor bien planté, description précise des navires, de la vie à bord, emploi de termes techniques, du vocabulaire des marins, remarques scénique longues par endroits”.

40. Een staaltje uit de aanloop van het stuk:

RODDEI: Das erstmal war ich auf Urlaub. Und am zweiten Tag kommt das Telegramm: „Sofort einrücken.” Ich hin zu Minna, die steht in der Küche, ich sag: „Minna, ich muß fort”, sagt sie: „Heinrich ach nee!”, ich sag: „Marsch, Minna, in die Betten”, sagt sie: „Wenn die Gnädje kommt”, ich sag: „Zukieken ist auch ganz schön...”

zijn de drijfveren in dit uitzichtsloos bestaan, waarin de roep naar het „wijf” zelfs het werkritme bepaalt („Hummel, Hummel, Hummel, Hummel !... Weiber her, Weiber her !... – II, 17). Voor deze gevangenen – de stokers in hun benepen stookruimte⁴¹ zowel als de muiters in hun cel – bieden zulke erotische verzuchtingen⁴² een uitweg, de illusie van bevrijding. Daarom laat ook de herinnering aan de meiden van het havenkwartier de terdoodveroordeelden in hun laatste uur niet los. In het aangezicht van de dood wordt een laatste keer de levensdrift opgewekt, alsof ze zich nog één keer willen manifesteren, als mens en als man.⁴³

Hoe ver is Toller in deze scène niet verwijderd van het prototype van de expressionistische heldin, de edele, moreel hoogstaande vrouw, die zich slechts – maar dan grenzenloos – aan de held overgeeft ? De hier besproken exemplaren zijn daarentegen amusement geweest, lustobjecten met verbruikswaarde. Ondanks de verregaande a-typische⁴⁴ depreciatie van de vrouw heeft deze scène toch een hoge funktionele impact op het gevangenschapskomplex. Niet alleen bevestigt ze, hoe banaal ook, het gemeenschapsgevoel van de groep, die voor de gelegenheid ook nog in één cel ondergebracht is (IX, 87), maar bovendien is het hier dat *de* antiklimax van het stuk uitgespeeld wordt. Op het hoogtepunt van de evokatie (Reichpietsch imiteert uitgelaten het verleidingsritueel van de „dicke Marie” – IX, 91) wordt de gevangenen het vonnis (met de bevestiging van de doodstraf voor Reichpietsch en Köbis) mee-gedeeld. De erotiek als vluchtweg wordt afgelost door de dood.

Dat uit het stokerskollektief precies (en alleen !) Reichpietsch en Köbis met een „echte” vrouw geconfronteerd worden, is zeker

PLAGE : Darum kannst du nicht mehr hinten hoch... Aussehen tust du, wie Braunbier mit Spucke !

MARTIN : Mich können die Weiber am Arsch lecken. Wenns jeden Tag zu fressen gäbe wie heute, wär mir lieber. Weißes Brot und Butter – feine Sache ! (II, 14 e.v.)

41. Sinds Reinhard Goerings stuk *Seeschlacht* – waarin een aantal soldatenmatrozen opgesloten zitten in de „Panzerturm” van hun oorlogsschip –, mag ook deze situatie als prototype van gevangenschapsituatie beschouwd worden. Vgl. overigens nog de woordkeuze in Köbis’ toespraak : „Der Kapitän hat wahllos Stoker rausgefischt und sie in den Tank gesperrt” (V, 49).

42. Uit een tekstfragment uit de 4de scène wordt duidelijk dat sex en erotiek ook in fiktieve, irreële vorm de enige verstrooiing zijn voor de matrozen :

BECKERS : Mensch, sei vergnügt, jetzt kommt Kintopp (= filmvoorstelling)

SACHSE : Was ist nachmittag angesetzt ?

WEBER : Kinodienst. Darauf freue ich mich schon seit heute morgen.

RUFE : Was ? Kintopp ?

WEBER : Jawohl, Kintopp.

RUFE : Hurra !

WEBER : Weißt du noch, Dicker, letztes Mal ?... Die Geliebte eines Königs... Mensch, das Weib war duftete... Solche Titten !...

SACHSE : Eine Schlampe im Bett ist mir lieber als eine Königin im Kintopp. Was, Hans ?

BECKERS : Klar. (IV, 37)

geen toeval. In scène 5 ontspint zich tussen Reichpietsch en het havenhoertje Lucie een malicieus bordeelgesprek, dat slechts boven vrijblijvend gekeuvel en geplaag uitstijgt, wanneer Lucie uit angst dat haar aanbeden klant wegens ongeoorloofd uitrukken zal gevangen gezet worden, hem asiel en een vluchtmogelijkheid biedt :

LUCIE : Versteck dich, Max ! Oben in meiner Kammer ! Da sucht dich keiner.

REICHPietsch : Gutes Kind.

LUCIE : Ach, Max, mir ist so Angst um dich ! Sie werden dich einsperren !... Ich kenne einen Fischer, der nimmt dich mit nach Holland, da können sie dir was husten. (V, 54)

Reichpietsch, in de hem eigen speelse en ironische stijl, gaat er niet op in. Deze afwijzingsgeste is symptomatisch : de prototypische expressionistische held (voor zover die bestaat) zal zich door een sterke vrouwenpersoonlijkheid eerder laten *leiden*, maar anderzijds zal de prototypische vrouwenfiguur zelden proberen de held van zijn „zending” weg te lokken.⁴⁵ Toller herhaalt trouwens dit procédé in de ontmoeting tussen Köbis en diens zuster, doch hier met een tragische ondertoon en in een geladen atmosfeer, wat ook wel te maken heeft met het feit dat broer en zus tegenover elkaar staan tijdens Köbis' voorarrest (scène 6). Anna Köbis past zo mogelijk nog slechter in de rol van inspirerende heldin, alleen al omdat ze zich tot een willoos instrument in de handen van de staatsmacht heeft laten maken. Net als Lucie, maar dan wel uit andere overwegingen, wil zij haar mannelijke opponent van zijn voornemen afbrengen. Net als Lucie heeft zij haar positie t.o.v. de man die ze wil redden gekompromitteerd door een alliantie met de tegenpartij.⁴⁶ En net als bij Lucie stoot haar emotionele smeebede op soevereine standvastigheid.

Elk van de twee helden ontsnapt dus aan een *val*, die de vrouwenfiguren bewust of onbewust (mee helpen) opzetten ; elk van

43. Scherper en konkreter stelt Herbert Kranz deze konfliktsituatie in *Freiheit*, als een vrouw in een groep gevangen opstandelingen (d.w.z. vredesapostelen) fysiek bedreigd wordt op het ogenblik dat slechts de dreigende executie hun de enige zekerheid biedt. Vgl. Herbert KRANZ, *Freiheit. Die Richterin. Zwei Dramen aus der Zeit* (München, Delphin Verlag, 1919), blz. 69.

44. A-typisch is deze tendens gezien tegen de achtergrond van de door Dostojewski geïnspireerde verheerlijking van de publieke vrouw, de zgn. „Dirnenkult”, die in het expressionisme zeer verbreid was.

45. Eén van de weinige tegenvoorbeelden geeft Will-Erich PEUCKERT in *Passion. Ein Drama* (Dresden, Verlag Neue Schaubühne, 1919) als hij Irene vertwijfeld laat proberen Peter van zijn messianische opdracht af te houden.

46. Ook Lucie verkeert in kringen van de tegenpartij zoals blijkt uit haar toekomstige echtgenoot („Militärwärter”) en nog meer uit de niet weerlegde owerping van Reichpietsch „Heute fängt bei euch Weibern in Schlicktau der Mensch beim Offiziersbullen an” (V, 48).

de twee wordt door een vrouw als het ware getest op de geloofwaardigheid van zijn overtuiging; en beiden begeven zich als gevolg daarvan in een zekere gevangenschap (terug). Op het abstracte schema teruggevoerd funktioneert de vrouw weliswaar ook hier nog als schakelmotief tussen held en gevangenis, doch van geestelijk engagement kan bezwaarlijk nog sprake zijn: de innige band werd duidelijk verbroken. Veeleer herhaalt Toller aanvechtingen, waaraan hij in *Die Wandlung* Friedrich al blootstelde, als hij deze door de vrouwenkombinaties Studentin/Dame (die voor de sexuele lust staan) en Mutter/Gabriele (de band met familie en vaderland)⁴⁷ wordt benaderd, om van zijn zoektocht naar de mensen af te zien.

Wat mogen we nu uit de motiefanalyse van deze tekst afleiden? In hoever gaat het beschrijvings- en interpretatiemodel voor de expressionistische gevangenisstukken ook voor Tollers *Feuer aus den Kesseln!* op en welke reperkussies heeft dat op de beoordeling van het stuk?

Welnu, er is duidelijk gebleken dat Toller in de niet-gedocumenteerde scènes, waar hij zijn creatieve fantasie en zijn ideologische ingesteldheid een iets vrijere loop kon laten, in wezen nauwelijks afwijkt van vroeger ingenomen posities, van vroeger gehanteerde dramaturgische technieken. Okkasionele diskrepanties komen veelal op rekening van de „Forderungen der Zeit”, d.w.z. van het modische streven naar objectiviteit, waaraan reeds door de dramatische vorm van het „Justizstück” ten dele werd tegemoet gekomen. Tollers aandacht spitst zich echter toe op menselijke situaties, die direkt of indirekt het heersende onrecht, de teneerdrukkende vrijheidsbeperking weerspiegelen, die hijzelf aan den lijve ondervonden heeft. Het is trouwens deze uitzonderlijk doorleefde combinatie van existentieel-biografische feiten en politiek-ideologisch engagement, die zijn stukken tot unieke documenten van het humanitair-aktivistisch expressionisme maakt.

Het thematisch profiel ondergaat daarbij nauwelijks wijzigingen; centraal staat (en blijft staan) de revolutie-idee⁴⁸ geaxeerd op een humaniseringsproces als permanente revolutie, die ver uitstijgt boven de marxistische opvatting van de klassenstrijd.⁴⁹ In dit opzicht wordt ook aan de vraagstelling in de titel een nieuwe

47. Vgl. Ernst TOLLER, *Prosa Briefe Dramen Gedichte*, blz. 263 (Gabriele), 277 (Studentin), 280 (Mutter) en 282 (Dame).

48. Hoe essentieel de revolutie-idee voor Toller en het expressionisme is, duidt ook Franz N. MENNEMEIER aan in zijn opstel „Das idealistische Proletarietdrama. Ernst Tollers Weg vom Aktionsstück zur Tragödie” in: *Der Deutschunterricht* 24, 1972, Heft 2, 100-116, blz. 100.

dimensie toegevoegd: een „historisches Schauspiel” is *Feuer aus den Kesseln!*, omdat het verifieerbare historische gebeurtenissen refereert in een vorm, die als voorloper kan beschouwd worden van het dokumentair theater van de zestiger jaren⁵⁰; een „Revolutionsstück” is het niet enkel, omdat deze gebeurtenissen kaderen in de politiek-revolutionaire kontekst van de jaren 1916-1918, maar vooral omwille van de appèlstructuur, waardoor Toller zijn tijdeloze oproep tot menselijkheid herhaalt.⁵¹

Veel wrevel en vele vooroordelen in de kritiek en de receptie van *Feuer aus den Kesseln!* zou kunnen weggenomen worden, indien men dit idealisme, hoe utopisch het in „realpolitisch” opzicht ook zijn mag, meer recht zou laten wedervaren in plaats van zich te ergeren over afwijkingen van de doktrinaire partijlijn.⁵² Tollers binding aan een politiek systeem verdient een scherpere nuancering, zijn geloof in het socialisme als de voor de hand liggende weg naar een rechtvaardige(r) maatschappij – meer bijvoorbeeld dan de imperialistisch-repressieve uitwassen van een kapitalistisch staatsbestel – is wel niet zo absoluut geweest, dat het ook gewelddadige revolutionaire praktijken zonder meer kon inkalkuleren.

Tollers visie op „de mens”, mag die uit zijn stukken nog zo sterk als „Abstraktum”⁵³ naar voren komen, is de eigenlijke maatstaf om zijn toneelwerk te beoordelen. „Verspätet” is *Feuer aus den Kesseln!* dan misschien, omdat het na de gemiste kans van 1918 de ingeslapen revolutionaire agitatie in een ander politiek klimaat kunstmatig weer tot leven wil wekken, omdat het het revolutionaire elan, dat in het expressionisme haast organisch ingebakken was, aan een tijdsgesest en een stijlform heeft moeten

49. Men vergelijkte in dit verband de opvattingen van EICHENLAUB, *op. cit.*, blz. 522 („La pièce n'est pas une arme dans la lutte des classes”) en RESO, „Die Novemberrevolution und Ernst Toller”, blz. 404 („Sein Ziel war nicht zuerst die Befreiung der Arbeiterklasse, sondern die der ganzen Menschheit”).

50. Cfr. voor een omschrijving van deze theaterform Arnold BLUMER, *Das dokumentarische Theater der sechziger Jahre in der Bundesrepublik Deutschland*. (Meisenheim am Glan, Verlag Anton Hain, 1977), blz. 38. De definitie is zonder meer van toepassing op TOLLERS *Feuer aus den Kesseln!*

51. Deze visie wil ook een nuancering aanbrengen bij Alfred KLEIN, „Zwei Dramatiker in der Entscheidung” in: *Sinn und Form* 10, 1958, Heft 5 en 6, 702-725, blz. 713 e.v. Weliswaar geldt voor Toller de Novemberrevolutie „als Beispiel, als Vorbild für die Gegenwart”, maar tegelijk overstijgt ze deze aktualiteitswaarde, want ze tot allegorisch model van zuiver menselijk protest.

52. Reeds in zijn behandeling van *Masse-Mensch* kon OSSAR, „Anarchism and Socialism in Ernst Toller's *Masse-Mensch*”, blz. 204, „the degree to which Toller's vision goes beyond the economic and dialectic materialism of orthodox socialism” vaststellen; voor hem is het klaar, dat Tollers idealistisch anarchisme „approaches the metaphysical”.

53. Zo omschrijft RESO, „Die Novemberrevolution und Ernst Toller”, blz. 405, de expressionistische voorstelling van de „neue Mensch”.

aanpassen, die daarvoor veel minder openstond. Voor Toller zelf echter bleef zijn oproep onverminderd aktueel, zolang het mensheidsideaal dat hij voor ogen had, nog steeds – en net dan weer in toenemende mate – door een ondemokratische politieke konstelatie werd overschaduwde.

De Oosterlingen in de Romeinse Senaat van Augustus tot Trajan

door

PROF. DR. J. DEVREKER

Het vers van Horatius „*Graecia capta ferum victorem cepit*” is een gemeenplaats geworden om het cultureel overwicht van het gehellenizeerde oosten op zijn politieke overwinnaar Rome, uit te drukken. Reeds in de late republiek kwamen de meest vooraanstaande Romeinse families in de ban van het Hellenisme. In steeds toenemende mate oefende het in het principaat via rhetoren en filosofen invloed uit op de opvoeding van de ontwikkelde bevolkingslagen van het westen, maar in wanverhouding tot de culturele uitstraling stond lange tijd de geringe politieke integratie in het rijksbestuur van het Griekssprekend of beter gezegd oostelijk deel van het Imperium Romanum dat nochtans aan de gestelde voorwaarden voldeed. Het is de grote verdienste geweest van Lambrechts dat hij, de conclusies van Stech hernemend, de traditionele opvatting die Hadriaan tot kampioen van het politiek ontvoeringsproces der „oosterlingen” uitriep, definitief heeft ondermijnd. Hij kwam op grond van het toenmalig beschikbaar materiaal tot de conclusie dat de ommekeer in het lotsbestel der orientalen niet aan de filhelleen Hadriaan toe te schrijven is maar het werk is van Trajaan. Zijn bevinding heeft burgerrecht verworven en is uitgroeoid tot de nieuwe communis opinio.

Zeldzaam zijn de stemmen die dissonant tegen het eenstemmig koor der geleerden ingaan en opnieuw aan de Graeculus Hadriaan krediet geven. Een tijd geleden kwam Helmut Halfmann tot hetzelfde resultaat als Lambrechts, in zijn werk „*Die Senatoren aus dem östlichen Teil des Imperium Romanum bis zum Ende des 2. Jh. n.Chr.*”. Hij gelooft weliswaar niet aan een individuele rol van de keizers bij de promotie der Orientalen en beschouwt ze ook als onbelangrijk (pp. 97-98) maar hij karakteriseert de regering van Nerva en vooral van Trajaan als „*eine neue Phase der Politik*” tegenover de oosterlingen (pp. 74-76).

Onze onderzoekingen verstoren opnieuw dit vertrouwd geworden beeld van het orientaliseringsproces der Romeinse wereld. Uit onze gegevens blijkt 1) dat de opgang van de oosterlingen veel

geleidelijker is gebeurd dan men tot hiertoe heeft aangenomen en dat meerdere keizers om diverse redenen ertoe hebben bijgedragen. 2) Dat Domitiaan en niet Trajaan de hoofdstoot gaf tot het doorbreken van de oosterlingen.

Eerst en vooral is het noodzakelijk enkele methodologische punten te preciseren die tot onze resultaten hebben geleid.

Slechts dan is een uitspraak mogelijk over de rekruteringspolitiek van de afzonderlijke keizers wanneer men enkel die senatoren beschouwd die als eerste van hun familie in de curia zaten, de „*novi homines*” stricto sensu, daarentegen niet degenen die hun senatorenwaardigheid van hun vader erfden, daar de zoon van een senator automatisch de sporen van zijn vader volgde, ook al leidde de keizer hun formeel in de senaat binnen. Dit is nog ontoereikend, daar volgens het zoëven verkondigd principe men quasi onvermijdelijk de questuur bekwam zodra men de *latus clavus* had gekregen en het *vigintiviraat* had bekleed. Wij verstaan derhalve onder de volledig nieuwe senatoren van een keizer die *novi homines* welke onder hem en het *vigintiviraat* en de questuur hebben uitgeoefend, en vanzelfsprekend ook zijn *adlecti*. Senatoren die onder een bepaalde keizer *quaestor* waren maar onder zijn voorvanger *vigintivir*, behoren eigenlijk tot de nieuwe senatoren van deze laatste ofschoon zij formeel door zijn opvolger in de senaat opgenomen zijn.

Principieel zijn wij er van uitgegaan dat elke senator een normale loopbaan heeft doorlopen, d.w.z. beginnend met het *vigintiviraat*, tenzij er een tegenaanduiding voorhanden is. Wij zijn ons wel bewust van het feit dat van de meeste *novi homines*, zoals trouwens van de overige senatoren, niet de ganse cursus honorum overgeleverd is maar enkel één of meerdere functies zodat het voorbarig kan schijnen een normaal verloop van de cursus te postuleren. Als men echter ons methodologisch standpunt afwijst dan bestaat er geen enkele mogelijkheid meer om op wetenschappelijke wijze een uitspraak te wagen.

Een tweede veronderstelling om te kunnen vaststellen wie tot welke keizer behoort, is te aanvaarden dat ook de gewone tijdsintervallen tussen de verschillende functies geëerbiedigd zijn geworden (het zijn die zoals zij door Morris in zijn „*leges annales*” zijn vastgesteld geworden).

Een kort overzicht nu van de ontwikkeling.

Augustus wist het talent van oosterlingen naar waarde te schatten door hen als leraars en raadgevers aan zijn hof aan te wenden en als administratoren in de oostelijke provincies. Er is echter maar 1 senator uit het oosten met zekerheid gekend. Wel zijn er nog twee andere mogelijk.

Onder *Tiberius* die zowel sympathieën als afkeer voor Grieken betoonde geraakten 2 of 3 nieuwe oosterlingen in de senaat.

Gaius, de despoot met oosterse allures, regeerde te kort om ingrijpende veranderingen door te voeren.

Ondanks het feit dat slechts één of twee oosterlingen hun senatorschap aan *Claudius* danken, valt onder deze princeps – in overeenstemming met zijn cosmopolitisme – de eerste kentering waar te nemen: hij legde de basis van de latere ontwikkeling door zijn opname in staatsdienst van talrijke ridders uit het oosten. De liberale tendenzen winnen aan sterkte onder *Nero* wiens hellenomania en oosterse politiek overbekende feiten zijn. Wij noteren voor het eerst onder hem een forse stijging van volledig nieuwe orientalen in de senaat: minstens 5, misschien zelfs 9 à 10.

De toevoer van nieuwe oosterse senatoren werd onder *Vespasiaan* onverminderd voortgezet: minimum 6 en maximaal 10 à 13 oosterlingen moeten als volledig nieuw worden beschouwd. De rol van *Vespasiaan* in het emancipatieproces van de oosterlingen is dan ook de laatste tijd niet ontgaan aan enkele geleerden.

Onder *Domitiaan* begint dan werkelijk wat *Lambrechts* betitelde als „la poussée irrésistible des orientaux” of „l’ascension prodigieuse de l’élément oriental au sénat”: op zijn minst 9 of 10 maar misschien tot 24 nieuwe oosterlingen danken aan hem hun senatorzetel. Een vergelijking van het percentage senatoren onder *Vespasiaan* en *Domitiaan* toont dit nog duidelijker aan: de gezamenlijke vertegenwoordiging van de oostelijke provincies in de senaat steeg van 15 naar 26%; onder de nieuwe provinciale senatoren bedroeg het aandeel van de oosterse senatoren onder *Vespasiaan* 22, onder *Domitiaan* daarentegen reeds 37%. Dit betekent dat hier een beslissende verschuiving vastgesteld wordt.

Wanneer onder *Trajaan* in de senaat het globaal aantal oosterlingen in de senaat nog zal steigen, dan is dit voor het grootste deel een gevolg van de toename onder *Domitiaan*. Het aandeel immers van de *homines novi* uit de oostelijke provincies onder *Trajaan* is voor de helft geringer dan onder *Domitiaan*: wij tellen slechts 6 tot maximaal 12 à 13 volledig nieuwe senatoren.

De infiltratiebeweging van oosterse senatoren was dus geenszins tot stilstand gekomen bij de troonsbestijging van *Trajaan*, integendeel, zij was onweerstaanbaar en onherroepelijk ingezet. De slechte roep die de *Flaviërs* en inzonderheid *Domitiaan* ten overstaan van oosterlingen hebben, is dus helemaal niet verdiend. De regering van *Domitiaan* was van doorslaggevend belang voor de oosterlingen niet enkel voor hun numerieke aanwezigheid in de senaat maar ook tevens voor hun doordringen in de hoogste functies. *Syme* heeft dit reeds vroeger aangetoond. Ook *B. W.*

Jones heeft dit recent benadrukt in zijn boek : „Domitian and the Senatorial Order” (ND, 2-3, 28-29, 71).

Halfmann moet wel toegeven dat Domitiaan de loopbaan van de oosterlingen heeft bevorderd maar hij relativeert sterk deze verdienste. Naar zijn mening heeft Domitiaan dit gedaan omdat hij niets anders kon. „Von sich aus” schrijft hij „hat Domitian kaum den Grundstein für eine verheissungsvolle Karriere von homines novi gelegt. Wer unter Vespasian einfach als quaestor begonnen hatte, gelangte unter Domitian nicht zum Konsulat”.

Als voorbeelden geeft hij :

- L. Iulius Proculeianus : maar deze is misschien te jong gestorven.
- L. Iulius Marinus : Halfman wijst echter de identifikatie af met Iulius Mar[inus] legatus Moesiae inferioris in 97 en cos.suff. waarschijnlijk in 93. Hij is weliswaar niet de enige die dit doet of twijfels uit maar er zijn goede redenen om te geloven dat de identifikatie juist is.
- Iulius Paullus : zijn consulaat had waarschijnlijk moeten vallen na Domitiaan.
- C. Iulius Bassus : hij is daadwerkelijk niet meer door Domitiaan bevorderd geworden. De reden daarvan is waarschijnlijk zijn proces onder Vespasiaan. Zijn bevordering tot proconsul door Trajaan was een vergissing aangezien hij opnieuw veroordeeld is geworden.
- C. Iulius Cornutus Tertullus is een bijzonder geval. Hem is er iets overkomen, maar wat ?

De relativering van Halfmann moet bijgevolg ook ten zeerste worden gerelativeerd.

De numerieke zwakte van de oosterlingen ging gepaard met een traag opklimmen in de hiërarchische rang van de senatoren. Onder Vespasiaan konden zij wel eens „vereinzelt” een functie van formaat in de wacht slepen maar over het algemeen bleef hun praetorische loopbaan aanslepen tot een heel eind onder de regering van Domitiaan. Vanaf het crisisjaar 89, toen Domitiaan de gevaarlijkste opstand tegen zijn heerschappij moest nederdrukken, werden zij tot de topfuncties toegelaten, in de eerste plaats het consulaat, wat zij zelf waarschijnlijk niet meer verwachtten. Dit betekent de definitieve wending in het lot van de orientalen. Daarmee waren de traditionele barrières voor goed doorbroken en Trajaan kon veel verder gaan, voor een groot gedeelte omdat de weg door Domitiaan geëffend was.

Het is opvallend dat de eerste bezetters van de afzonderlijke functies allen oosterlingen zijn van Italische afkomst net zoals over het algemeen de eerste oosterlingen in de senaat. De aller-

eerste oosterse senator Pompeius Macer uit Mytilene doet geen afbreuk aan deze vaststelling daar zijn gens reeds twee generaties met het Romeins bestuur verbonden was.

Niet hun zogenaamde slechte kennis van het Latijn en hun ontoereikende kennis van het Romeins recht zijn voor de orientalen de grootste hindernis geweest voor hun integratie en promotie in het rijksbestuur maar de afkeer en de vooroordelen die de Romeinen jegens hen voelden. Men heeft in dit opzicht zelfs van een „racial prejudice” (Sherwin-White) gesproken. Of deze afkeer en die vooroordelen minder scherp waren tegenover de oosterlingen met een ver terugliggende Italische afkomst, lijkt ons niet zomaar aangewezen. Dit onderscheid immers tussen provincialen van Italische en van lokale herkomst was voor de Romeinen zelf irrelevant en bovendien zou men dan de „italische oosterlingen” talrijker en niet zo „vereinzelt” in de preflavische senaat moeten verwachten. De verklaring voor hun chronologisch eerst verschijnen in de senaat is volgens Halfmann (p. 27) hierin gelegen „dass die Italiker dank des römischen Bürgerrechtes, dass sie schon generationen lang besaßen, in puncto „Romanisierung” den Einheimischen voraus waren”. Naar onze mening moet men de oorzaak ook terugvoeren op het feit dat de italische provincialen, in tegenstelling met de inheemsen, met Italië via Romeinen, die wegens hun overzeese belangen over en weer reisden, in contact stonden en aldus gemakkelijker van patronering te Rome konden profiteren.

De intrede van de orientalen in de senaat geschiedde duidelijk in verschillende stadia. In een eerste faze werden, zoals zopas gezegd, de Italische afstammelingen toegelaten. Hun zeldzame Latijnse gentilicia geven aan dat zij teruggaan op veteranen en negotiatores die behoorden tot de laagste klasse. Maar eens uit Italië weg kenden deze families een geleidelijke opgang: zij werden gaandeweg rijk en invloedrijk, en zij gingen deel uitmaken van de aristocratie in de plaatsen waar zij zich vestigden.

Wanneer in een tweede golf een ander soort oosterlingen in de senaat geraakte, werden de Italische oosterlingen vanaf de Flaviërs en meer bepaald vanaf Domitiaan niet meer dan de inheemsen begunstigd.

In een tweede etappe werden de inheemse oosterlingen tot de senaat toegelaten. Zij kunnen verder onderverdeeld worden zonder dat men een afgetekend chronologisch verschil in het tijdstip van hun intrede kan merken:

- 1) afstammelingen van koningen, locale dynasten en Galatische tetrarchen.

- 2) de rijke bourgeoisie uit de gehelleniseerde steden die daar vaak of in hun provincie magistraturen en hoge priesterschap-pen bekleedden.

Velen uit de tweede categorieën behoorden voordien met zekerheid tot de ridderstand.

Het is opvallend hoe in de Flavisch-Trajaanse senaat de oosterse senatoren door verwantschap met elkaar verbonden waren, enerzijds de groep van Italische oosterlingen onderling en anderzijds de inheemsen onderling. Dank zij huwelijken en adopties greep er soms een osmose plaats tussen de beide groepen.

Met de sociale en culturele achtergrond in de selectie van oosterse senatoren hangt een geografisch patroon in hun herkomst samen: de Italische oosterlingen stammen uit Romeinse kolonies en sterk geromaniseerde gebieden zoals Pamphylia; de senatoren met koninklijke voorouders komen uit de voormalige koninklijke steden Pergamon, Ancyra en ook Sardes, de magnaten zowat van overal. Wanneer de eerste senator uit Milete, terzelfdertijd de vijfde uit Asia, precies moet gedateerd worden, is moeilijk te bepalen, vermoedelijk onder Nero of één der Flaviërs. Het is in elk geval verwonderlijk dat deze stad klaarblijkelijk vroeger dan Ephesos aan Rome een senator leverde. De eerste senator uit deze grootste stad van Asia, een P. Vedius Antonius, komt pas in het tweede kwart van de 2de eeuw want de eerste consul was niet Ti. Iulius Celsus Polemaeanus zoals men lang heeft gemeend, maar, valt onverwacht laat, onder Septimius Severus, nl. Ti. Claudius Severus. De bijdrage van Achaia in onze tijd zoals ook later, ligt langs de magere kant. Dit is helemaal niet bevreemdend. De verklaring voor het fenomeen is immers niet de ongeschiktheid van de Grieken tengevolge van hun zelfstandige cultuur noch hun gebrek aan kennis van het Latijn die niet specifiek in hun nadeel alleen maar in dat van de oosterlingen in het algemeen hadden moeten gewerkt hebben, maar de economische armoede van Griekenland in de keizertijd.

Achaia is echter niet de enige Griekssprekende provincie die weinig of geen senatoren voortbracht. Macedonia kende geen intense urbanisering buiten het kustgebied in het oosten en ondanks de kolonisering onder Augustus ziet het ernaar uit dat de economie in handen bleef van inheemse stammen en dorpsgemeenschappen. Thracia bleef zijn steden ten spijt een streek van dorpsgemeenschappen en van kleine landeigenaars. In Cyrenaica dat samen met Creta een kleine provincie vormde, werd de vorming van landmagnaten, dus potentiële senatoren, wellicht bemoeilijkt door de uitgestrektheid van het keizerlijk bezit.

De overgrote meerderheid der oosterlingen komt uit Asia minor, in de eerste plaats uit de provincie Asia, één der oudste en rijkste provincies, en uit Galatia dank zij haar colonia Antiochia in Pisidië. Het aandeel van Pamphylia en Lycia correspondeert chronologisch met de opeenvolgende golven van de oosterlingen. Pamphylia zendt als eerste senatoren naar Rome afkomstig uit een nucleus van Italische immigranten en vaak uit oude ridderlijke families. Zij hebben een minder voortreffelijke carrière dan de Lyciërs en verdwijnen uit de senaat op het einde van de 2de eeuw, net zoals de senatoren van Galatia. Lycia's later begin dat niet meer te plaatsen is onder Trajaan maar onder Domitiaan, is toe te schrijven aan haar geografische isolatie waardoor er een veel kleinere Romeinse penetratie was dan in Pamphylia. Er waren daar geen Romeinse kolonies noch Italische kolonisten. De Lycische senatoren komen dan ook uit de relatief toegankelijke, westelijk gelegen steden zoals Xanthus. Er is tevens een relatie tussen steden met een groot aantal burgers en steden die senatoren leverden. De Lycische senatoren waren over het algemeen leden van de oude locale adellijke families en waren normaal verbonden met de provinciale federatie, het *κοινὸν*. Zij handhaafden zich in de senaat tot in de 3de eeuw en zeker één tot in de 4de eeuw. Het diep in het binnenland gelegen Cappadocia en ook Cilicia die niet beschikten over een stedenrijk en hoogbeschaafd hinterland met een geschikte elite, geven verstek. Syrië echter, een land van transitiehandel en grootgrondbezit maar met een geringe romanisatie zal vooral door toedoen van Severus' vrouw en haar familie sterk vertegenwoordigd zijn bij de aanvang van de 3de eeuw. Onder de Flaviërs kreg het zijn eerste senatoren. Uit Judaea werden enkel een paar Joden van koninklijke bloede met geografische wortels nog elders tot de senaat toegelaten. Ook de nakomelingen van Ti. Iulius Alexander uit Alexandria behoorden tot een voorname Joods-Griekse familie en kunnen als dusdanig niet voor Egyptenaren aangezien worden. Egypte met zijn bijzonder statuut moet de regering van Caracalla afwachten om zijn eerste zoon, Aelius Coeranus in de hoge vergadering te zien plaats nemen.

Lambrechts roept voor de *stijging van de orientalen* in de IIIe eeuw dezelfde oorzaken in als voor hun toename in de IIe eeuw vanaf Trajaan. Welke nu van de door hem aangehaalde motieven kunnen wij reeds voor de Flavische periode en vooral voor Domitiaans tijd, geldig verklaren ?

1) Er kan natuurlijk nog geen sprake zijn van een vermindering van het cultureel belang van het westen, verbonden aan een steeds groeiende predominantie van de oosterse op de westerse wereld, daar de Latijnse letterkunde nog in volle bloei was onder de

Flaviërs. Maar in welke mate was hierin reeds onder Trajaan verandering getreden? Onder de *optimus princeps* schijnt wel de Griekse literaire renaissance reeds op het westen uit te stralen maar zij manifesteerde zich reeds onder Domitiaan. Het herstel van de Griekse steden en het Grieks cultureel leven in de tweede helft van de 1ste eeuw was in elk geval een feit.

2) Men kan zich eveneens afvragen in hoeverre er zich daadwerkelijk een verbetering in de wederzijdse verstandhouding tussen Rome en het oosten voorgedaan had zowel onder de Flaviërs als onder Trajaan. Iuvenalis immers, de kampioen van het antihellenisme, schrijft pas onder Hadriaan. Zo men meent dat zijn aanvallen gericht zijn op de Graeculi ten tijde van Nero of zijn opvattingen niet representatief zijn voor zijn tijd, daar zijn daar nog Tacitus en in mindere mate ook Plinius minor wier vijandigheid ten overstaan van de Griekse wereld aan duidelijkheid niets te wensen overlaat. Helmut Halfmann echter (p. 29) heeft duidelijk aangetoond dat een nationaal vooroordeel slechts van relatieve betekenis was en samen met hem mogen wij ons de vraag stellen of niet vooral de keizers in dat opzicht veel meer vrij van vooroordelen dan de senatorenstand hebben gedacht. Van de andere kant was de verhouding van de Grieken t.o.v. Rome blijkbaar geen probleem. Men kan gedurende de keizertijd geen anti-Romeinse tendenzen in de literatuur van de Grieken aanwijzen. Voor hen waren Rome en Athene gelijkwaardige partners: het imperium was politiek Romeins maar cultureel Grieks. Er kwam en fusie tot stand tussen twee tradities, tussen de Griekse cultuur en het Romeinse bestuur. In de Flavische tijd staan wij aan het begin van dit versmeltingsproces. De passage die men uit de Borysthenes van Dio van Prusa aanhaalt om de verachting van de oosterlingen voor de Romeinen aan te tonen, is waarschijnlijk niet in die zin te interpreteren.

3) De *ambitie van de oosterlingen* die geïllustreerd wordt door een welbekende passage van Plutarchus en zich sprekend uit in het fier verwijzen naar senatoriale verwanten in inscripties.

De tekst zelf van Plutarchus, na ca. 107 geschreven, stelt een niet geringe aanwezigheid van orientalen in de senaat voorop daar zij anders onmogelijk de druk hadden kunnen uitoefenen of de verzuchtingen koesteren waarvan Plutarchus gewaagt. De politieke ingesteldheid van de oosterlingen die zich lange tijd enkel kon uitleven in een intense deelname aan het polisleven moet hen ongetwijfeld verlangend hebben doen uitzien naar posten in het rijksbestuur. Deze wil tot politieke integratie schiep weliswaar een gunstig klimaat maar was op zichzelf niet voldoende. Zij had nl.

een keizer nodig die haar reële kansen bood. De ware oorzaak van de opgang der orientalen moet dan ook elders gelegen zijn.

4) *De grote rijkdom van de oosterlingen.*

Welstand zoals hoge geboorte was een *conditio sine qua non* voor de opname in de senaat. Aan deze vereiste voldeden de oosterlingen op uitnemende wijze in de Flavische tijd. De bloei van het oosten onder de Flaviërs wordt duidelijk gedocumenteerd door de massa giften en wijdingen van gebouwen. Maar of het nu precies hun rijkdom was die de keizer ertoe bracht hen tot de senaat te roepen, moet in het midden gelaten worden. De spectaculaire vooruitgang die zij op een welbepaald ogenblik maakten nl. onder Domitiaan, lijkt ons dit zelfs te ontkennen.

5) De gerechtvaardigde wens van de oosterlingen, die als maar drukkender werd naarmate zij bewuster werden van hun eigen waarde om door landgenoten bestuurd te worden, vertrouwd met hun taal en gewoonten. Aelius Aristides zou daarvan de tolk zijn in zijn rede *ad Roman*. Wij zijn evenwel niet bij machte deze gevoelens van de oosterlingen daaruit af te lezen.

Last in de CAH brengt in een bredere formulering in feite hetzelfde motief naar voor, nl. de kennis der orientalen van de publieke opinie in hun provincie. Hij stelt deze drijfveer in plaats van de efficiëntie in de administratie die men als stuwkracht voor de promotie van de orientalen inroept.

Dit laatste vind zijn oorsprong in dezelfde constatacie die Lambrechts had gemaakt, nl. de aanwending van de orientalen hoofdzakelijk in het oosten, maar werd anders geïnterpreteerd: niet van de kant der provincialen nl. de eigen wens om door taalgenoten bestuurd te worden maar van de kant der keizers nl. hun bezorgdheid om aan de oosterlingen administratoren te schenken die vertrouwd waren met hun taal, streek en geplogendheden. Last verwierp dit met de juiste opmerking dat de provincialen eerder zelden in hun patria werden ingezet. Toch blijft het principe minder eng uitgedrukt geldig: de orientalen werden bij voorkeur in Griekssprekende provincies aangewend.

Het is zeer goed mogelijk dat Domitiaan, een uitstekend administrator en een man met een uitgesproken rechtvaardigheidszin, zich effectief door deze overwegingen heeft laten leiden en dat hij daardoor tezelfdertijd tegemoet kwam aan de wensen van de oosterlingen zelf. Hij blijkt immers gezwicht te zijn voor de publieke opinie die hem schrik inboezemde daar het optreden van een valse Nero in het oosten ongeveer samenvalt met de ommekeer inzake zijn behandeling van de orientalen.

6) Lambrechts heeft tenslotte nog een gezichtspunt van Seston overnemend, de samenhang onderstreept van de intrede van de

oosterlingen met de oosterse politiek van Trajaan (en van de Antonijnen). Door de militaire verbintenissen in het oosten in de IIe eeuw zouden de keizers tot een lokale rekrutering zijn overgegaan om te beschikken over meer mannen met kennis van de lokale condities.

De Flaviërs in het algemeen en speciaal Domitiaan hebben in niet geringere mate als Trajaan en de Antonijnen een oosterse politiek gevoerd.

Het lag ongetwijfeld in de lijn van de algemene ontwikkeling dat uit een oorspronkelijk Italische aristocratie er een werkelijke rijksaristocratie met inbegrip van het oosten groeide. Daartoe hadden Claudius en Nero op fundamentele wijze bijgedragen. Het proces werd geaccelereerd door een accidenteel gebeuren in de geschiedenis, de proclamatie van Vespasiaan in het oosten in 69, ondersteund door vazalprinsen en steden. Geen sentimenteel filhellenisme, zoals Nero, zette Vespasiaan aan de oosterlingen in het rijksbestuur te incorporeren maar zijn reëel besef van de waarde van het oosten en van de noodzaak van hun steun alsook zijn politiek realisme dat hem ertoe bracht reeds vanaf 69 zijn aanhangers in de senaat op te nemen. Hij blijkt immers geen speciale voorliefde voor de orientalen te hebben gehad, integendeel: hij herriep Nero's privileges voor Achaia en schafte elders lokale vrijheden af. De anti-Romeinse gevoelens bereikten een climax in het oosten en zijn onpopulariteit bleek vrijwel onmiddellijk in Alexandrië. Zijn pragmatisme bracht Vespasiaan er dus toe bij het begin van zijn regering aan de wensen van de oosterlingen tegemoet te komen, hierin misschien aangespoord door Titus. Eenmaal hij echter stevig in het zadel zat, verstrakte hij zijn houding en remde hij de promotie van de oosterlingen af. Dit belette hem desondanks niet een *actieve oosterse politiek* te voeren. Gans Asia minor werd administratief geherstructureerd, koninkrijken werden in het rijk ingelijfd, het defensief systeem uitgebouwd en wegen aangelegd waardoor de Romeinse overheersing in het oosten werd gehomogeniseerd en een Einkreisungspolitik tegenover de Parthen gevoerd werd. In het raam van dezelfde politiek werd de stedenontwikkeling in Syria geactiveerd onder de leiding van Trajanus pater en liet Vespasiaan aan het uiteinde van het rijk, in Harmozica, aan de Caucasus in 75 een versterking aanleggen voor de Iberi als bescherming tegen de Alani, de Albani en Armenia maior dat sinds Nero voor Rome verloren was ten voordele van de Parthen. Vespasiaan zette daarenboven de urbanisering van Klein-Azië in: naast de herstichting van Samosate bij de verovering van Commagene, creëerde hij weliswaar slechts één nieuwe stad, Flaviopolis in Cilicia in 73/4

maar een aantal gemeenschappen kregen het statuut van polis : aan Philadelphia werd de naam Flavia toegevoegd, ongetwijfeld toen aan de notabelen het burgerrecht werd verleend en aldaar door Vespasiaan een cultus werd opgericht van de *ἱερωτάτη συγκλήτος* met priesters voor het leven, die werd voortgezet onder Domitiaan, om de senaat te eren en de stad aan zijn persoon te binden. Idem in Tmôlos aan de voet van de Tmôlosberg. Daar werd de cultus met zekerheid onder Domitiaan voortgezet.

Sinds Vespasiaan droeg Daldis de naam Flaviopolis of Flavia Caesarea Daldis. Aan Vespasiaan moet dan ook daar de toelating worden toegeschreven tot het slaan van munten van het pseudo-autonome type van de senaat. Er grepen onder Vespasiaan in meerdere steden in Asia minor, vooral de provincie Asia emessies plaats van munten van het type *ἱερά συγκλήτος*. In Sebastopolis was dit het begin van de muntslag wat er op wijst dat dit centrum toen het statuut van polis verwierf.

Domitiaan zette niet alleen de oosterse politiek van zijn vader verder, maar had daarenboven een bijzondere sympathie voor het oosten, wat verklaart waarom de oosterlingen onder hem voor goed doorbraken.

Zijn belangstelling voor het oosten bleek reeds tijdens de regering van zijn vader : toen in 75 Vologeses, koning der Parthen, bij Vespasiaan de militaire hulp van de Romeinen inriep en één van zijn zonen als bevelhebber vroeg tegen de invallende Alanen, zette Domitiaan alles in het werk om daarheen gezonden te worden ; toen dit niet doorging, drong Domitiaan bij andere oosterse vorsten aan, dezelfde bede aan Vespasiaan te richten.

Zijn politiek van Romeinse overheersing in het oosten, als voortzetting van de „Sicherungspolitik” van zijn vader, wordt treffend geïllustreerd door een bouwinscriptie uit de omgeving van Baku aan de Kaspische Zee. Dit meest oostwaarts gevonden Latijns opschrift toont aan dat, zoals Vespasiaan door de bouw van een versterking in de hoofdstad van de Iberi tegenover de Portae Caesariae dit koninkrijk in een effectieve politieke clientelverhouding met Rome bracht, Domitiaan hetzelfde deed in het rijk der Albani tegenover de Portae Albanae. Aldus werden deze twee gebieden waarop de Armeniërs sinds lang een oog hadden, onder waakzame Romeinse controle gebracht en was de insluiting van de Parthen voltooid. Trajaan zal de afhankelijkheid van Albania en Iberia nog vergroten. Domitiaan bouwde in de oosterse grensstreek de strategisch-logistieke infrastructuur uit die door zijn vader reeds was begonnen en door Trajaan werd voltooid ter voorbereiding van zijn agressie-politiek in het oosten. De dragers van deze politiek waren vooral A. Caesennius Gallus die naast wegen o.m.

een versterking bouwde in Dascusa aan de Cappadokische limes en de gouverneur T. Pomponius Bassus. Van Domitiaans politiek tegenover de Parthen, die in de vijandige bronnen wordt doodgezwegen, zijn er slechts weinig echo's bij de Flavische dichters te vinden.

In het kader van zijn oosterse politiek versterkte Domitian daarenboven zijn greep op het koninkrijk van de Bosphorus, de graanleverancier van Asia minor, en hij ondersteunde ongetwijfeld ter compensatie Sauromates I bij zijn troonsbestijging. De bronzen munten van Sauromates (93-123 n.Chr.) vertonen immers in de serie van 93-96 portretten van Domitian. Trajan volgde een identieke politiek in 98-102 maar maakte de afhankelijkheid nog groter naar aanleiding van de eerste Dacische oorlog en de Parthische oorlog.

Ook al kan men moeilijk bepalen wie van de Flaviërs de stedelijke rang verleende aan een aantal centra zoals, Cretia-Flaviopolis, Lora-Flaviopolis, een onbekend gebleven Flavio-Caesarea in de conventus van Sardis, Domitian blijkt van de Flavische keizers het meest te hebben bijgedragen tot de ontwikkeling van het stedelijk leven in Klein-Azië: Sala werd herdoopt in Domitianopolis, wat ongetwijfeld gekoppeld was aan de toekenning van het burgerrecht aan de leidende families van de stad; Temenothyrae, Silandus en Bagis, d.w.z. de steden van de stam der Mocadeni, kregen de stadscharte van Domitian alsook het recht om munten te slaan; Grimenothyra dat later de naam Traianopolis kreeg, begon munten te slaan onder Domitian, wat betekent dat het de stadsprivileges kreeg van Domitian; de municipale era van Laodicea begint onder Domitiaans regering; Diocaesarea in Cilicia had weliswaar reeds onder Tiberius het burgerrecht verworven maar het is pas vanaf Domitian dat het zijn eigen munten begon te slaan; Domitian hield ondanks de verslechterende verstandhouding met de senaat de cultus in stand die Vespasian in Asia voor de *ἑρὰ συκλήτος* had ingericht.

Domitian had bovendien een bijzondere aandacht inzake bestuur van het oosten en bezorgdheid voor het welzijn der oosterlingen. Hij was niet alleen mild tegenover private personen maar ook tegenover gans Asia minor daar hij zijn edikt over de beperking van de wijnbouw terug introk voor Asia minor op vraag van de orator Scopelianus die daarvoor een gezantschap naar Rome had geleid.

Een reeks van getuigenissen, alle uit het oosten bewijzen het uitstekend beheer van Domitian.

1) Een passage uit de Oracula Sibyllina in boek XII geschreven bij het begin van de 3de eeuw door een gehelleniseerde Jood die

de courante opinie weergeeft van een doorsnee-provinciaal, roept Domitiaan uit tot de weldoener van alle provincialen in het algemeen en van de oosterlingen in het bijzonder.

2) Een dekreet van Acmonia uit zijn regering (IGR IV 661) verhoopt de bescherming van de eeuwigdurende Romeinse heerschappij. Het toont aan dat Domitiaan er over waakte dat het geld van een schenking zijn juiste bestemming bereikte en dat hij mogelijke misbruiken door de municipale autoriteiten wilde uitschakelen.

3) Domitiaan richtte tot de procurator van Syria een brief om de landbouwbevolking te beschermen tegen machtsmisbruik vanwege ambtenaren in verband met de cursus publicus.

4) Toen ca. 92/3 na een mislukte oogst hongersnood heerste, greep L. Antistius Rusticus, legaat van Galatia-Cappadocia, krachtdadig in om het volk tegen mogelijke afpersing door rijke landeigenaars te beveiligen, door de aangifte van het graanvoorraden te verplichten en door de vaststelling van de maximumprijzen. Hij volgde daarmee de intenties van zijn keizer.

5) Ter bescherming van de keuterboertjes wier gronden werden opgeslorpt in het landgoed van de Atheense miljonair Ti. Claudius Hipparchus, confisceerde hij diens uitgestrekte bezittingen.

6) Domitiaan werd gevraagd om tussen te komen in een geschil tussen Delphi en de Amfictyonen omtrent vernieuwingen in de Pythisch Spelen (SIG⁹ 821 cde). Dit ingrijpen van het centraal gezag in stadsaangelegenheden moet gezien worden in het breder kader van Domitiaans intenties om orde op zaken te stellen in de steden, vooral inzake financiële aangelegenheden die vaak een bron van sociale conflicten waren. Het is dan ook niet toevallig dat blijkt dat de vroegst te dateren curator rei publicae onder zijn regering te plaatsen is, nl. L. Caesennius Sospes curator coloniarum et municipiorum.

Domitiaan betoonde tenslotte een algemene sympathie en welwillendheid jegens de Griekse cultuur en de Griekse steden: zijn Capitolijnse steden te Rome in 88 stonden onder sterke hellenistische invloed; hij was de enige regerende keizer buiten Gallienus die archont werd van Athene en verder was hij nog eponieme strateeg van Pergamon en Hieromnamon te Bijzantium; hij wierp zich op als een beschermer inzake godsdienstige aangelegenheden. Hij restaureerde nl. de tempel van Apollo in Delphi in 84; de Asklepioscultus te Pergamon is veel verschuldigd aan hem, te Milete werd de Kabierencultus bevorderd, de Demetercultus te Efese waar tevens onder hem het grondbezit van de Artemistempel werd uitgebreid. Zijn tempel te Efese behoort tot de meest monu-

mentale gebouwen van de stad. Vooral hier is hij actief geweest. Het is dan ook niet te verwonderen dat men in de inscripties van Ephese veel Flaviërs ontmoet en veel dedicaces aan Domitiaan. Zijn bouwpolitiek en die van zijn vader zijn genoegzaam bestudeerd geworden voor Asia minor. Men kan daar nog een waterleiding te Chalcedon aan toevoegen, de herbouw van de exhedra te Stratonicea, de reconstructie van een uitgebrande kolonnade in Megapolis en zijn financiële tussenkomst bij de bouw van de stoa in Limyra.

Beschouwt men aldus Domitiaans politiek tegenover de senatoren uit het oosten niet geïsoleerd, maar neemt men ze als een deel op van zijn gezamenlijke politiek, dan verliest zij haar eigenaardig karakter. Dan treedt zij immers naar voor, niet als een geïsoleerde onverklaarbare gril van een alleenheerser maar als een zinvol en noodzakelijk bestanddeel van de consistente houding van de keizer tegenover de oostelijke provincies van het Imperium Romanum.

Membra disiecta Brugensia I : fragmenten van „Vanden levne ons heren“

door

NOËL GEIRNAERT (m.m.v. DIRK GEIRNAERT)

ALGEMENE INLEIDING

Ook in België bestaat er thans sedert enkele jaren een groeiende belangstelling voor de zg. *membra disiecta*, fragmenten van handschriften en vroege drukken¹, waarvan de al dan niet verknipte folia dienst doen als schutbladen, dekbladen, als band van recentere boeken of registers, of bij het binden zelf ter versteviging verwerkt zijn. Op die manier zijn een groot aantal fragmenten van handschriften terechtgekomen in bibliotheken en archiefdepots, waar men ze veelal beschouwt „als vreemde voorwerpen, die men best in het belang van de dienst en om geen tijd te verliezen onaangevoerd terzijde laat”².

Het is de verdienste van de Westvlaamse rechtshistoricus Dirk Van den Auweele opnieuw de aandacht te hebben gevestigd op deze fragmenten³. Het belang van deze verwaarloosde documentatie mag, aldus Van den Auweele c.s., niet worden onderschat⁴.

1. In de recente literatuur is meestal alleen sprake van fragmenten van handschriften, slechts af en toe worden ook fragmenten van vroege drukken of archivalia vermeld en bestudeerd. Literatuurverwijzingen in noot 3.

2. D. V[AN] D[EN] A[UWEELE], in: *Kroniek der handschriftenkunde in de Nederlanden*, in: *Archief- en Bibliotheekwezen in België* (verder afgekort: *ABB.*), 1978, dl. XLIX, p. 719-720, nr. 1722.

3. D. VAN DEN AUWEELE, *Fragmenta disiecta van een digestum vetus met glossa ordinaria*, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming „Société d'Emulation” te Brugge*, 1974, dl. CXI, p. 106-113; ID., *Note sur le Grecisme d'Evrard de Béthune, A propos de deux fragments de manuscrits*, in: *ABB.*, 1977, dl. XLVIII, p. 630-635; ID. en A. WELKENHUYSEN, *Membra disiecta flandrensia*, in: *ibid.*, p. 107-142. In deze bijdragen is de buitenlandse en de oudere literatuur verwerkt. Zie voor verdere literatuur de notities van D. VAN DEN AUWEELE e.a. in de *Kroniek der handschriftenkunde in de Nederlanden*, in: *ABB.* Zeer recent is de bundel *Het Middeleeuwse boek in Groningen, Verkenningen rond fragmenten van handschrift en druk*, red. J. M. M. HERMANS, Groningen, 1980, 1981². Een Brugse private collectie fragmenten is beschreven door C. VANSTEENKISTE, *Una piccola collezione di frammenti manoscritti*, in: *Xenia Medii Aevi ... Thomae Kaeppli O.P.*, red. R. CREYTENS en P. KÜNZLE (*Storia e letteratura, Raccolta di studi e testi*), Roma, 1978, p. 299-315. Deze laatste verwijzing danken we aan Dr. D. Van den Auweele.

Membra disiecta kunnen interessant tekstkritisch materiaal bevatten of onbekende of quasi onbekende werken en/of auteurs reveleren. Daarenboven vormen zij een niet te verwaarlozen element in de studie van het middeleeuwse geestesleven, meer bepaald het bibliotheekwezen. In dit verband wordt erop gewezen dat men de fragmenten best bewaart en bestudeert in samenhang met de band of het register waarin zij zich bevinden. Op die manier gaat de enige herkomstaanduiding van de fragmenten niet verloren, terwijl ook de wijze waarop dergelijk materiaal is verwerkt, op zichzelf relevant kan zijn voor de boekbinderij⁵.

Handschriftfragmenten moeten dus o.a. bestudeerd worden in relatie tot de registers en de banden waaruit ze te voorschijn kwamen. Daarom is het van belang dat ook archivariissen opnieuw belangstelling krijgen voor de *membra disiecta* die in archiefdepots wachten op herontdekking. Fragmenten van oude codices zullen allicht in de eerste plaats de codicologen interesseren, terwijl een archivaris meestal minder belangstelling zal opbrengen voor de fragmenten, waarmee hij toevallig wordt geconfronteerd. Toch is de archivaris de meest aangewezen persoon voor een systematisch onderzoek naar de *membra disiecta* in de fondsen die aan hem zijn toevertrouwd. Een codicoloog zal zich eerder beperken tot het onderzoek van toevallige en individuele vondsten van fragmenten in archieven⁶. O.i. behoort het dan ook tot de taken van de archivaris om *membra disiecta* die in zijn depot bewaard zijn te inventariseren en bekend te maken. Vanzelfsprekend is daarom enige kennis van de codicologie bij de archivaris onontbeerlijk. Daarnaast is samenwerking met o.m. codicologen, kerk-, liturgie-, literatuur-, en rechtshistorici ten zeerste gewenst. Tenslotte vergt een dergelijk

4. D. VAN DEN AUWEELE, *Fragmenten*, p. 106-108; ID. en A. WELKENHUYSEN, *Membra*, p. 107-111.

5. Vgl. ook A. DEROLEZ, *De restauratie en de studie van het oude boek*, in: *ABB.*, 1976, dl. XLVII, p. 30-43, vooral 37-38.

6. Zie in dit verband ook D. VAN DEN AUWEELE en A. WELKENHUYSEN, *Membra*, p. 106-109. Deze auteurs beschrijven de verschillende interessesfeer van archivistiek en archivaris enerzijds, en codicologie en codicoloog anderzijds. Tevens wijzen ze op de noodzaak van systematisch onderzoek naar *membra disiecta*. Toch blijven zij bij de vaststelling dat een archivaris de studie van handschriftfragmenten aan de codicoloog zal overlaten. Daardoor wordt o.i. het systematisch onderzoek naar fragmenten in archiefdepots belemmerd. D. VAN OVERSTRAETEN, *Inventaire des archives de l'Abbaye de Ghislengien*, Bruxelles, 1976, p. 377, geeft een lijst van fragmenten bewaard in het fonds Ghislengien, Rijksarchief Doornik. Het is het enige ons bekende recente voorbeeld van een systematische aandacht voor fragmenten in een archiefonds. Vgl. nu ook A. J. GEURTS, *Handschriften en handschriftfragmenten in archiefbewaarplaatsen. Een vergeten groep middeleeuwse bronnen*, in: *Nederlands Archiefblad*, 1982, dl. LXXXVI, p. 111-118.

onderzoek van de archivaris ook heel wat geduld om dat tijdrovend werk tot een goed einde te brengen ⁷.

Het is onze bedoeling een systematisch onderzoek naar *membra disiecta* te verrichten in alle reeksen van het Brugse Stadsarchief, en daarover per onderzochte reeks verslag uit te brengen. De eerste bijdrage is gewijd aan de handschriftfragmenten uit de collectie „De Limburg Stirum”. In een tweede bijdrage komen de fragmenten uit de collectie „Doop-, trouw- en begraafboeken (parochie-registers)” aan de beurt. Wij hopen op die manier binnen een aantal jaren een vrij onbekend gedeelte van het bezit van het Brugse Stadsarchief toegankelijk te maken ⁸.

FRAGMENTEN VAN *VANDEN LEVENE ONS HEREN* IN DE COLLECTIE DE LIMBURG STIRUM

De collectie „De Limburg Stirum” is sedert 1946 gedeponneerd in het Brugse Stadsarchief ⁹. Deze collectie bestaat uit een honderdtal charters, verscheidene registers, katernen en stukken, bewaard in één doos, zeven portefeuilles en één pak. Het gaat om archivalia die betrekking hebben op de aristocratische Brugse familie Adorne en op de door deze familie gedoteerde en beheerde Jeruzalemkapel en -stichting. Slechts één register van dit fonds bevat handschriftfragmenten. Het betreft het zg. cartularium van Jan Adorne, kanunnik van het Sint-Pieterskapittel te Rijsel en patroon van de Jeruzalemstichting te Brugge, van 1483 tot aan zijn dood in 1511 ¹⁰.

Dit cartularium is eigenlijk een nogal hybridisch samengesteld register van 236 papieren folia, dat naast kopieën van oorkonden ook rekeningen, brieven en andere nota's, vooral betr. de Jeruzalemstichting, bevat. Op de perkamenten band is door Jan Adorne o.a. de volgende titel aangebracht: *Copie van saerters ende letteren van renten ende andere saken*. Wij menen dat het ontstaan van het

7. Voor een dergelijk onderzoek moet natuurlijk ook tijd beschikbaar zijn. We zijn collega A. Vandewalle, archivaris-diensthoofd, dan ook dankbaar omdat hij ons de nodige tijd heeft gegund om met dit initiatief te starten.

8. De apart bewaarde fragmenten (over deze manier van klasseren, zie A. DEROLEZ, *art. cit.*) zijn reeds enigszins bekend, cf. A. VANDEWALLE, *Beknopte Inventaris van het Stadsarchief van Brugge*, deel I: *Oud Archief*, Brugge, 1979, p. 188, nr. 538 en 189, nr. 540.

9. A. VANDEWALLE, *o.c.*, p. 181, nr. 513.

10. P. GLORIEUX, *Un chanoine de Saint-Pierre de Lille, Jean Adournes*, in: *Bulletin du Comité Flamand de France*, 1971, dl. XVIII, fasc. 2, p. 295-324; A. DEROLEZ, *Vroeg humanisme en middeleeuwse bibliotheken, De bibliotheek van de Adorne's en van de Jeruzalemkapel te Brugge*, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1972, dl. LXXXV, p. 161-170.

cartularium kort na 1483 moet worden gesitueerd¹¹. Belangrijk voor ons onderwerp is dat Jan Adorne voor de materiële samenstelling van dit register o.a. gebruik heeft gemaakt van gerecupeerd materiaal. Zo vertoont de perkamenten band van het register een tekst gedateerd 30 november 1428 en getiteld *Dit zijn de pardoene van onser Vrouwen Capelle te viven*¹². Op f. 154v. staat een afschrift van een oorkonde van 30 december 1467 ondersteboven, wat betekent dat het blad reeds gedeeltelijk beschreven was voor het werd ingebonden. Bij een aantal katernen van het register is de inbinding verstevigd door midden de katern twee meestal beschreven perkamenten strookjes, in breedte variërend van 10 tot 20 mm en in lengte van 45 tot 70 mm, op het touw aan te brengen en mee te naaien¹³.

Op die manier zijn een tiental kleine fragmenten bewaard gebleven van een handschrift van *Vanden levne ons heren*¹⁴. Deze fragmenten zijn afkomstig van twee folia waarop recto en verso telkens ongeveer 30 verzen in één kolom waren neergeschreven. De bladspiegel zal telkens ongeveer 150 × 80 mm hebben gemeenten. Acht fragmenten zijn afkomstig van hetzelfde blad, twee fragmenten zijn afkomstig van een ander blad¹⁵. Twee fragmenten bevatten geen tekst. Het schrift kan gedefinieerd worden als gotisch boekschrift, meer bepaald als een *littera textualis currens*, ten laatste uit het begin van de vijftiende eeuw. De beginletters van elk vers zijn telkens met rood aangestreept, terwijl ook eenmaal een rode lombarde van twee regels hoog het begin van een paragraaf aan-

11. Vgl. ook de beschrijving van A. DEROLEZ, *Corpus Catalogorum Belgii, De middeleeuwse bibliotheekscatalogi der Zuidelijke Nederlanden*, dl. I: *Provincie West-Vlaanderen*, Brussel, 1966, p. 2-4, die het ontstaan van het cartularium in het begin van de XVIe eeuw situeert. Dit lijkt ons minder waarschijnlijk aangezien de opgenomen stukken gedateerd zijn tussen 1356 en 1504 en men anderzijds duidelijk kan vaststellen dat het register niet ineens aangelegd is in of kort na 1504, maar daarvoor reeds verschillende jaren werd aangevuld. Daarom is het ontstaan van het cartularium vroeger te dateren, wellicht in of kort na 1483. De datering in of kort na 1483 houdt verband met de aanvaarding van het patroonschap van de Jeruzalemstichting door Jan Adorne in dat jaar.

12. Betr. dit stuk, geen fragment maar een volledig bewaarde *tabula*, bestemd voor de bezoekers van de kapel van Viven, bereiden wij een aparte publikatie voor.

13. Cartularium Jan Adorne, tussen f. 80v. en 81r., 117v. en 118r. (alleen het onderste fragment is beschreven), 132v. en 133r., 146v. en 147r., 171v. en 172r., 194v. en 195r. Tussen f. 98v. en 99r. is nog een onbeschreven strookje op het touw bevestigd. Waarschijnlijk zijn ook de onbeschreven stroken uit hetzelfde handschrift afkomstig.

14. De hulp van Dirk Geirnaert, wetenschappelijk medewerker bij het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden, was onmisbaar bij de identificatie en de transcriptie van de tekst.

15. Het eerste fragment tussen f. 171v. en 172r., bevat aan de ene zijde (tegen het touw) fragmenten van veertien rood aangestreepte letters (beginletters van elk vers) en één rode lombarde (beginletter van een paragraaf), aan de andere zijde zeven fragmenten van woorden en letters. Na enig onderzoek was het mogelijk dit fragmentje in het eerste folio te plaatsen.

duidt¹⁶. De afschrijving is niet meer merkbaar, maar sommige lijngaatjes zijn nog zichtbaar. De fragmenten zijn dus afkomstig uit een klein, eenvoudig uitgevoerd handschrift.

I.v.m. de herkomst van het handschrift kunnen we de volgende hypothese naar voren brengen. Zoals vermeld is voor de samenstelling van het register nog ander gerecupereerd materiaal gebruikt. De band van het register is afkomstig van *onser vrouwen Capelle te viven*. Door het huwelijk van Pieter Adorne († 1464) met een dochter van de heer van Viven waren de Adornes in het bezit gekomen van de heerlijkheid Viven¹⁷. De perkamenten band van het register is dus afkomstig uit het bezit van de Adornes. Ook het stuk op f. 154v. komt uit het archief van de Adornes¹⁸. O.i. heeft Jan Adorne voor de samenstelling van zijn cartularium gebruik gemaakt van afgedankt materiaal uit zijn bezit of dat van zijn familie. Daarom menen we dat ook het handschrift met *Vanden levene ons heren* in het bezit van de Adornes was. De toeschrijving van het handschrift aan de bibliotheek van de Brugse Adornes wordt nog waarschijnlijker wanneer we weten dat de Adornes van oudsher een bijzondere verering hadden voor het leven en met name het lijden en de dood van Christus. De bedevaarten van verscheidene leden van de familie naar het H. Land en vooral de Brugse Jeruzalemkerk zijn daar nog het meest tastbare bewijs van¹⁹. Blijft nog de vraag waarom het handschrift verknipt is. O.i. ligt de reden hiervoor in het feit dat de tekst op het einde van de vijftiende eeuw vervangen was door andere devotieliteratuur i.v.m. het leven en de passie van O. L. Heer. *Vanden levene ons heren* ontstond reeds op het einde van de dertiende eeuw in het grensgebied Vlaanderen-Brabant. De tekst zou weliswaar bewerkt zijn in het begin van de vijftiende eeuw, maar toch zullen de Adornes, mede onder invloed van de kartuizers, een voorkeur hebben gehad voor meer eigentijdse literatuur, zoals de *Vita Christi* van de kartuizer Ludolf van Saksen, het Bonaventura-Ludolphiaanse leven van Jezus e.d.

16. Het is ook mogelijk dat de kopiist een markering voor de voorlezer als representant voor een lombarde heeft gezien. Zie daarover: W. KUIPER, *Lombarden, paragraaf- en semiparagraaftekens in Middelnederlandse epische teksten*, in: *Spektator, tijdschrift voor neerlandistiek*, 1980-1981, dl. X, p. 50-85.

17. Viven of Vivenkapelle, nu gemeente Damme. — Betr. de familie Adorne en de verschillende aanverwanten van deze familie, zie nog steeds het werk van J. GAILLIARD, *Bruges et le Franc*, III, Bruges, 1859, p. 103-121.

18. Het betreft een oorkonde gedateerd Gent, 30 dec. 1467, voor schepenen van de Keure, waarin Daneel Sersanders Janszone optreedt in naam van Anselm Adorne.

19. Zie de beschrijving van de Jeruzalemkerk door J. PENNINGCK, *De Jeruzalemkerk te Brugge, Sint-Andries/Brugge*, 1977.

Voor de identificatie van de fragmenten is gebruik gemaakt van de tekstuitgave met uitgebreide toelichting door W. H. Beuken (1968)²⁰. Het betreft een diplomatische uitgave van het enige handschrift met de volledige tekst en van alle fragmenten die Beuken bekend waren²¹. Beuken geeft dus alle tot nu toe bekende teksten van *Vanden levene ons heren*. Het leek ons dan ook aangewezen om ook van de Brugse fragmenten de volledige tekst weer te geven, met vermelding van de corresponderende verzen in Beukens uitgave van het teksthandschrift. Deze handelwijze is te meer verantwoord, omdat de tekst op de bewaarde strookjes zo klein en fragmentair is dat het geen zin heeft telkens een *incipit* en een *desinit* op te geven. Daarbij komt nog dat de Brugse fragmenten enkele belangrijke varianten bevatten op het uitgegeven teksthandschrift, waarvan wij de interpretatie aan de neerlandici overlaten. Mede daarom is het o.i. interessanter de bewaarde tekst hier in zijn geheel te reconstrueren.

De volgende fragmenten zijn bewaard: telkens het laatste gedeelte van de verzen 2714 tot 2717 (tussen f. 132v. en 133r., eerste fragment), 2718 tot 2723 (tussen f. 146v.-147r., tweede fragment), 2724 tot 2728 (tussen f. 132v. en 133r., tweede fragment), 2729 tot 2732 (tussen f. 194v. en 195r., tweede fragment), 2733 tot 2736 (tussen f. 80v. en 81r., eerste fragment), 2737 tot 2739 (tussen f. 80v. en 81r., tweede fragment), één fragment van het eerste gedeelte van de verzen 2729 tot 2724 (tussen f. 117v. en 118r., tweede fragment), telkens het eerste gedeelte van de verzen 2743 tot 2746 (tussen f. 132v. en 133r., eerste fragment), 2751 tot 2756 (tussen f. 146v. en 147r., tweede fragment), 2756 tot 2761 (tussen f. 132v. en 133r., tweede fragment), 2762 tot 2766 (tussen f. 194v. en 195r., tweede fragment), 2767 tot 2769 (tussen f. 80v. en 81r., eerste fragment), 2770 tot 2772 (tussen f. 80v. en 81r., tweede fragment), één fragment van het tweede gedeelte van de verzen 2762 tot 2775 (tussen f. 117v. en 118r., tweede fragment), het eerste gedeelte van de verzen 2899 en 2900 (tussen f. 171v. en 172r., tweede fragment), 2929 tot 2931 (tussen f. 194v. en 195r., eerste fragment), 2941 tot 2943 (tussen 146v. en 147r., eerste fragment), het tweede gedeelte van de verzen 2899 tot 2901 (tussen f. 194v. en 195r., eerste fragment), 2915 tot 2918 (tussen f. 146v. en 147r., eerste fragment), 2929 tot 2930 (tussen f. 171v. en 172r., tweede fragment), fragmenten van de beginletters van

20. W. H. BEUKEN, *Vanden levene ons heren*, dl. I: *De teksten*, dl. II: *Vanleiding en toelichting* (Zwolve drukken en herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden, nr. 60 A-B), Zwolle, 1968.

21. W. H. BEUKEN, *o.c.*, dl. I, p. 5-6: vermelding, dl. II, p. 9-34: beschrijving van het teksthandschrift en acht fragmenten.

2726 tot 2742 en fragmenten van woorden en letters op het einde van de verzen 2759 tot 2775 (tussen f. 171v. en 172r., eerste fragment).

Bij deze opsomming van de bewaarde tekstgedeelten dient het volgende te worden opgemerkt: de strookjes met de verzen 2714-2775 zijn afkomstig van één blad waarvan de verzen 2714-2742 en 2743-2775 resp. op de recto en de verso zijde waren geschreven, de strookjes met de verzen 2899-2901, 2915-2918, 2929-2931 en 2941-2943 zijn eveneens afkomstig van één blad waarop de verzen 2899-2901 en 2915-2918 op de recto zijde en de verzen 2929-2931 en 2941-2943 op de verso zijde geschreven waren. Vers 2751 volgt onmiddellijk, dus zonder tekstverlies, op vers 2746. Vers 2756 is in de fragmenten niet dubbel gekopieerd, maar middendoor gesneden.

BEWAARDE TEKST

- 2714 uet dat in mijn hant
 2715 w staet *ende* dijn leuen
 2716 di mach beede gheuen
 2717 ach di laten gaen
 2718 n een cruce slaen
 2719 *ijn* doot es in haer hant
 2720 voghet in dit lant
 2721 e andworde gheuet
 2722 reesen stout *ende* beuet
 2723 hi al dine cracht
 2724 wout *ende* dine macht
 2725 eues die comt van my
 2726 B(?)/..... al dat seggic dy
 2727 (?)/..... weder ten ioden zaen
 2728 E/..... *m* die was gheuaen
 2729 E/..... *ren* spra/c hi ziet ghi mesdoet
 2730 D(?)/..... raet die/waer .v. goet
 2731 I(?)/..... nv wel../egghen openbaer
 2732 D/..... dese *man*/zeit het es waer
 2733 H(?)/..... coninc ende .v. god
 2734 W/..... maecti/met hem .v. spot
 2735 (?)/..... hi es on/wetene ende een ^(a) sot
 2736 (?)/..... met *hem*/wil maken zijn spot
 2737 (?)/..... *ghen* .v. e/n heeft hy niet mesdaen
 2738 W/..... wilt *g/hine* dan *cruce*n gaen
 2739 B/..... t .v. *ende*/gaet ^(b) in *andren* rade
 2740 E/..... roept a.....

(a) Vóór *een* een doorgehaalde *s*.

(b) De *t* lijkt over een *n* geschreven te zijn.

- 2741 **D**/..... oden va.....
 2742 **D**/..... ecten do.....
 2743 Ende si riepen alle doen gh.....
 2744 Ionc ende out groet e.....
 2745 Wine willen ander con.....
 2746 Dan onsen keyser al.....
 2751 Doen sprac een iode k.....
 2752 Ende laet mi segghen (mi?/nv?).....
 2753 Heere pylatus beraet .v.
 2754 Van desen die ghi ^(c) hier
 2755 Want ghi wilten qu.....
 2756 Wist oec de keyser
 2757 Men mach hier ander
 2758 Dat ghi .v. pijn gh.....
 2759 Om coninc te make...../here
 2760 Wist hijt ghi zoudet/re
 2761 **A**ls pylatus dit ver.....
 2762 de tale hem nie/t wale/quam
 2763 Hi was in vreesen end/e in v.....
 2764 Want quames sinen/here in
 2765 Die hem beuolen hadde/dat (la?/h?).....
 2766 Hi sout hem neme/alte h.....
 2767 Dit pylatuse zeere/verdri.....
 2768 Ende oec dat hem de d/uuel r.....
 2769 Hi quam gheloepen/tonsen
 2770 Ende tracken onsochte/zeere
 2771 Ende scuerde ons heeren/cleede.....
 2772 Also trachine daer hi st/ont gh...../n(?)
 2773 wile
 2774 te an e...../ille
 2775 I heeft...../ant
- 2899 Heer coninc nv zwijch/t ghi stille
 2900 Ende wi doen met .v/al onsen wille
 2901 hals zaen
- 2915 here
 2916 nen zeere
 2917 lighe hant
 2918 hant
- 2929 Daer onse here dat c/ruce drouch
 2930 Daer was menich iode/e die louch
 2931 Om dat hi(?)^{re}
- 2941quame te c.....
 2942 Een iode ontr.....
 2943 Die uaste riem.....

(c) *ghi* kan doorgehaald zijn, is echter onduidelijk.

NASCHRIFT

Eind 1982, toen bovenstaande bijdrage al enige tijd ter perse was, kon het Brugse Stadsarchief bij een Brusselse antiquair onverwacht nog een belangrijk gedeelte van het archief van de Adornes en aanverwante families verwerven. Deze archivalia worden thans geïnventariseerd. Eén register, een handboek met vermelding van bezit van onroerend goed en renten, is afkomstig van kanunnik Jan Adorne († 1511), en ook voor dit register heeft hij gebruik gemaakt van resten van handschriften. Ook hier is de inbinding van de katernen verstevigd door midden de katern twee beschreven perkamenten strookjes op het touw aan te brengen en mee te naaien. Op die manier zijn nog negen kleine fragmenten van hetzelfde handschrift van *Vanden levne ons heren* tot ons gekomen. Wij hopen in een latere bijdrage over deze fragmenten een uitvoeriger verslag te kunnen uitbrengen.

De informatieve waarde van hoofd- en bijzinnen (met Duitse voorbeeldteksten)

door

Dr. LUC GOBYN

0. Wanneer wij er een aantal spraakkunsten op naslaan, dan blijkt dat we daar weinig of geen informatie vinden in verband met de vraag die wij ons in dit referaat willen stellen: de vraag naar de verdeling van de informatie over de hoofd- en de bijzinnen in teksten. Meestal vind je een nauwkeurige opsomming van de verschillende soorten zinnen en wordt er een semantische en/of een formele indeling voorgesteld, maar daar blijft het bij. Ook voor de stilistieken schijnt ons probleem oninteressant, want ook daar wordt bij de vraag naar de informatieve waarde van hoofd- en bijzinnen nauwelijks stilgestaan.

Wij menen nochtans dat het feit dat de volgende zinnen naast elkaar kunnen voorkomen, zowel vanuit syntactische als vanuit stilistische hoek aandacht verdient:

- (1) Ik kom morgen niet. Ik heb geen tijd.
- (2) Ik kom morgen niet want ik heb geen tijd.
- (3) Ik kom morgen niet omdat ik geen tijd heb.
- (4) Aangezien ik geen tijd heb, kom ik morgen niet.

1. Alhoewel dit fenomeen dus niet het voorwerp van grondige studies vormt (als wij goed geïnformeerd zijn), bestaan er toch twee of drie verschillende theorieën over de rol van de hoofd- en de bijzinnen. Wij willen die verschillende opvattingen schetsen en ze daarna toetsen aan de realiteit, door enkele teksten te bestuderen. Het komt ons voor dat de theorieën enigszins lijden aan eenzijdigheid en aan oppervlakkigheid. Voor een groot deel is dat zeker te wijten aan het feit dat meestal niet van teksten maar van zelfgekonstrueerde voorbeelden wordt uitgegaan. De enige die zich daar niet aan bezondigt is Weinrich (1964¹, 1977²). Wij geloven niet dat wij binnen het bestek van dit referaat alle moeilijkheden kunnen oplossen, maar het is misschien ook al verdienstelijk, de verschillende problemen eens op een rijtje te zetten. Bovendien willen wij wel proberen een paar voorstellen te formuleren, die

een eerste stap in de richting van een oplossing zouden kunnen betekenen.

1.1.1. De klassieke opvatting is die, dat de spreker de belangrijkste informatie in de hoofdzinnen brengt, de bijkomstiger informatie in de bijzinnen. Zo schrijft b.v. Sloty (1936, 137) :

Denjenigen Sachverhalt, der dem Sprecher in der gegebenen Gesprächssituation als wichtiger, bedeutsamer erscheint, oder den er dem Hörer als wichtiger, bedeutsamer erscheinen lassen will, kleidet er in die sprachliche Form des Hauptsatzes... Erscheinen ihm beide Sachverhalte, der determinierte wie der determinierende, als gleichgewichtig, gleichbedeutsam oder will er sie als solche auf den Hörer einwirken lassen, so realisiert er beide Sachverhalte in der sprachlichen Form des Hauptsatzes.¹

1.1.2. Ongeveer dezelfde theorie vinden wij ook bij Weinrich (1964, 217-232 ; 1977, 148-163). Volgens hem geven de persoonsvormen op de tweede plaats (dus in de hoofdzinnen) de Vordergrundhandlung aan, en geven de pv's op de laatste plaats (dus : in de bijzinnen), de infinitieven in de infinitiefzinnen en de participia in de participiumgroepen (die eveneens laatste zinsdeel zijn) de Hintergrundhandlung aan. Vordergrund en Hintergrund worden als volgt gedefinieerd :

Vordergrund ist (...) gewöhnlich das, um dessentwillen die Geschichte erzählt wird ; was die Inhaltsangabe verzeichnet ; was die Überschrift zusammenfaßt oder zusammenfassen könnte

en verder

Hintergrund ist im allgemeinsten Sinne das, was nicht unerhörte Begebenheit ist, was für sich alleine niemand zum Zuhören bewegen würde, was dem Zuhörer jedoch beim Zuhören hilft und ihm die Orientierung (...) erleichtert (1964, 160 ; 1977, 94).

Als voorbeeld geeft Weinrich een uittreksel uit *Wilhelm Meisters Lehrjahre* van Goethe. Wij willen straks deze tekst nader bekijken.

1.1.3. Sterk verwant is ook de theorie van Posner (1972), dat de hoofdzinnen *kommunikatief* (hij zegt ook : *pragmatisch*) het belangrijkste zijn. Posner maakt een onderscheid tussen „semantische” en „pragmatische informatie”. Wat kommunikatief/pragmatisch het belangrijkste is, hoeft dat niet per se ook semantisch te zijn, en omgekeerd. Posner (1972, 156) geeft o.a. de volgende twee voorbeeldzinnen :

1. Friedrich SLOTTY, „Zur Theorie des Nebensatzes”, *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*, 1936 (6), p. 137. Geciteerd naar Hartung (1971, 3v.).

- (5) Bevor der Einbrecher den Tresor ausräumte, schoß er einen Wachmann nieder.
- (6) Nachdem der Einbrecher einen Wachmann niedergeschossen hatte, räumte er den Tresor aus.

In beide gevallen is het feit dat een man neergeschoten werd de semantisch belangrijkste informatie. Maar de communicatieve relevantie verschilt volgens Posner in de twee zinnen. In (5) heeft het neerschieten de grootste communicatieve relevantie, in (6) daarentegen het leeghalen van de safe. Posner meent dat het pragmatische belang of de communicatieve relevantie van een uiting afneemt, naarmate de zin dieper ingebed is. M.a.w. : het belangrijkste is de hoofdzin, daarna de bijzin van de eerste graad, dan de bijzin van de tweede graad enz. (vgl. 1972, 157vv.). Posner gebruikt als bewijs voor zijn bewering een negatietest. Dat deel van een uiting dat door de ontkenning „Das stimmt nicht” genegeerd wordt, is het deel met de grootste communicatieve relevantie, meent hij. Wanneer na zin (5) „Das stimmt nicht” geantwoord wordt, dan ontkent men dat er een bewaker neergeschoten werd, wanneer na zin (6) „Das stimmt nicht” geantwoord wordt, dan ontkent men dat de safe leeggehaald werd. Dit lijkt ons een juiste vaststelling, maar het is zeker verkeerd hieruit te konkluderen dat de hoofdzinnen altijd de pragmatisch belangrijkste informatie bevatten, zoals wij hieronder hopen aan te tonen. Bovendien blijkt nu al dat de begrippen „belangrijk – minder belangrijk” hoogst arbitrair en daarom moeilijk te hanteren zijn. Zo acht Posner het nodig een onderscheid te maken tussen „semantisch” en „pragmatisch belang”. De relativiteit van het begrip „belang” wordt overduidelijk aangetoond in verbindingen van het type daß-zin als subjeet + koppelwerkwoord + adjektief :

- (7) Daß Peter morgen nicht kommen kann, ist bedauerlich.
- (8) Daß Peter das Examen bestanden hat, ist erfreulich.

In zulke gevallen staat de beoordeling, de waardering in de hoofdzin, de feitelijke informatie daarentegen in de daß-zin (vgl. Posner 1972, 15-17). Voor een zinvolle communicatie is dit feitenmateriaal natuurlijk net zo belangrijk als de kommentaar die er bijgevoegd wordt.

1.2.1. Een tweede theorie is die, dat de *vooropgeplaatste* bijzinnen minder belangrijke – of beter : al bekende – informatie leveren, dat dit echter niet geldt voor de *nageplaatste* bijzinnen. Deze visie wordt vooral verdedigd in Bartsch (1978).² Dit is zeker een belangrijke correctie van de traditionele opvatting, waar heel wat

2. Vgl. b.v. ook Van Dijk (1978, 93).

voor te zeggen valt. Zo is het in elk geval juist dat er in het Duits een fijn verschil bestaat tussen het gebruik van de kausatieve bijzin ingeleid door *weil* en de kausatieve bijzin ingeleid door *da*. Vergelijken wij de volgende twee zinnen :

- (9) Da Breznjew sich nicht wohl fühlte, mußte er das Gipfeltreffen in Genf verlassen.
 (10) Breznjew mußte das Gipfeltreffen in Genf verlassen, weil er sich nicht wohl fühlte.

Grebe schrijft in de Duden-grammatika (1973, 577) :

Weil wird fast immer dann verwendet, wenn das Geschehen im kausalen Gliedsatz *verhältnismäßig gewichtig und neu ist*. Der Gliedsatz ist dann überwiegend *Nachsatz*. (...) Da wird häufig verwendet, wenn das Geschehen im Gliedsatz *ohne besonderes Gewicht* ist. Das ist besonders dann der Fall, wenn es *bereits bekannt* ist. Der Gliedsatz ist dann überwiegend *Vordersatz*. Durch Wörter wie *ja, doch, bekanntlich* u.a. (...) kann auf Bekanntheit verstärkt hingewiesen werden.

Voor onze voorbeeldzinnen impliceert dat dat in (9) de informatie in de bijzin gepresupponeerd wordt en dat de hoofdzin de nieuwe informatie brengt; in (10) daarentegen is de bijzinsinformatie juist niet gepresupponeerd, maar wordt ze gerhematiseerd, de informatie uit de hoofdzin kan wel al bekend zijn, maar dat hoeft niet noodzakelijk het geval te zijn.

Het lijkt ons interessant nu even terug te keren naar de negatie-test van Posner (1972). Als na zin (9) „Das stimmt nicht” geantwoord wordt, dan wordt daarmee ontkend dat Breznjew de topbijeenkomst verlaten heeft; als na zin (10) „Das stimmt nicht” geantwoord wordt, dan wordt volgens ons ofwel alleen de informatie uit de bijzin ontkend (dus : B. verliet weliswaar de bijeenkomst, maar niet omdat-ie zich niet lekker voelde), ofwel wordt zowel de informatie uit de hoofdzin als die uit de bijzin ontkend (B. verliet de bijeenkomst niet en hij voelde zich best lekker). Zin (11) schijnt zich in dat opzicht op dezelfde manier als zin (9) te gedragen :

- (11) Breznjew mußte, da er sich nicht wohl fühlte, das Gipfeltreffen in Genf verlassen.

Ook hier wordt door „Das stimmt nicht” alleen de informatie uit de hoofdzin ontkend. Posner (1972) geeft alleen voorbeelden met een vooropgeplaatste bijzin, maar blijkbaar bestaat er een verschil tussen vooropgeplaatste en tussengeschoven bijzinnen aan de ene kant en nageplaatste bijzinnen aan de andere kant.

1.2.2. De verklaring voor dit fenomeen dient te worden gezocht in het feit dat in de meeste talen de nieuwe informatie in een zin

meestal naar het einde toe gegeven wordt. Het thema staat meestal vooraan, het rhema achteraan. Duidelijke voorbeelden hiervoor vindt men in sprookjesteksten :

- (12) Es war einmal ein König, der hatte eine Tochter, die war sehr schön.

Normaal gesproken draagt de rhematische informatie van een zin duidelijk de belangrijkste klemtoon, en dikwijls kan men het rhema ook aan het onbepaalde lidwoord herkennen. In zin (12) worden 'König', 'Tochter' en 'schön' inderdaad sterk geaksentueerd, en de twee substantieven 'König' en 'Tochter' hebben 'ein' als voorbepaling. Dikwijls wordt het rhematische gedeelte van een zin dus dubbel of zelfs driedubbel gekenmerkt : door de plaatsing (achteraan), door de klemtoon en door het onbepaalde lidwoord. Het is echter ook mogelijk dat het rhema naar voren schuift. Dan blijft het nog altijd sterk beklemtoond. Vergelijken wij de volgende zinnen :

- (13) Der Brief kam an. / De brief kwam aan.

- (14) Ein Brief kam an. / Een brief kwam aan.

In (13) valt de klemtoon normaal achteraan, in (14) valt de klemtoon noodzakelijk op „ein Brief/een brief”. Het is duidelijk dat de NK (met onbepaald lidwoord) rhema van de zin is. Interessant zijn nu de volgende zinnen :

- (15) * Es kam der Brief an. / * Er kwam de brief aan.

- (16) Es kam ein Brief an. / Er kwam een brief aan.

Kiparsky (1971, 90) stelt vast dat *alle* zinnen en alleen maar die zinnen met de klemtoon op het eerste zinsdeel een ekspletief „es” krijgen kunnen. Dit hangt duidelijk met de thema-rhema-kwestie samen. De normale positie van een rhema is achteraan in de zin. Als nu een zinssubjekt gerhematiseerd wordt, dan vertoont het ook de neiging om naar achteren te schuiven, hoewel een subjekt in niet-gemarkeerde zinnen eerste (of derde) zinsdeel is. De positie die het subjekt normaal gezien bezet, wordt in zo'n gevallen ingenomen door het ekspletieve *es/er*, een 'Platzhalter'. Dat dit ekspletieve *es/er* alleen maar in de plaats van beklemtoonde (dus rhematische) subjekten optreedt en het op die manier mogelijk wordt, dat het rhema zijn normale positie achteraan in de zin bekleedt, lijkt ons een indirekt bewijs voor de kommunikatieve relevantie van juist dat laatste deel van de zin. Deze vaststellingen gelden zonder twijfel voor de eenvoudige hoofdzin. Of hieruit echter mag worden gekonkludeerd dat ook in samengestelde zinnen het laatste stuk het belangrijkste is, zoals Bartsch (1978) beweert, is niet zonder meer duidelijk. Hier lijken namelijk nog andere factoren een rol te spelen, die door Bartsch over het hoofd werden gezien.

1.3. Voor wij daarop ingaan (aan de hand van voorbeeldteksten) willen wij nog kort een derde opvatting i.v.m. de rol van hoofden bijzinnen schetsen. Hartmann (1977, 107) geeft de volgende twee voorbeeldzinnen :

- (17) Friedrich, der ja ein großer Fußballfan ist, fährt morgen mit seiner Mannschaft nach Köln.
- (18) * Die Katze, die ja neulich vor unserer Tür saß, sitzt jetzt schon wieder da.

De bijzin in (17) is een uitbreidende relatiefzin, de bijzin in (18) is een beperkende relatiefzin. Het partikel ja suggereert bekendheid, zoals wij al zagen, en is daardoor alleen maar op zijn plaats in een uitbreidende relatiefzin, daarentegen niet in een beperkende bijzin, want een beperkende bijzin bevat juist de noodzakelijke informatie, die het moet toelaten het individu waarover gesproken wordt (hier : die Katze) te identificeren. Over voorbeeld (17) schrijft Hartmann – o.i. terecht – : „Mit der Wahl der Nebensatzform signalisiert der Sprecher weiter, daß die in ihm enthaltene Information nach seiner Ansicht nicht Gegenstand der weiteren Diskussion sein soll.”³ Hij voegt er echter aan toe dat dit niet geldt voor zin (18). Hij maakt m.a.w. een onderscheid tussen de twee soorten relatiefzinnen. De ene levert minder belangrijke informatie, de andere onmisbare informatie. Het gaat dus helemaal niet op, over bijzinnen *in het algemeen* te beweren dat ze bijkomstige informatie bevatten. Dit is een heel belangrijke correctie tegenover de klassieke opvatting.

2. Hartmann (1977) spreekt alleen maar over twee soorten relatiefzinnen, maar het ligt voor de hand bij de vraag naar de informatieve waarde alle soorten bijzinnen te betrekken. Een opsplitsing naar de verschillende functies die de bijzinnen binnen de samengestelde zin kunnen vervullen lijkt ons een belangrijke stap op weg naar de oplossing van ons probleem. Wij willen dit proberen te bewijzen aan de hand van enkele tekstanalyses.

Natuurlijk worden wij onmiddellijk opnieuw met het probleem gekonfronteerd, dat het bijna onmogelijk is precies te bepalen wat essentiële en wat bijkomstige informatie is, wat – in de terminologie van Weinrich – Vordergrund- en wat Hintergrundinformation of wat – in de terminologie van Posner – kommunikatief relevant en wat kommunikatief minder relevant is. Wij gaan voorlopig van de volgende werkhypothese uit : De minder belangrijke informatie is die informatie die kan worden weggelaten, zonder dat de zinnen van een tekst hun betekenis verliezen, zonder dat ze veranderen

3. Vgl. ook Ebert (1973, 428v.).

van betekenis en zonder dat ze hun grammatikaliteit verliezen. Daarbij interesseren wij ons niet voor de weglaatbaarheid van zinsdelen of attributieve bepalingen, die niet een bijzin, een infinitiefzin of een participiumkonstruktie zijn.⁴

2.1.1. Het is natuurlijk van groot belang, welke bijzinnen wel en welke niet weglaatbaar zijn. De bepalende factoren blijken te zijn: (1) de afhankelijkheidsgraad van de bijzin (bijzin van de eerste, tweede, derde graad) en vooral (2) de functie van de bijzin. In verband met de functie maken wij de volgende indeling:

(a) bijzinnen met de waarde van een zinsdeel:

- 1: valentiegebonden zinsdelen (subjezt, syntaktisch komplement, akkusatiefobjekt, datiefobjekt, genitiefobjekt, voorzetselobjekt, verplichte aanvulling (= „Ergänzung“)),
- 2: vrije bepalingen (= „Angaben“),

(b) bijvoeglijke bijzinnen:

- 1: relatiefzinnen: α : beperkend
 β : uitbreidend
- 2: andere

(c) progressieve (bij)zinnen:

- 1: relatiefzinnen
- 2: andere

Voor elke soort bijzin geven wij enkele voorbeelden. Het zal blijken dat er in verband met de bijzinnen in de rol van een valentiegebonden zinsdeel en van een vrije bepaling nauwelijks moeilijkheden zijn. In verband met de bijvoeglijke bijzinnen en de progressieve zinnen moeten vooral een aantal terminologische kwesties worden opgelost.

Naar de vorm zijn er zes soorten bijzinnen die in een samengestelde zin de functie van een valentiegebonden zinsdeel kunnen hebben. Voor vijf ervan hebben wij voorbeelden in onze teksten; wij geven telkens een bijzin met een andere syntaktische functie:

- een daß-zin als subjezt:

- (19) Es war also bald ausgemacht, daß der Herr Melina die Tochter heiraten sollte. (G7).⁵

4. Gemakkelijkheidshalve noemen wij in het vervolg ook infinitiefzinnen en participiumkonstrukties „bijzinnen“.

5. Gebruikte afkortingen: G = Goethe, M = Mann, B = Böll, S = Der Spiegel; de cijfers verwijzen naar de zinsnummering van de teksten.

- een zu-infinitiefzin als syntactisch komplement :
 - (20) Für den Alten war bei seiner Moskaureise das Hauptziel, die Gefangenen freizubekommen um den Preis der rein formellen Beziehungen. (S10).
- een indirecte vraagzin als akkusatiefobjekt :
 - (21) Er fragte sich, wie es ihm dort oben ergeben werde. (M8).
- een relatiefzin als voorzetselobjekt :
 - (22) Man würde nicht daran erinnert sein, in welchen unangemessenen Sphären man sich befand. (M10).
- een vergelijkende zin als verplichte aanvulling :
 - (23) Jetzt aber war ihm doch, als ob die Umstände seine volle Aufmerksamkeit erforderten und als ob es nicht angehe, sie auf die leichte Achsel zu nehmen. (M5).

Het zesde type, de zogenaamde „afhankelijke hoofdzin” – een bijzin in hoofdzinsorde –, komt in onze teksten niet voor. Wij citeren een voorbeeld uit Fr. Kafka, *Der Prozeß* (Frankfurt/Main : Fischer, 1971, p. 7) : „Es ist besser, Sie geben uns die Sachen als ins Depot ...” (naar Hinderdael 1975, 23). Dit type wordt in verzorgd Nederlands zelden gerealiseerd.

De bijzinnen met de waarde van een vrije bepaling zijn heel dikwijls voegwoordzinnen, b.v. :

- (24) Denn der Vater (...) haßte den jungen Menschen, weil seine Frau selbst ein Auge auf ihn geworfen hatte. (G12) (kausatieve bepaling).

Daarnaast komen in het Duits (en ook in het Nederlands) niet-ingeleide bijzinnen voor, met de pv vooraan :

- (25) Hätte er die geheimen Triebfedern gekannt, so würde er sich die Mühe gar nicht gegeben haben, die Eltern überreden zu wollen. (G11) (voorwaardelijke bepaling).

Verder zijn er b.v. participiumkonstrukties :

- (26) Auf eine Kurzformel gebracht (...) bedeutete das : (...) (S6) (bepaling van wijze),

um zu-infinitiefzinnen :

- (27) (...) die Bundesrepublik wiederaufzurüsten, um später (...) die „Soffjets” aus dem Herzen Europas zu vertreiben. (S6) (bepaling van doel)

en ohne zu-infinitiefzinnen :

- (28) (...) seitdem sie ihre Arbeit unbegründet und ohne krank oder alt genug zu sein, aufgegeben hat (B3) (bepaling van omstandigheid : „fehlende Umstandsangabe”).

Bijvoeglijke bijzinnen (attributiefzinnen) zijn naar de vorm heel dikwijls relatiefzinnen. Het verschil tussen beperkende en uitbreidende relatiefzinnen is welbekend. Beperkende bijzinnen zijn noodzakelijk, want ze geven informatie zonder welke een individu of een zaak uit de hoofdzin onvoldoende gedetermineerd zou zijn.

Dikwijls sluit de bijzin aan bij *der, jener, solcher* of bij onbepaalde pronomina zoals *alle, etwas, manche, nichts*.

- (29) sie hat zweiunddreißig Jahre lang (...) jenem merkwürdigen Prozeß unterlegen, den man den Arbeitsprozeß nennt. (B2).

In sommige gevallen kan een beperkende bijzin op het eerste gezicht wel worden weggelaten, maar dan verandert de betekenis van de zin, zoals in

- (30) sie wirkt wie eine verblühte Blondine, die – was keineswegs zutrifft – einen losen Lebenswandel führt oder sucht. (B6).

Uitbreidende relatiefzinnen geven informatie over een persoon of een zaak die ook zonder die informatie al duidelijk geïdentificeerd zijn. Duidelijke voorbeelden van uitbreidende relatiefzinnen zijn die met een persoonlijk pronomen van de eerste of de tweede persoon of met een eigennaam als antecedent:

- (31) Wilhelm, der sehr eifrig dafür sprach (...), konnte mit allen seinen Argumenten nichts ausrichten. (G10).

Bijvoeglijke bijzinnen die naar de vorm geen relatiefzinnen zijn, zijn b.v.:

– zu-infinitiefzinnen:

- (32) Und so mußte Melina (...) mit seiner jungen Braut, die schon größere Lust zeigte, die Welt zu sehen und sich der Welt sehen zu lassen, nach einigen Tagen abreisen. (G13),

– vergelijkende zinnen:

- (33) Er (...) fand gar bald mehr und weniger Schwierigkeiten, als er vermutet hatte. (G5),

– participiumkonstrukties:

- (34) Der Text, von vielen der üblichen Floskeln befreit, gibt die Substanz der sowjetischen Auffassungen über die Bonner Ostpolitik wieder. (S2).

Wij stellen nu voor om niet alleen in verband met relatiefzinnen over beperkende en uitbreidende bijzinnen te spreken, maar om deze terminologie door te trekken voor alle bijvoeglijke bijzinnen. De voorbeelden (32) en (33) beschouwen wij als beperkende bijzinnen, voorbeeld (34) als een uitbreidende bijzin.

Dan komen wij bij de zogenaamde „progressieve (bij)zinnen”. De term vinden wij bij Overdiep/Van Es (1949) in verband met verschillende soorten bijzinnen die naar de functie hoofdzin zijn.

Wij citeren een paar voorbeelden van hen:

- (35) A. is in een duel met W. gewikkeld, die de bal over de zijlijn trapt. (p. 625; relatiefzin).
- (36) Schoorl ligt aan de voet der duinen ter plaatse waar die het allerbreedst zijn, om bij Camp plotseling geheel af te breken. (p. 397; om te-infinitiefzin).

- (37) Het gebeurde in Norfolk. Hij voerde met zijn vliegtuig in de lucht een kopduikeling uit, toen hij plotseling losschoot en uit het schuitje gleed. (p. 647 ; voegwoordzin).

Hetzelfde fenomeen vinden wij in de Duden-grammatika (1973, 583-585) beschreven als „weiterführende Teilsätze”. De term „weiterführend” stamt van Behaghel (1928, 771), die daarmee een bepaalde soort relatiefzin wilde benoemen, namelijk die relatiefzin die niet meer echt afhankelijk is van de hoofdzin, maar die een zelfstandige betekenis heeft gekregen :

- (38) der Knabe kam zum Daphnis, den ein sanfter Schauer durchfuhr (p. 772).

In de Duden-grammatika wordt de term niet gereserveerd voor relatiefzinnen alleen, maar wordt hij ook voor andere soorten bijzinnen gebruikt :

- (39) Sie setzte sich neben die Alte in den Fond des Wagens, während die jungen Mädchen die Rückplätze einnahmen.
 (40) Er ging in die Stadt, um dort von einem Auto überfahren zu werden.

Zo ook bij Heidolph e.a. (1981) :

- (41) Hans ist gekommen, was mich gefreut hat. (p. 787).
 (42) Wir waren gerade eingetreten, als (auch schon) ein heftiges Gewitter begann. (p. 793).
 (43) Der Vorsitzende sprach zunächst über die Weltlage, um sich dann den speziellen Problemen der Genossenschaft zuzuwenden. (p. 794).

Progressieve bijzinnen of weiterführende Teilsätze staan meestal in het Nachfeld, dus na de hoofdzin waarbij ze aansluiten. Ze kunnen echter ook parenthetisch voorkomen :

- (44) Es war, was mir allerdings erst später klar wurde, unser Vertrauensmann. (Engel 1970, 94).

Engel stelt daarom voor niet van „weiterführende Nebensätze” te spreken (omdat de term Nachfeldstellung veronderstelt), maar van „satzbezogene Nebensätze”.

In de voorbeelden (41) en (44) neemt het relatieve *was* de hele hoofdzin weer op.⁶ Dit geldt ook voor „*was keineswegs zutrifft*” in voorbeeld (30). Duidelijk verwant is de progressieve bijzin in

- (45) Dieses Emporgehobenwerden in Regionen, wo (...), wie er wußte, völlig ungewohnte (...) Lebensbedingungen herrschten, es fing an, ihn zu erregen. (M6).⁷

Wij citeren nog twee andere voorbeelden van progressieve bijzinnen uit onze teksten :

6. Vgl. ook Helbig/Buscha (1972, 203).

7. Vgl. Engel (1970, 97) : (46) Das ist teuer geworden, wie du weißt.

– een relatiefzin :

(47) Sie bezieht eine Kriegerwitwenrente, deren Aufbesserung durch eine Sozialrente noch aussteht. (B4).

– een um zu-infinitiefzin :

(48) Und so mußte Melina (...) nach einigen Tagen abreisen, um bei irgend einer Gesellschaft ein Unterkommen zu finden. (G13).

2.1.2. Het valt nu tamelijk gemakkelijk, objectief te bepalen welke bijzinnen kunnen worden weggelaten. *Niet* weglaatbaar zijn : alle bijzinnen met de waarde van een valentiegebonden zinsdeel en alle beperkende attributiefzinnen⁸ ; *wél* weglaatbaar zijn : alle uitbreidende bijzinnen, alle progressieve bijzinnen en alle bijzinnen in de rol van een vrije bepaling, met één uitzondering : de irreële voorwaardelijke bijzinnen. In samengestelde zinnen met een irreële voorwaardelijke bijzin wordt zowel in de hoofd- als in de bijzin een conjunctief II gebruikt. De conjunctief in de hoofdzin zou zinloos worden, als de irreële voorwaardelijke bijzin kon worden weggelaten. Vergelijk :

(25) Hätte er die geheimen Triebfedern gekannt, so (!) würde er sich die Mühe gar nicht gegeben haben, die Eltern überreden zu wollen. (G11).

(50) Würde Leni ihr Haar kürzer schneiden, es noch ein wenig grauer färben, sie sähe wie eine gut erhaltene Vierzigerin aus. (B6).

2.1.3. Uit de voorbeelden die wij gaven zal wel gebleken zijn dat het vooral moeilijk is een strikte scheiding te maken tussen uitbreidende en progressieve bijzinnen aan de ene kant⁹ en tussen vrije bepalingen en progressieve bijzinnen aan de andere kant. Voor de weglaatbaarheid van de bijzinnen verandert daarbij echter niets, want zowel de vrije bepalingen als de uitbreidende en de progressieve bijzinnen kunnen worden weggelaten. In onze vier teksten tellen wij negen progressieve bijzinnen : zeven relatiefzinnen¹⁰ (o.a. de voorbeelden 30 en 47), één voegwoordzin (vb. 45) en één beknopte bijzin (um zu-infinitiefzin : vb. 48).

8. Dit geldt alleen voor bijzinnen van de eerste graad. Bijzinnen met de waarde van een valentiegebonden zinsdeel en beperkende attributzinnen van de tweede of de derde graad die afhankelijk zijn van een weglaatbare bijzin, kunnen zelf ook worden weggelaten : (49) weil er (...) überzeugt war, daß er eines solchen Glückes nicht wert sei (G10).

Vgl. ook (32).

9. Behaghel (1928, 771v.) beschouwt de weiterführender Relativsatz als een subklasse van de uitbreidende relatiefzinnen ; zo ook bij Overdiep/Van Es (1949, 625). Vgl. verder Schneider (1967, 477).

10. G2 (2 ×), G4, B4, B6, S1 en S9.

2.2. Laten wij nu die vier teksten eens nauwkeuriger bekijken. De eerste tekst is een passus uit *Wilhelm Meisters Lehrjahre* van Goethe. Het is de tekst die door Weinrich (1964¹, 1977³) werd geciteerd. De passus omvat 25 hoofdzinnen (met de pv op de tweede plaats), 24 zinnen met de pv of de zu-infinitief achteraan en één bijzin met de pv op de eerste plaats (als variante van de Endstellung, meent Weinrich). Weinrich beweert dus dat de bijzinnen de Hintergrundinformation, de bijkomstiger informatie, bevatten en de tekst schijnt hem gelijk te geven, want liefst 16 van de 25 bijzinnen kunnen zonder problemen worden weggelaten. *Niet* weglaatbaar zijn: vier bijzinnen met de waarde van een valentiegebonden zinsdeel¹¹, vier beperkende attributiefzinnen¹² en één irreële voorwaardelijke bijzin¹³. *Wel* weglaatbaar zijn: vier vrije bepalingen¹⁴, vijf uitbreidende relatiefzinnen¹⁵, vier progressieve bijzinnen¹⁶, één bijzin van de derde graad met de waarde van een voorzetselobjekt (G10) en twee beperkende bijzinnen van de tweede graad (twee zu-infinitiefzinnen: G13). Deze bijzinnen van de tweede en de derde graad zijn ondergeschikt aan andere – weglaatbare – bijzinnen (vgl. voetnoot 8).

Het is nu heel gemakkelijk om tegenover deze Goethe-passus een andere tekst te stellen, waarmee men de stelling van Weinrich gewoon zou kunnen omkeren. Daarvoor kiezen wij een gedeelte van de tweede bladzijde uit *Der Zauberberg* van Th. Mann. Hier komen 17 werkwoorden in Zweitstellung en 24 werkwoorden in Endstellung voor. 19 van de 24 bijzinnen, infinitiefzinnen en participiumkonstrukties kunnen niet worden weggelaten: 14 bijzinnen met de waarde van een valentiegebonden zinsdeel¹⁷ en vijf beperkende attributiefzinnen¹⁸. Weglaatbaar zijn alleen maar vier bij-

11. Een relatiefzin als subjezt (G6), een daß-zin als subjezt (G7), een zu-infinitiefzin als akkusatiefobjekt (G7) en een daß-zin als akkusatiefobjekt (G9).

12. Een relatiefzin (G2), een vergelijkende voegwoordzin (G5), een temporele voegwoordzin (G6) en een zu-infinitiefzin (G11).

13. G11.

14. Twee van de eerste graad: een toegevend voegwoordzin (G6) en een kausatieve voegwoordzin (G12) en twee van de tweede graad: eveneens kausatieve voegwoordzinnen (2 × G10).

15. Vier van de eerste graad (G9, G10, G12, G13) en één van de derde graad (G10).

16. Drie relatiefzinnen (G2, G2, G4) en één beknopte bijzin (um zu-infinitief: G13).

17. Dertien van de eerste graad, één van de tweede graad: acht zu-infinitiefzinnen als akkusatiefobjekt (M2 (2 ×), M3 (3 ×), M6 (2 ×), M9) en één zu-infinitiefzin als subjezt (M5: bijzin van de tweede graad), één daß-zin als subjezt (M9), één indirekte vraagzin als akkusatiefobjekt (M8), twee vergelijkende voegwoordzinnen als bijwoordelijke bepaling van wijze (M5) en één relatiefzin met de waarde van een voorzetselobjekt (M10).

18. Drie relatiefzinnen (M3 (tweede graad), 2 × M6) en twee vergelijkende voegwoordzinnen (M3 (tweede graad) en M4).

zinnen van de tweede en één van de derde graad: twee vrije bepalingen¹⁹, een uitbreidende attributieve participiumkonstruktie (M9), een progressieve voegwoordelijke bijzin (M6: wie er wuŕfte) en een zu-infinitief van de derde graad met de funktie van akkusatiefobjekt (M9).

De bijzinnen in deze tekst zijn dus in 14 van de 24 gevallen gebonden aan de valentie van het werkwoord van de hoofdzinnen, en in vijf andere gevallen leveren zij een noodzakelijke aanvulling bij een antecedent in de hoofdzinnen. Al deze bijzinnen leveren wel degelijk een heel belangrijk deel van de onontbeerlijke informatie, zodat wij ervan kunnen uitgaan dat de syntaktische status van de bijzinnen een uiterst belangrijke faktor is om over hun semantische en kommunikatieve waarde te kunnen oordelen. In dat opzicht is het zeker interessant vast te stellen dat het soort bijzin dat in de twee teksten van Goethe en Mann het meest voorkomt, niet toevallig een totaal verschillend type vertegenwoordigt. Bij Goethe zijn er op 25 bijzinnen tien relatiefzinnen: één fungeert als subjekt (G6), één is beperkend (G2) en de overige acht zijn uitbreidend of progressief. De relatiefzinnen zijn dat soort bijzinnen die het gemakkelijkst de rol van een weglaatbaar attribuut kunnen spelen; acht keer op tien is dat bij Goethe het geval. Bij Mann daarentegen zijn tien van de 24 bijzinnen zu-infinitiefzinnen: negen hebben de funktie van een direkt objekt, één is subjekt. Het zijn dus zonder uitzondering valentiegebonden zinsdelen, die niet kunnen worden weggelaten. Omgekeerd komen bij Goethe maar vier zu-infinitiefzinnen voor, één met de funktie van akkusatiefobjekt en drie als beperkende attributiefzin; bij Mann zijn er maar vier relatiefzinnen, en geen van de vier is weglaatbaar: één fungeert als voorzetselobjekt, drie als beperkende relatiefzin.

Toch is het een vereenvoudiging de zaken zo voor te stellen, dat de syntaktisch niet-weglaatbare bijzinnen telkens belangrijke informatie zouden bevatten en de syntaktisch weglaatbare bijzinnen bijkomstiger informatie. Dit is zeker ten dele juist, maar toch zou deze visie alleen maar een verschuiving van het probleem betekenen. Wij hebben de klassieke opsplitsing in a) hoofdzinnen = belangrijke informatie, b) bijzinnen = minder belangrijke informatie verworpen, maar het zou onjuist zijn die te vervangen door een nieuwe tweedeling: a) hoofdzinnen + niet-weglaatbare bijzinnen = belangrijke informatie, b) weglaatbare bijzinnen = minder belangrijke informatie. Dit willen wij proberen te illustreren aan de hand van een tekst van H. Böll, de eerste zinnen van *Gruppenbild*

19. Een kausatieve voegwoordzin (M3) en een ohne zu-infinitiefzin als bepaling van omstandigheid (M9).

mit Dame. In syntaktisch opzicht is deze tekst zeer duidelijk met de Goethe-tekst te vergelijken. Opvallend is wel de zeer ongelijke spreiding van de hoofd- en de bijzinnen. In de eerste twee zinnen (tussen twee punten) zijn er tien zinseenheden²⁰ in hoofdzinsorde (pv op de tweede plaats) en slechts twee (zeer korte) zinseenheden in bijzinsorde (pv achteraan); in de volgende zes zinnen (tussen twee punten) zijn er dertien zinseenheden in hoofdzinsorde en negentien in bijzinsorde (2x pv vooraan, 17x pv achteraan). In totaal tellen wij dus 21 bijzinnen. Elf daarvan kunnen worden weggelaten: zeven bijzinnen met de waarde van een vrije bepaling (B3 (3x), B4, B5, B6, B8), twee uitbreidende (B1, B3) en twee progressieve bijzinnen (B4, B6). Niet-weglaatbaar zijn: drie valentiegebonden bijzinnen²¹, vijf beperkende bijzinnen (B2, B6 (2x), B7, B8) en twee irreële voorwaardelijke bijzinnen (B6). Elf op 21 bijzinnen die weglaatbaar zijn, dat is procentueel wel heel wat minder dan bij Goethe (52,4% - 64%), maar toch is het nog een hoog aantal. Net als bij Goethe zijn de relatiefzinnen het sterkst vertegenwoordigd; er zijn er negen, maar vijf ervan zijn beperkend en kunnen dus niet worden weggelaten. De tekst van Böll bevat maar één zu-infinitiefzin (akkusatiefobjekt) en kan ook in dat opzicht met de Goethe-tekst vergeleken worden.

Nu blijkt echter dat, wanneer de elf weglaatbare bijzinnen bij Böll inderdaad worden weggelaten, dat dan alleen nog maar een verhaalkarkas, een geraamte overblijft. Bijzonder duidelijk is dit in de zinnen 3-5: hier staan drie zinseenheden in hoofdzinsorde en acht in bijzinsorde. Zeven van de acht bijzinnen kunnen worden weggelaten. Het loont de moeite eens te zien wat dan nog overblijft:

- (51) Sie ist ziemlich mittellos. Sie bezieht eine Kriegerwitwenrente.
Man kann wohl sagen, daß es Leni im Augenblick – nicht nur
in finanzieller Hinsicht – ziemlich dreckig geht.

Dit lijkt ons een duidelijk bewijs dat ook weglaatbare bijzinnen belangrijke informatie kunnen bevatten, of – en dat is waarschijnlijk de meest korrekte formulering – dat weglaatbare bijzinnen weliswaar Hintergrundinformatie leveren, maar dat deze Hintergrundinformatie heel erg belangrijk kan zijn, omdat ze het koloriet van een tekst kan leveren. Dit is in het bijzonder dan het geval,

20. Wij ontlene de term 'zinseenheid' aan Van de Velde (1979, 15v.) en bedoelen ermee: elke subjekt – vf – (...) -verbinding; ook als de vf niet uitgedrukt wordt spreken wij van een zinseenheid, zoals in:

(50) Würde Leni ihr Haar kürzer schneiden, <würde sie> es noch ein wenig grauer färben, sie sähe wie eine gut erhaltene Vierzigerin aus. (B6).

21. B5: daß-zin als akkusatiefobjekt, B7: zu-infinitiefzin als akkusatiefobjekt, B8: daß-zin als voorzetselobjekt.

wanneer een auteur veelvuldig gebruikt maakt van voegwoordelijke bijzinnen met de waarde van een vrije bepaling, zoals bij Böll – althans in de tekst die wij citeerden – duidelijk het geval is. Dat Hintergrundinformatie heel dikwijls van essentieel belang is, weten wij trouwens uit ervaring, niet uit de taalkunde maar uit de rechtspraak, waar de advocaten toch altijd verzachtende omstandigheden bepleiten op basis van feiten die op het eerste gezicht met de gepleegde misdrijven niet in verband staan (zoals een ongelukkige jeugd, een zware psychische schok in een ver verleden enz.).

Bij de vierde tekst hoeven wij niet lang te blijven stilstaan. Tot nu toe spraken wij alleen maar over drie literaire teksten, maar vanzelfsprekend kunnen wij dezelfde vaststellingen ook bij niet-literaire teksten maken. Daarom kozen wij als vierde tekst een uittreksel uit een politieke kommentaar in *Der Spiegel*. De tekst is syntactisch duidelijk te vergelijken met de passage uit *Der Zauberberg*. Er zijn elf zinseenheden in hoofdzinsorde en negentien in bijzinsorde (alle pv achteraan). Twaalf van de negentien bijzinnen kunnen niet worden weggelaten: elf bijzinnen met de functie van een valentiegebonden zinsdeel²² en één beperkende bijzin (zu-infinitiefzin: S1). Wel weglaatbaar zijn drie bijzinnen die fungeren als vrije bepaling²³, twee uitbreidende (S2, S9) en twee progressieve bijzinnen (S1, S9). Opvallend is vooral het feit dat er net als bij Th. Mann tien zu-infinitiefzinnen zijn (waarvan negen met de functie van een valentiegebonden zinsdeel) en dat er maar drie relatiefzinnen zijn (1 × uitbreidend, 2 × progressief).

2.3. Wij vatten samen: De klassieke opvatting kan o.i. als volgt worden gekorrigeerd: de hoofdzinnen en de syntactisch onmisbare bijzinnen bevatten de noodzakelijke informatie (en het lijkt niet echt verkeerd hiervoor de term 'Vordergrundinformation' te gebruiken), de weglaatbare bijzinnen bevatten de niet noodzakelijke informatie (of, zo men wil, de 'Hintergrundinformation'), maar daarbij moet duidelijk worden beklemtoond dat 'niet noodzakelijk' of 'Hintergrund' niet als synoniem met 'minder belangrijk' kan worden beschouwd. Uiteindelijk blijft de vraag naar het belang of naar de relevantie van een bepaalde informatie uiterst subjectief, en daaraan kan waarschijnlijk geen enkele theorie iets veranderen. Wel kan worden gesteld dat, als een zin of een tekst minder be-

22. Negen zu-infinitiefzinnen: één die fungeert als subjezt (S9), één als syntactisch komplement (S10), zeven als akkusatiefobjekt (S6 (6×), S8), verder één daß-zin als voorzetselvoorwerp (S5) en één indirekte vraagzin als voorzetselvoorwerp (S11).

23. Twee participiumkonstrukties en één um zu-infinitiefzin (alle in S6).

langrijke informatie bevat, dat die dan vooral in de vrije bepalingen en in de weglaatbare bijzinnen schuilt, maar het is verkeerd deze formulering gewoon om te keren.

2.4. Hoogstwaarschijnlijk kunnen de plaatsing van de bijzinnen en de aksentverhoudingen binnen een zin nog interessante bijkomende informatie leveren over het relatieve belang van de verschillende zinseenheden t.o.v. elkaar. Volgens Engel (1970, 97v.) hebben bijzinnen in het Vorfeld meestal themafunctie en bijzinnen in het Mittelfeld meestal maar weinig relevantie; bijzinnen in het Nachfeld zijn meestal rhematisch, soms hebben ze de functie van een aanvulling („Nachtragsfunktion“). Er kan van een afnemende relevantie in de volgorde Nachfeld - Vorfeld - Mittelfeld worden gesproken. Interessant zijn in dit opzicht twee vaststellingen:

a) De twee teksten met het grootste aantal weglaatbare bijzinnen (Goethe en Böll) hebben in verhouding duidelijk minder bijzinnen in het Nachfeld dan de andere twee teksten:

	Nachfeld	Vorfeld	Mittelfeld
Goethe :	10	10	5
Böll :	14	6	1
Mann :	21	2	1
Der Spiegel :	16	3	—

b) Hoewel alle soorten bijzinnen bijna zonder restrikties in het Vorfeld en in het Nachfeld kunnen voorkomen – voor het Mittelfeld liggen de zaken moeilijker²⁴ –, stellen wij voor onze vier teksten het volgende vast: 28 van de 30 valentiegebonden bijzinnen en negen van de twaalf beperkende bijzinnen komen in het Nachfeld voor, en omgekeerd komen vijf van de acht vrije bepalingen en drie van de zeven uitbreidende bijzinnen in het Vorfeld voor (+ één uitbreidende bijzin in het Mittelfeld).²⁵ Dat betekent dat er een uitgesproken tendens bestaat de niet-weglaatbare bijzinnen in rhemapositie te plaatsen, waardoor ze dan duidelijk het zwaarste gewicht van de zin krijgen, terwijl er voor de weglaatbare bijzinnen een iets minder sterke neiging bestaat, ze vooraan in de zin (in themapositie) te plaatsen waardoor ze wel niet onbelangrijk worden, maar toch hoogstens nog een lichter aksent kunnen krijgen. Deze opvallende parallel tussen syntaktische status van de bijzin enerzijds en de plaatsing binnen de zin anderzijds laat ver-

24. Zo komen bijzinnen met de waarde van een valentiegebonden zinsdeel bijna nooit in het Mittelfeld voor (vgl. Engel 1970, 96). Progressieve bijzinnen komen meestal in het Nachfeld, een enkele keer ook in het Mittelfeld voor.

25. In deze cijfers zijn de bijzinnen van de tweede en de derde graad niet meegeteld, omdat hier de plaatsing bijna uitsluitend afhankelijk is van de regerende bijzinnen.

moeden dat ons nieuwe voorstel in verband met de verdeling van de informatie in de zin zeker een valabel uitgangspunt voor verder onderzoek vormt.

3. Teksten :

– gebruikte afkortingen :

- V : valentiegebonden zinsdeel
 VB : vrije bepaling
 B : beperkende bijzin
 U : uitbreidende bijzin
 P : progressieve bijzin
 S : subjekt
 DO : direkt objekt
 SK : syntaktisch komplement
 VZO : voorzetselobjekt
 BB : bijwoordelijke bepaling („Ergänzung”)
 [] : weglaatbare bijzin

uit : Johann Wolfgang v. Goethe, *Wilhelm Meisters Lehrjahre*.

- 1 Unter solchen Worten und Gedanken hatte sich unser Freund ausgekleidet und stieg mit einem Gefühle des innigsten Behagens zu Bette. Ein ganzer Roman,

entwickelte sich in seiner Seele, angenehme Phantasien begleiteten ihn in das Reich des Schlafes sanft hinüber und überließen ihn dort ihren Geschwistern, den Träumen,

- 3 Am frühen Morgen war er schon wieder erwacht und dachte seiner vorstehenden Unterhandlung nach. Er kehrte in das Haus der verlassenen Eltern zurück,
 4
 5 Er trug sein Anbringen bescheiden vor und fand gar bald mehr und weniger Schwierigkeiten,
 6 Geschehen war es einmal,

was er an der Stelle des Unwürdigen B morgenden Tages tun würde,

[die ihn mit offenen Armen aufnahmen P und das ruhende Haupt unsers Freundes mit dem Vorbilde des Himmels umgaben.]

[wo man ihn mit Verwunderung aufnahm.]

als er vermutet hatte. B

[und wengleich außerordentlich strenge VB und harte Leute sich gegen das Vergangene und Nichtzuändernde mit Gewalt zu setzen und das Übel dadurch zu vermehren pflegen,]

[so] hat [dagegen] das Geschehene auf die Gemüter der meisten eine unwiderstehliche Gewalt,

nimmt sogleich,

neben dem Gemeinen seinen Platz 7 ein. Es war also bald ausgemacht,

dagegen sollte sie wegen ihrer Unart kein Heiratsgut mitnehmen und versprechen,

- 8 Der zweite Punkt, wegen einer bürgerlichen Versorgung, fand schon größere Schwierigkeiten.
9 Man wollte das ungeratene Kind nicht vor Augen sehen, man wollte die Verbindung eines hergelaufenen Menschen mit einer so angesehenen Familie,

sich durch die Gegenwart nicht beständig aufrücken lassen; man konnte ebenso wenig hoffen,

- 10 Beide Eltern waren gleich stark dagegen, und Wilhelm, ,

konnte mit allen seinen Argumenten nicht ausrichten.

11

so würde er sich die Mühe gar nicht gegeben haben,

- 12 Denn der Vater,

haßte den jungen Menschen,

und diese konnte in ihrer Stieftochter eine glückliche Nebenbuhlerin nicht vor Augen leiden.

- 13 Und so mußte Melina wider seinen Willen mit seiner jungen Braut,

und was unmöglich schien, V(S)

als es geschehen ist, B

daß der Herr Melina die Tochter heiraten sollte; V(S)

das Vermächtnis einer Tante noch einige Jahre gegen geringe Interessen (DO) in den Vaters Händen zu lassen.

[welche sogar mit einem Superintendenten verwandt war,]

daß die fürstlichen Kollegien ihm eine Stelle anvertrauen würden. V(DO)

[der sehr eifrig dafür sprach, weil er dem Menschen, den er gering schätzte, die Rückkehr auf das Theater nicht gönnte und überzeugt war, daß er eines solchen Glückes nicht wert sei,]

Hätte er die geheimen Triebfedern gekannt, VB

die Eltern überreden zu wollen. B

[der seine Tochter gerne bei sich halten hätte,] U

[weil seine Frau selbst ein Auge auf ihn geworfen hatte,] VB

[die schon größere Lust zeigte, die Welt zu sehen und sich der Welt zu lassen,] U/B

nach einigen Tagen abreisen,

[um bei irgend einer Gesellschaft ein P
Unterkommen zu finden.]

uit : Thomas Mann, *Der Zauberberg*.

1 Dergleichen erfuhr auch Hans Ca-
2 storp. Er hatte nicht beachsichtigt,

diese Reise sonderlich wichtig zu neh-
men, sich innerlich auf sie einzulassen. V(DO)

3 Seine Meinung vielmehr war ge-
wesen,

V(DO) VB
sie rasch abzutun, [weil sie abgetan
werden mußte,] ganz als derselbe zu- V(DO)
B rückzukehren, als der er abgefahren
war, und sein Leben genau dort wieder V(DO)
aufzunehmen, wo er es für einen Au-
genblick hatte liegenlassen müssen. B

4. Noch gestern war er völlig in dem
gewohnten Gedankenkreise befan-
gen gewesen, hatte sich mit dem
jüngst Zurückliegenden, seinem
Examen, und dem unmittelbar Be-
vorstehenden, seinem Eintritt in
die Praxis bei Tunder & Wilms
(Schiffswerft, Maschinenfabrik und
Kesselschmiede), beschäftigt und
über die nächsten drei Wochen mit
soviel Ungeduld hinweggeblickt,

als seine Gemütsart nur immer zuließ. B

5 Jetzt aber war ihm doch,

V(BB) (als ob die Umstände seine volle Auf-
(merksamkeit erforderten und als ob es
(nicht angehe, sie auf die leichte Ach-
sel zu nehmen. V(S)

6 Dieses Emporgehobenwerden in Re-
gionen,

B P
B wo er noch nie geatmet und wo, [wie
er wußte,] völlig ungewohnte, eigen-
tümlich dünne und spärliche Lebens-
bedingungen herrschten, -

es fing an,

V(DO) V(DO)
ihn zu erregen, ihn mit einer gewissen
Ängstlichkeit zu erfüllen.

7 Heimat und Ordnung lagen nicht
nur weit zurück, sie lagen haupt-
sächlich klafertief unter ihm, und
noch immer stieg er darüber hinaus.

8 Schwebend zwischen ihnen und
dem Unbekannten fragte er sich,

wie es ihm dort oben ergehen werde. V(DO)

9 Vielleicht war es unklug und un-
zuträglich,

V(S) U V(DO)
daß er, [geboren und gewohnt, nur ein
paar Meter über dem Meeresspiegel zu
atmen,] sich plötzlich in diese extre-
men Gegenden befördern ließ, [ohne
wenigstens einige Tage an einem Platze
VB von mittlerer Lage verweilt zu haben ?]

10 Er wünschte,

denn einmal oben, dachte er, würde man leben wie überall und nicht so wie jetzt im Klimmen daran erinnert sein,

am Ziel zu sein, V(DO)

V(VZO)
in welchen unangemessenen Sphären man sich befand.

uit : Heinrich Böll, *Gruppenbild mit Dame*.

1 Weibliche Trägerin der Handlung in der ersten Abteilung ist eine Frau von achtundvierzig Jahren, Deutsche; sie ist 1,71 groß, wiegt 68,8 kg (in Hauskleidung), liegt also nur etwa 300-400 Gramm unter dem Idealgewicht; sie hat zwischen Dunkelblau und Schwarz changierende Augen, leicht ergrautes, sehr dichtes blondes Haar,

[das lose herabhängt;] U

2 Kopf. Die Frau heißt Leni Pfeiffer, ist eine geborene Gruyten, sie hat zweiunddreißig Jahre lang, mit Unterbrechungen versteht sich, jenem merkwürdigen Prozeß unterlegen,

den man den Arbeitsprozeß nennt : B

fünf Jahre als ungelernete Hilfskraft im Büro ihres Vaters, siebenundzwanzig als ungelernete Gärtnerarbeiterin.

3

VB [Da sie ein erhebliches immobiles Vermögen, ein solides Mietshaus in der U Neustadt, das heute gut und gerne vierhunderttausend Mark wert wäre, unter inflationistischen Umständen leichtfertig weggeben hat,]

ist sie ziemlich mittellos,

VB [seitdem sie ihre Arbeit unbegründet VB und ohne krank oder alt genug zu VB sein, aufgegeben hat.] [Da sie im Jahre 1941 einmal drei Tage lang mit einem Berufsunteroffizier der Deutschen Wehrmacht verheiratet war,]

4

bezieht sie eine Kriegerwitwenrente,

P [deren Aufbesserung durch eine Sozialrente noch aussteht.]

5 Man kann wohl sagen,

V(DO) daß es Leni im Augenblick – nicht nur in finanzieller Hinsicht – ziemlich dreckig geht, [besonders seitdem VB ihr geliebter Sohn im Gefängnis sitzt.] VB Würde Leni ihr Haar kürzer schneiden, es noch ein wenig grauer färben,

6

sie sähe wie eine gut erhaltene Vierzigerin aus;

VB [so wie sie ihr Haar jetzt trägt,]

ist die Differenz zwischen der jugendlichen Haartracht und ihrem nicht mehr ganz so jugendlichem Gesicht zu groß, und man schätzt sie auf Ende vierzig; das ist ihr wahres Alter, und doch gibt sie sich einer Chance,

sie wirkt wie eine verblühte Blondine,

7 Leni ist eine der ganz seltenen Frauen ihres Alters,

ihre Beine und Schenkel zeigen weder Äderung noch Erschlaffung.

8 Doch Leni hält sich an eine Rocklänge,

das liegt zum größten Teil daran,

die sie wahrnehmen sollte, B

P

B die – [was keineswegs zutrifft] – einen losen Lebenswandel führt oder sucht.

B die es sich leisten könnte, einen Minirock zu tragen: V(DO)

B die ungefähr im Jahr 1942 Mode war,

V(VZO)

daß sie immer noch ihre alten Röcke trägt, Jacken und Blusen bevorzugt,

VB [weil ihr angesichts ihrer Brust (mit einer gewissen Berechtigung) Pullover zu aufdringlich erscheinen.]

Wie sehen es die Sowjets? Moskaus Einschätzung von Ursprung, Konzeption und Ergebnis der Bonner Ostpolitik. (Spiegel Nr. 18, 1. Mai 1978, S. 34).

1 Der SPIEGEL hatte im letzten Jahr Gelegenheit,

B die Moskauer Beurteilung der bundesdeutschen Ostpolitik mit informierten sowjetischen Gesprächspartnern zu erörtern, [deren Rang und politisches Gewicht die Authentizität der von ihnen vorgetragenen Einschätzung verbürgen.]

2 Der Text,

U [von vielen der üblichen Floskeln befreit,]

gibt die Substanz der sowjetischen Auffassungen über die Bonner Ostpolitik wieder.

1. Entstehungsgeschichte.

3 Wie kam es zur Ostpolitik überhaupt? Wieso wurde sie für die Bundesrepublik historisch notwendig? Das Verdienst von Brandt und seinen Mitstreitern besteht ja gerade darin,

daß sie die historische Notwendigkeit der ostpolitischen Wende erkannt und

- 6 bedeutete das :
- V(DO)
6X
- 7 Dem rheinisch-katholischen, politischen Naturell von Adenauer,
- 8 widersprach das nicht : Seine Konzeption war langfristig, er hat auch nicht unbedingt gehofft,
- 9
- war hingegen aus sowjetischer Sicht das eigentliche Ziel seiner Politik,
- 10 Für den Alten was bei seiner Moskareise das Hauptziel,
- 11 Man denke nur daran,
- (sie herbeigeführt haben. V(VZO)
[Auf eine Kurzformel gebracht – durchaus im Stil des Alten –,] VB
- (vor allen Dingen die damals wankende soziale Ordnung in Westdeutschland zu erhalten und zu zementieren, auf dieser Grundlage die Wirtschaft im westlichen Teil Deutschlands mit amerikanischer Hilfe wiederaufzubauen ; dann sich in den Westen (also in das westliche Bündnissystem) integrieren zu lassen, dessen „integrierender Bestandteil“ zu werden, die Bundesrepublik wiederaufzurüsten, [um später, auf die Nato gestützt (d.h. in erster Linie auf die USA), die „Soffjets“ aus dem Herzen Europas zu vertreiben.]
- U [für den bekanntlich schon „hinter Magdeburg die asiatische Steppe lag’,]
- V(DO)
die „Wiedervereinigung in Freiheit“ noch selbst zu erleben. Die unumkehrbaren Voraussetzungen dafür zu schaffen – die Verdrängung der Russen aus Mitteldeutschland – V(S)
- [was man darüber im Westen auch sagen mag.] P
- V(SK)
die Gefangenen freizubekommen um den Preis der rein formellen Beziehungen.
- V(VZO)
wie der erste sowjetische Botschafter in der Bundesrepublik 1956 behandelt worden ist.

Literatuur :

- BARTSCH, Renate (1978) : „Satzreihung, Satzgefüge oder Adverbialkonstruktion ? Über pragmatische und kontextuelle Unterschiede zwischen semantisch gleichwertigen Aussagen“. HARTMANN, Dietrich / LINKE, Hansjürgen / LUDWIG, Otto (eds.) : Sprache in Gegenwart und Geschichte. Festschrift für Heinrich Matthias Heinrichs zum 65. Geburtstag. Köln-Wien : Böhlau Verlag, 1-18.
- BEHAGHEL, Otto (1928) : Deutsche Syntax. Eine geschichtliche Darstellung. Bd. 3 : Die Satzgebilde. Heidelberg : Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- van DIJK, Teun A. (1978) : Tekstwetenschap. Een interdisciplinaire inleiding. Utrecht-Antwerpen : Het Spectrum.
- EBERT, Karen H. (1973) : „Präsuppositionen im Sprechakt“. PETÖFI, János S. / FRANCK, Dorothea (eds.) : Präsuppositionen in Philosophie und Linguistik. Frankfurt/Main : Athenäum, 421-440.
- ENGEL, Ulrich (1970) : „Regeln zur Wortstellung“. Forschungsberichte des Instituts für Deutsche Sprache 5, 7-148.
- GREBE, Paul (¹1973) : Der große Duden. Bd. 4 : Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Mannheim-Wien-Zürich : Dudenverlag.
- HARTMANN, Dietrich (1977) : „Aussagesätze, Behauptungshandlungen und die kommunikativen Funktionen der Satzpartikeln ja, nämlich und einfach“. WEYDT, Harald (ed.) : Aspekte der Modalpartikeln. Studien zur deutschen Abtönung. Tübingen : Niemeyer, 101-114.
- HARTUNG, Wolfdietrich (1971) : Die zusammengesetzten Sätze. Berlin : Akademie-Verlag (= studia grammatica IV).
- HEIDOLPH, Karl Erich / FLÄMIG, Walter / MOTSCH, Wolfgang (Autorenkollektiv unter der Leitung von -) (1981) : Grundzüge einer deutschen Grammatik. Berlin : Akademie-Verlag.
- HELBIG, Gerhard / BUSCHA, Joachim (1972) : Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. Leipzig : VEB Verlag Enzyklopädie.
- HINDERDAEL, Michael (1975) : Deutsche Satzbaupläne : Frequenz und konkrete Realisierung in moderner deutscher Prosa. (licentieverhandeling, Gent).
- KIPARSKY, Paul (²1971) : „Über den deutschen Akzent“. Untersuchungen über Akzent und Intonation im Deutschen. Berlin : Akademie-Verlag, 69-98. (= studia grammatica VII).
- OVERDIEP, G. S. / van Es, G. A. (²1949) : Stilistische grammatica van het moderne Nederlandsch. Zwolle : Tjeenk Willink.
- POSNER, Roland (1972) : Theorie des Kommentierens. Eine Grundlagenstudie zur Semantik und Pragmatik. Frankfurt/Main : Athenäum.
- SCHNEIDER, Wilhelm (⁴1967) : Stilistische deutsche Grammatik. Die Stilwerte der Wortarten, der Wortstellung und des Satzes. Freiburg-Basel-Wien : Herder.
- van de VELDE, Marc (1979) : Zum Vorfeld im heutigen Deutsch. (dissertatie, Gent).
- WEINRICH, Harald (¹1964, ³1977) : Tempus. Besprochene und erzählte Welt. Stuttgart : Kohlhammer.

Geschiedenis als drama in Arrianus' Anabasis Alexandri

door

GUIDO SCHEPENS

Bevoegdverklaard Navorsers N.F.W.O.

Wie op het gebied van de antieke, en meer bepaald van de Griekse geschiedschrijving het thema „geschiedenis als drama” ter sprake brengt, roept bij een gehoor van classici wellicht onwillekeurig een theorie in herinnering die op het einde van de vorige eeuw door E. Schwartz werd gelanceerd en die sindsdien voor een ruim deel de discussies over de hellenistische historiografie heeft georiënteerd, zij het dan, sinds wereldoorlog II, ook onder de vorm van een kritische benadering. De theorie waarover het gaat, staat onder de naam van „tragische” of „peripatetische” geschiedschrijving bekend¹.

De dubbele naamgeving, die niet zelden in de betiteling „tragisch-peripatetische geschiedschrijving” wordt gecombineerd, vestigt de aandacht op twee onderscheiden, maar toch wel complementaire visies op het probleem van haar oorsprong. Het adjectief „tragisch” brengt tot uitdrukking dat de kwestieuze vorm van geschiedschrijving nauw aanleunt bij de tragedie en ontstaan is doordat historici op hun domein volgens de regels en de doelstellingen van de tragediedichters zijn gaan werken: dit is de zienswijze die wij bij de antieke auteurs aantreffen, om te beginnen bij Polybius in diens bekende kritiek op Phylarchus². De term „peripatetisch” brengt eigenlijk een moderne visie aan het licht: zij ontkent geenszins het belang van het corpus tragicum als inspira-

1. E. SCHWARTZ, *Fünf Vorträge über den griechischen Roman*, Berlin 1896, p. 113 vv.; ID, *Die Berichte über die Catilinarische Verschwörung*, *Hermes* 32 (1897), p. 560 vv.; zie ook *Hermes* 35 (1900), p. 106 vv.; *Hermes* 44 (1909), p. 491 vv. Literatuur vóór 1959 bij N. ZEGERS, *Wesen und Ursprung der tragischen Geschichtsschreibung*, diss. Köln 1959. Zie verder F. W. WALBANK, *History and Tragedy*, *Historia* 9 (1960), p. 216-234; ID, *Polybius*, Berkeley-Los Angeles 1972, p. 32-40; O. BRINK, *Tragic History and Aristotle's School*, *Proceed. Cambridge Philol. Soc.* 6 (1960), p. 14-19; H. STRASBURGER, *Die Wesensbestimmung der Geschichte durch die antike Geschichtsschreibung* (*Sitzungsberichte der wissenschaftl. Gesellschaft an der J.-W.-Goethe-Universität Frankfurt/Main* 5, 1966 nr. 3) Wiesbaden 1966, p. 78-87; D. FLACH, *Tacitus in der Tradition der antiken Geschichtsschreibung*, Göttingen 1973, p. 14-25; K. MEISTER, *Historische Kritik bei Polybios*, Wiesbaden 1975, p. 109-126; G. SCHEPENS, „Εμφρασις und ἐνάρχηια in Polybios' Geschichtstheorie”, *Rivista Storica dell'Antichità* 5 (1975), p. 185-200; R. B. KEBRIC, *In the Shadow of Macedon: Duris of Samos*, Wiesbaden 1977, p. 15-18.

2. POL. II 56.

tiebron, doch legt de klemtoon op de beslissende rol die in het proces van overdracht van de regels van het drama naar het domein van de geschiedschrijving door de school van Aristoteles zou zijn gespeeld: niet direct door Aristoteles zelf, die in zijn *Poetica* tragedie en geschiedschrijving rigoureuus onderscheidde³, maar door zijn leerlingen, die paradoxaal genoeg het onderscheid dat hun leermeester maakte, welbewust zouden hebben genegeerd of, wat ook niet uitgesloten wordt geacht, er juist door werden geprikkeld om de historiografie als gediscrimineerd genre tot het meer filosofische niveau van de poëzie op te tillen⁴. Het is vooral de programma-verklaring van Duris⁵, waarin de termen *μίμησις* en *ἡδονή* als kernbegrippen voorkomen en de connecties die deze geschiedschrijver via zijn leermeester Theophrastus ongetwijfeld heeft gehad met de school van Aristoteles, die aanleiding hebben gegeven tot de theorie over de peripatetische oorsprong van de tragische geschiedschrijving.

Een niet onaardige variant op de combinatie „tragisch-peripatetisch” is de benaming „tragisch-pathetische” historiografie, waarin de component pathetisch, ditmaal afgeleid van het substantief *πάθος*⁶, de aandacht vestigt niet op de herkomst van die vorm van geschiedschrijving, maar wel op de emotionele of psychagogische werking die van haar verondersteld wordt uit te gaan op de lezer of de toehoorder⁷. Het voornaamste doel van de zogeheten tragische geschiedschrijving bestaat er immers in om door een zo levendig, zo beeldend en gedetailleerd mogelijke beschrijving van tal van verschrikkingen (*τὰ δεινὰ*) waaraan de geschiedenis helaas geen gebrek heeft, de lezer aan te grijpen en zodanig op zijn zintuigen en gemoed in te werken, dat net als in het theater de illusie van werkelijkheid, van levensnabijheid wordt gewekt⁸.

In een studie onder de titel *Wesen und Ursprung der tragischen Geschichtsschreibung* (Köln 1959) heeft N. Zegers een reperto-

3. ARISTOT. *Poet.* 9, 1451b.

4. Zie vooral K. von FRITZ, *Die Bedeutung des Aristoteles für die Geschichtsschreibung, in Histoire et Historiens dans l'Antiquité* (Entret. Fond. Hardt IV), Vandoeuvres-Genève 1958, p. 85-145 (= *Ethik und Politik des Aristoteles*, Darmstadt 1972, p. 313-367).

5. *FGrHist* 76 F 1.

6. Als na te streven doel van de geschiedschrijving verschijnt *πάθος* bij DIOD. SIC. XX 43.7. De passus gaat waarschijnlijk op Duris terug: cf. D. FLACH, *op.cit.*, p. 17; K. B. KEBRIC, *op. cit.*, p. 77.

7. Nadat Thucydides en de „retorische” geschiedschrijvers zich hoofdzakelijk naar een *Hazerspubliek* hadden gericht, zouden de tragische geschiedschrijvers hun werken weer (cf. Herodotus) afgestemd hebben op *toehoorders*. Dit wordt betoogd door B. GENTILI-C. CERRI, *Strutture comunicative del discorso storico nel pensiero storiografico dei Greci*, *Il Verri*, juni 1973, p. 53-78; zie echter A. Momigliano's bespreking in *Gnomon* 51 (1979), p. 393.

8. Cf. POL. II 56.8-10. Paralleteksten en literatuur bij G. AVENARIUS, *Lukians Schrift zur Geschichtsschreibung*, Meisenheim / Glan 1956, p. 130-140.

rium aangelegd van de diverse middelen of procédés die de tragische geschiedschrijvers konden aanwenden om hun doel te bereiken⁹. Zegers heeft zijn lijst voornamelijk samengesteld door een toetsing van hellenistische historiografische teksten aan de voorschriften van Aristoteles' *poetica*. Zo meent hij de theorie van de tragische geschiedschrijving, die volgens hem werd uiteengezet in de geschriften *περὶ Ἱστορίας* van Theophrastus en Praxiphanes, te kunnen reconstrueren. Hoewel dit een omstreden thesis is waarop wij hier niet verder kunnen ingaan¹⁰, menen we dat aan het repertorium van Zegers in ieder geval de betekenis van een „heuristisch instrument” kan worden toegekend bij de bestudering van het verschijnsel „geschiedenis als drama”. Van enkele middelen maakten we terloops reeds melding: de beschrijving van πάθος: leed, smartvolle handelingen, gruwelijke scènes, rampen; het streven naar beeldende duidelijkheid (ἐνάργεια) in taalgebruik en compositie, o.a. door het gedetailleerd beschrijven van de begeleidende omstandigheden; de wending van geluk naar ongeluk, of vice versa; het tekenen van de centrale historische figuur als een positieve held, als een ἀνὴρ βελτίων, van wie men het ongeluk dan ook kan betreuren; het inlassen van persoonlijke reflecties op hoofdmomenten van het gebeuren; ruimte geven aan de werking van een grillige τύχη; het suggereren van een tragische „schuldloze schuld”; het streven naar een eenheid van handeling; de voortgang van de handeling bewerkstelligen door peripetieën; het ensceneren van dialogen; het vermijden van lange redevoeringen ...

In tegenstelling tot de verwachting die misschien door deze summiere voorstelling van de zogeheten tragisch-peripatetische geschiedschrijving wordt gewekt, ligt het niet in mijn bedoeling de bespreking van de hoofdstukken 24-26 uit het zesde boek van Arrianus in het teken te stellen van een onderzoek naar het voortleven van die vorm van geschiedschrijving in de historiografie van de Romeinse keizertijd. Ongetwijfeld moet men de mogelijkheid van een dergelijk naleven gedurende de eerste eeuwen van onze tijdrekening niet a priori uitgesloten achten¹¹.

9. N. ZEGERS, *op.cit.*, p. 11-54.

10. N. Zegers heeft ongetwijfeld te hoog gegrepen, wanneer hij meent de inhoud van de voor ons volledig verloren gegane geschriften *περὶ Ἱστορίας* van Theophrastus en Praxiphanes te kunnen reconstrueren: zie F. W. WALBANK, *History and Tragedy*, p. 219-220 en C. O. BRINK, *Tragic History and Aristotle's School*, p. 18.

11. Ter oriëntatie: D. FLACH, *op.cit.*, p. 14-30; zie ook I. BORZŠAK, *Spectaculum. Ein Motiv der „tragischen Geschichtschreibung” bei Livius und Tacitus*, *Acta Classica Univ. Debrecen.* 9 (1973), p. 57-67; ID. *De Thucydide à Tacite. Actes du IXe congrès de l'Assoc. G. Budé*, Rome 1973, p. 236vv.

En wat meer bepaald Arrianus betreft, kost het wellicht weinig moeite om ook in zijn beschrijving van de tocht door de Gedrosische woestijn — want daaraan zijn de zoëven genoemde hoofdstukken gewijd — in groot aantal de kenmerken terug te vinden die voor Zegers het waarmerk van tragische geschiedschrijving zijn. Niettemin moeten we, denk ik, principieel en zeker bij het begin van elk onderzoek, op onze hoede zijn voor een methodisch aanvechtbare versmalling van de probleemstelling: een versmalling die erop neerkomt dat men elke vorm van dramatische stoffering van een historische narratio op de een of andere wijze, rechtstreeks of onrechtstreeks, in verband wil brengen met de „tragische” richting in de historiografie. Een typisch voorbeeld hiervan lijkt me de voordracht van Adelina Piatkowski, onder de veelbetekenende titel *L'influence de l'historiographie tragique chez Dion Cassius*¹². Sterk onder de indruk van de resultaten van Zegers' dissertatie betreurt zij dat het moderne onderzoek tot dusver, op enkele uitzonderingen na, onvoldoende de historiografie van de Romeinse keizertijd heeft betrokken in de studie van de toepassingen van de voorschriften van de tragische geschiedschrijving. Met de ontleding van enkele scènes uit Dio Cassius wil zij tot die studie een bijdrage leveren. Zij komt tot de conclusie, dat deze historicus zijn pathetische verhalen over het levenseinde van sommige illustere persoonlijkheden geheel volgens de voorschriften van de tragische geschiedschrijving heeft uitgewerkt: „Dans toutes ces narrations Dion respecte un model (sic) formel, composé de traits différents, ce qui confirme la thèse de Zegers”¹³.

Een dergelijke conclusie laat twee vragen overeind, die trouwens verband houden met elkaar. De eerste heeft betrekking op de geldigheid van de thesis van Zegers, die, zoals gezegd, de literair-historische status van het verschijnsel tragische geschiedschrijving precies meent te kunnen omschrijven. Ik signaleerde hoger dat het een omstreden thesis is. Maar ook indien men bereid is het bestaan van een theorie van de tragische geschiedschrijving te aanvaarden, dan blijft nog altijd de tweede vraag die betrekking heeft op de werkwijze van A. Piatkowski. Zij werd haar bij de bespreking van haar voordracht door A. Hurst als een „question méchante” voorgelegd en ik herneem ze hier in zijn formulering: „Comment établissez-vous les critères qui permettent de distinguer ce qui est chez Cassius Dion le fruit d'une influence d'ouvrages théoriques (directe, par le 'métalangage', ou indirecte) et ce qui est le fruit

12. *Actes de la XIIe conférence internationale d'études classiques „Eirene”*, Bucarest-Amsterdam 1975, p. 263-270.

13. *ibid.*, p. 264.

d'une influence d'historiens antérieures à Aristote et nourris du corpus tragique ?" ¹⁴

Deze vraag lijkt me inderdaad fundamenteel: immers ook Herodotus en Thucydides hebben toch reeds in de vijfde eeuw v. Chr., in tempore non suspecto, zonder ook maar door enig voorschrift van tragische geschiedschrijving te zijn gestimuleerd, elk op hun manier in hun werk episodes beschreven die als onovertroffen voorbeelden kunnen gelden van tragische of dramatische geschiedschrijving ¹⁵. De literaire criticus en historicus, Dionysius van Halicarnassus, merkte over de Atheense historicus reeds het volgende op: „Thucydides”, zo schrijft hij, „die er frequent toe genoopt wordt de inname en de verwoesting van steden, het tot slaaf verkopen van de bevolking en andere dergelijke rampen te beschrijven, stelt ons het lijden (τὰ πάθη) zo wreedaardig, zo verschrikkelijk, zo meelijwekkend voor, dat hij zowel historiografen als dichters die hem zouden willen overtreffen, de pas heeft afgesneden” ¹⁶. Plutarchus looft op zijn beurt Thucydides' stilistisch vermogen tot γραφικὴ ἐνάργεια „schilderachtige klaarheid / levendigheid” ¹⁷.

De situatie van deze pro-aristotelische geschiedschrijvers indachtig, doen wij er wellicht goed aan om ook bij de interpretatie van teksten met een dramatisch gehalte, geschreven door historici in de tijd na Duris en Phylarchus, niet meteen invloed van tragische geschiedschrijving werkzaam te achten. Trouwens, als interpreter van literaire teksten, waartoe in de Oudheid vanzelfsprekend ook de historiografie behoort, heeft men zijn taak niet beëindigd wanneer men de oorsprong van een bepaalde stilistische of algemeen compositorische techniek meent te kunnen aanwijzen ¹⁸. Minstens even

14. *ibid.*, p. 270. Vgl. de bemerking van R. Häussler (*ibidem*).

15. Cf. M. LAISTNER, *The Greater Roman Historians*, Berkeley-Los Angeles 1947, p. 14: „There are plenty of episodes dramatically told in the pages of Herodotus. It is assuredly no accident that the Melian dialogue, the bluntest expression of Athenian imperialism, is immediately followed in Thucydides' *History* by an account of the Sicilian expedition.” A. W. GOMME, *The Greek Attitude to Poetry and History* (*Sather Classical Lectures* 27), Berkeley 1954, p. 125 relateert de opmerking betreffende Thucydides: „the dramatic contrast is there, in the events and therefore in Thucydides' narrative”. Het gaat m.a.w. slechts om een voorbeeld van „Thucydides' way of letting the story tell itself” (*ibid.*, p. 139). Gomme onderschat hier ongetwijfeld het persoonlijk aandeel van de historicus in de opbouw van het verhaal: zie K. EGAN, *Thucydides, tragedian*, in R. H. CANARY-H. KOZICKI (ed.), *The Writing of History. Literary Form and Historical Understanding*, Madison 1978, p. 63-92, vooral p. 84vv.; en meer algemeen: H. WHITE, *The Historical Text as Literary Artifact*, in R. H. CANARY-H. KOZICKI (ed.), *op.cit.*, p. 41-62.

16. DION. HAL., *de Thuc.* 15.

17. PLUT., *Mor.* 347a-c.

18. De complexiteit van het probleem van de „tragische geschiedschrijving” en van haar nawerking op latere generaties van Griekse en Romeinse historici dient overigens in hoge mate beschouwd te worden als het product van een al te *historicistisch opgevatte vorm van literatuurgeschiedschrijving*, die voor diverse manifestaties die zich in haar veld voordoen een welomschreven, soms theoretisch begin poneert, waarmee men latere, soortgelijke ver-

relevant, zoniet meer relevant is het om in elk afzonderlijk geval aandacht te hebben voor de eventueel specifieke bedoeling waarmee een auteur een bepaalde literaire vorm verkiest aan te wenden: wij moeten m.a.w. oog hebben voor het concreet functioneren van een bepaalde expressievorm in een gegeven kontekst. Belangrijk voor elk historicus op elk ogenblik is wat K. H. Waters in de titel van een mooie bijdrage over Herodotus „The Purpose of Dramatisation” noemt¹⁹. In verband met de dadelijk te interpreteren episode uit de Anabasis Alexandri is de manier waarop Arrianus het verhaal van de tocht door de Gedrosische woestijn inleidt, inderdaad van meer dan incidenteel belang: „De meeste geschiedschrijvers van Alexander beweren dat de ellende van de troepen gedurende de Aziatische veldtocht zelfs in haar totaliteit niet waard is vergeleken te worden met het zware zwoegen in de woestijn”²⁰. Met deze woorden raakt Arrianus een harde kern in de geschiedenisopvatting van de antieke mens: niet de beschrijving van de cultuur in rust of in geleidelijke evolutie, maar de beschrijving van de lijdende, de strijdende, de zwoegende mens staat, naar het voorbeeld van de oud-epische ἄλγεα, in het kinetische geschiedenisbegrip van Grieken en Romeinen vooraan. Dienaangaande schrijft H. Strasburger: „Die παθήματα sind nicht das *einzige* Thema der hohen antiken Geschichtsschreibung, aber sozusagen das vornehmste, dasjenige, an dem die Kunst der Darstellung sind entzündet oder Höhepunkte erreicht, ...”²¹. Wanneer Arrianus de tocht door de Gedrosische woestijn een onovertroffen hoogtepunt van παθήματα noemt, zijn wij dus gewaarschuwd. Hoe de „Kunst der Darstellung” zich bij hem „entzündet” zullen wij nu nader onderzoeken.

Laat ons beginnen met een korte historische situering.

In de late zomer van het jaar 325 v. Chr. vat Alexander de terugkeer vanuit Indië naar het Perzische kernland aan. Militair gezien is de grote strijd gestreden en de terugkeer neemt goeddeels het karakter aan van een exploratietocht, waarbij Alexander vooral

schijnselen onder de vorm van een evolutieve nawerking of beïnvloeding verbonden wil zien. Cf. F. W. WALBANK, *History and Tragedy*, p. 220: „Perhaps the whole problem of 'tragic history' has suffered from a concentration on theory, on what Aristotle said, and how far the practice of later historians conformed with it”. Zie ook R. B. KEBRIC, *op.cit.*, p. 15.

Toch kan een dergelijke vorm van literatuurgeschiedschrijving, spijs R. WELLEK, *The Fall of Literary History*, in *Geschichte - Ereignis und Erzählung*, hrsg. von R. Koselleck und W.-D. Stempel, München 1973, p. 427-440, zeker op het gebied van de klassieke Oudheid, waar traditie en persoonlijke *imitatio* een zo vooraanstaande rol spelen, niet als hopeloos verouderd of als voorbijgestreefd worden beschouwd.

19. *Historia* 15 (1966), p. 157-171.

20. ARRIAN. *Anab. Alex.* VI 24.1.

21. H. STRASBURGER, *Wesensbestimmung*, p. 67.

de mogelijkheid wil onderzoeken van een zeeroute die Indië met de Perzische Golf zou verbinden. Om de vlootexpeditie mogelijk te maken (o.a. door de aanleg van havens, het graven van waterputten en het opslaan van voedselreserves) trekt hij met het grootste deel van zijn leger, naar schatting 70 à 80.000 soldaten (exclusief de legertros) langs de kust van de Arabische Zee en de huidige Golf van Oman. Hij ontmoet op zijn weg een onherbergzame streek Gadrosië / Gedrosië - thans de Makranwoestijn in Z.W. Pakistan, Z.O. Iran. En nu doet zich, paradoxaal genoeg, een catastrofe voor. Alexander die in geen enkele geregelde veldslag het onderspit heeft moeten delven voor zijn talrijke vijanden, krijgt een onwillige natuur als tegenstander. Slechts op het nippertje wordt de totale liquidatie van het leger voorkomen. Volgens Plutarchus kwam 3/4 van de troepen om: cijfer dat door sommige historici wordt betwist, door anderen aanvaard²².

Vooraf ook nog dit: de kapitels 24-26 vormen slechts een onderdeel van Arrianus' verhaal over de woestijntocht. Zijn beschrijving is namelijk onder de vorm van een dubbelverhaal uitgewerkt. Het eerste verhaal VI 23, dat een overzicht geeft van het begin van de tocht tot het einde, wordt afgesloten met de mededeling, dat het leger na zestig dagen de hoofdplaats van Gadrosië, Pura, bereikt (24.1a). Met een vrijwel identieke formule in 27.1a wordt voor een tweede maal gesignaleerd dat het leger het eindpunt bereikt. Het verhaal dat het voorwerp vormt van onze analyse is het tweede, waarin het leed van de troepen breeduit geschilderd wordt. Het staat bekend onder de naam „Strapazenbericht” / „hardship-report”; laten wij het gemakshalve „rampenverhaal” noemen. Aangezien mijn uiteenzetting vandaag beperkt blijft tot het rampenverhaal, en zelfs meer bepaald tot een evaluatie van het dramatische gehalte ervan, wordt niet gestreefd naar een volledige historiografische interpretatie van het geheel van Arrianus' beschrijving. Het spreekt vanzelf dat een dergelijke interpretatie zich volop rekenschap moet geven van de aanwezigheid van het eerste verhaal, door Arrianus naar alle waarschijnlijkheid ontleend aan Ptolemaeus²³, die met zijn versie van de feiten ongetwijfeld heeft willen ingaan tegen wat in zijn ogen een gedramatiseerde voorstel-

22. Een overzicht van de historische problemen rondom Alexanders Gedrosische expeditie wordt o.m. geboden door S. T. HUTZEL, *From Gadrosia to Babylon. A Commentary on Arrian's Anabasis Alexandri VI. 22-VII. 30*, diss. Bloomington 1974, p. 78-105 en N. G. L. HAMMOND, *Alexander the Great. King, Commander and Statesman*, Park Ridge 1980, p. 227-235.

23. Zie H. STRASBURGER, *Ptolemaios und Alexander*, Leipzig 1934, p. 45 (Id., *Studien zur Alten Geschichte*, I, Hildesheim-New York 1982, p. 131).

ling van zaken was bij de meeste Alexanderhistorici. Hier moet dan ook de interessante vraag naar de motieven van Arrianus tot het weergeven van twee versies onder de vorm van een dubbelverhaal achterwege gelaten worden. Een punt van belang voor ons betoog is echter wel de eigen compositorische functie die de herhaling van het eindpunt van de tocht vervult. Deze herhaling creëert niet alleen de ruimte en tijd-binnen-het-werk die vereist zijn voor het opnieuw vertellen van de wederwaardigheden van de woestijntocht, maar verleent aan het rampenverhaal meteen ook een uitgesproken eenheid van tijd en plaats.

Het rampenverhaal is van een korte inleiding (24.1b-3) voorzien, die het thema aangeeft en de vraag naar het waarom van de hele onderneming beantwoordt. De woestijntocht bracht een onvergelijkbaar grote concentratie van last en leed over het leger. Alexander, hoewel goed op de hoogte van de moeilijkheden van die tocht, liet zich leiden door een irrationeel verlangen tot wedijver met Semiramis en Cyrus die mislukt waren in hun pogingen om een leger door de Gedrosische woestijn te leiden. Arrianus geeft deze motivering, die wezenlijk anders is dan de in verhaal I gegeven en ook hier herhaalde rationele verklaring²⁴, expliciet op gezag van Nearchus, Alexanders vlootbevelhebber, weer.

Een aandachtige lectuur van de eigenlijke beschrijving, beginnend vanaf 24.4, kan ons op het spoor brengen van een tweevoudig organisatieprincipe, dat tegelijkertijd werkzaam is in de tekst: enerzijds kan men de opeenvolging van een schier eindeloze reeks van onheilsfactoren onderscheiden, anderzijds kan men differentiëren tussen opeenvolgende „dramatis personae” die met het onheil onder zijn diverse aspecten worden geconfronteerd.

De beschrijving van het doorstane leed gebeurt dus vooreerst door middel van een lange, gedetailleerde en concrete opsomming van beproevingen, waarvan sommige zelfs herhaaldelijk in de tekst terugkeren: hitte, gebrek aan water, het heuvelachtig terrein, het oneffen wegdek, het wegzakken in het mullige zand, de lengte van de marsen, honger, vermoeidheid, uitputting, ziekte, de overstroming van een bergbeek, het overtollige drinken na een te lange kwelling door dorst, de zandstorm, de dwaaltocht: het zijn evenveel moeilijkheden die het leger overvallen en die in de tekst door een veelheid van verbindende partikels (τε ... καί, vaak nog versterkt door een toegevoegd ἄμα) als het ware aaneengeschakeld zijn tot een noodlottige ketting. Hoewel Arrianus als dusdanig ner-

24. In VI 24.3: καὶ ἄμα ὡς τῷ ναυτικῷ ἐγγύθεν ἐκπορεύεσθαι τὰ ἀνγχαῖα. Het thema van de bevoorradings van de vloot wordt in VI 23. 1 als het (enige) motief voor het ondernemen van de woestijntocht opgegeven.

gens zegt dat vooral door het cumulatieve effect van de afzonderlijke onheilsfactoren een ware catastrofe onvermijdelijk werd, is dit nochtans een evidente boodschap van het verhaal. Als iemand die zijn handwerk als literator verstaat, brengt de geschiedschrijver de concatenatie suggestief voor ogen. De beeldende duidelijkheid van een concrete en gedetailleerde opsomming wordt verder nog versterkt door de inlassing van gepaste vergelijkingen, soms met metaforisch taalgebruik gecombineerd²⁵.

Hoewel de onderlinge verbondenheid van de verschillende onheilsfactoren uit zichzelf reeds suggereert dat het leger zich in een vicieuze kring bevindt, wordt deze idee nog doeltreffender ingehamerd door de herhaalde paradox dat mogelijke remedies voor een kwaal steeds weer nieuwe onheilsfactoren genereren. Zo brengt honger de soldaten tot het afslachten van de lastdieren, waardoor in een volgend stadium het vervoer van de slachtoffers van ziekte en uitputting onmogelijk wordt, ook al omdat men om de lengte van de dagmarsen in te korten de wagens had stuk geslagen (25.1-3). Slaap, een natuurlijke remedie tegen vermoeidheid, wordt velen die nadien opstaan en niet meer in het spoor van het leger kunnen volgen, fataal (25.3): zij komen om als schipbreukelingen in een zee van zand. Drinken is een probaat middel om zijn dorst te lessen; doch na een al te lange kwelling van dorst vinden velen door overdadig drinken de dood (25.6). En tot overmaat van ramp: de plotse overstroming van een bergbeek, waarvan het water het leger tot heil moest zijn in de droge woestenij, wordt nog wel de belangrijkste doodsoorzaak voor de vrouwen en kinderen die het leger vergezelden (25.4-5). In de helse kringloop van onheilsfactoren die elkaar met een zekere noodzakelijkheid oproepen, verschijnt de overstroming van de bergbeek eerder als een vreemdsoortig, incidenteel gegeven (in 25.4 als ἄλλο πάθημα aangekondigd). Toch doet de vermelding van deze ramp geen afbreuk aan de sterke eenheid van het hele gebeuren, dat zich als het ware als een ὅλη καὶ τελεῖα πράξις²⁶ voltrekt. Het verband met de noodzakelijke factoren is niet alleen door de gradatie ὃ δὴ οὐχ ἥκιστα ἐπίεσεν, aangegeven, maar ook door de bijkomende verduidelijking, dat het legerkamp precies omwille van de behoefte aan water

25. In VI 24.4 worden bijv. de mullige zandduinen waarin de lastdieren wegzakken, vergeleken met een „moeras” of met „onbetreden sneeuw”; in VI 25.3 komen de achterblijvers „als schipbreukelingen om in een zee van zand”. Ook meer subtiele uitdrukkingsmiddelen dragen bij tot de „visualisering” van de beschreven werkelijkheid: in VI 24.5 roept de asymmetrische uitdrukking ἐν ταῖς προσβάσεσσι τε καὶ καταβαίνοντασ εἰς een beeld op van de ongelijke loef-en lijzijde van de zandduinen, die muilieren en paarden moeizaam moeten op- en afgaan.

26. Cf. ARISTOT., *Poet.* 8, 1451a; 7, 1450b 2-3.

in de onmiddellijke nabijheid van de stortbeek was opgeslagen (αὐτοῦ δὴ ἕνεκα τοῦ ὕδατος). Van deze περιπέτεια kan men dus niet zeggen dat ze zou ingaan tegen τὸ εἶκός²⁷.

Een tweede organisatieprincipe dat in nauwe relatie met de innerlijke verbondenheid van de onheilsfactoren mede-bepalend is voor de structuur van het rampenverhaal, is de hiërarchische volgorde waarin de dramatis personae ten tonele worden gevoerd. Binnen het leger gaat de aandacht vooreerst naar de lastdieren uit (24.4 - 25.1). Zij hebben eerst te lijden onder de hitte en het gebrek aan water, ondervinden de zwaarste last van de gesteltenis van het terrein en de uitputtend lange tochten en komen zeer talrijk om. Doch ook opzettelijk, zo vervolgt het verhaal in kapittel 25, werden paarden en muilezels afgeslacht door hongerige soldaten: „Telkens immers wanneer het hun aan proviand ontbrak, troepten zij samen en slachtten de meeste paarden en muilezels en voedden zich met het vlees. En ze beweerden dat ze van dorst waren omgekomen of van uitputting gekrepeerd”. De inbreuk op de militaire discipline die dit optreden representeert en de begripvolle houding die Alexander daartegenover aanneemt, worden hier aanzienlijk korter weergegeven dan in het eerste verhaal (23.4-5). De auteur schijnt haast te hebben om tot de volgende categorie slachtoffers over te gaan. Inderdaad: de dieren sleuren in hun ondergang de mens met zich mee (cf. het gevolgaanduidende οὐχούv van 25.2). Het komt bijzonder tragisch over dat de soldaten „vrijwillig” (ἑκούσιος 25.1), in de overtuiging zichzelf uit hun ellendige situatie te redden, hun ondergang mede veroorzaken. De ongelukkigen van 25.3 die bij gebrek aan lastdieren en wagens (ook weer door de soldaten stukgeslagen om vlugger vooruit te komen) niet meer kunnen vervoerd worden en in een zee van zand als drenkelingen omkomen, worden met καὶ οὕτως bij het begin van de zin nadrukkelijk als slachtoffers voorgesteld van een toestand die door het leger zelf is gecreëerd: „En zo werden de enen wegens ziekte op de wegen achtergelaten, de anderen wegens uitputting of hitte of omdat ze hun dorst niet langer konden uithouden; en er was niemand om hen mee te nemen, niemand die achterbleef om hen te verzorgen. De tocht ging immers met grote snelheid voort en in de bekommernis om het geheel ging noodzakelijk de zorg voor de enkeling verloren. Ook degenen die door slaap overmand waren geraakt tijdens de tocht — want zij legden meestal de weg 's nachts af —, nadien opstonden en nog de kracht hadden in het spoor van het leger te volgen, redden zich als weinigen van velen; de meesten echter gingen, als hadden zij schip-

27. Cf. ARISTOT., *Poet.* 1452a, 22-23.

breuk geleden op zee, ten onder in het zand". Ook in de volgende tekstsequentie 25.4-6 blijft de schijnwerper gericht op het menselijk leed: door de plotse overstroming van een stortbeek komt het merendeel van de vrouwen en kinderen die het leger vergezellen, om. Associatief hiermee verbonden wordt tenslotte de verdrinkingsdood gesignaleerd van velen, die na een te lange kwelling van dorst mateloos drinken en zich massaal en onbeheerst in het water storten.

Nadat de focus scherp is gesteld op de lastdieren en vervolgens op de soldaten, vrouwen en kinderen, komt in het slothoofdstuk 26 Alexander op het voorplan. Dit gebeurt vooreerst door inlassing van een verhaal over een edele daad van Alexander (26.1-3), waarbij Arrianus evenwel aanstipt dat die volgens sommige bronnen tijdens een vroegere woestijntocht kan gesteld zijn²⁸. Hoe dan ook, via het woord ὕδωρ dat in 25.6 nadrukkelijk op het einde van de zin is geplaatst, is het kwestieuze verhaal associatief met het voorgaande verbonden. Het verhaal gaat inderdaad over een kleine hoeveelheid water, door enkele lichtgewapende soldaten gevonden. Zij goten het in een helm en brachten het als een kostbaar goed naar Alexander. „Deze zou het aangenomen hebben en het ten aanzien van allen uitgegoten hebben. En door deze daad zou het hele leger zo bemoedigd zijn geweest, dat men had kunnen geloven, dat dat water dat Alexander had uitgegoten een dronk voor allen geworden was". (25.3) Hier wordt het verslechteringsproces waaraan het leger vanaf het begin van de woestijntocht onderbroken ten prooi is, voor het eerst doorbroken. Op dit punt van zijn verhaal is Arrianus dan ook zeer nadrukkelijk in zijn lof voor Alexander: „Deze daad prijs ik persoonlijk boven alle andere als een voorbeeld van de zielskracht en tegelijk van de veldheerskunst van Alexander". (26.3) Het daarop volgende verhaal is van een gelijkaardige strekking en voert Alexander tenslotte als redder in uiterste nood ten tonele (26.4-6). De gidsen zegden de weg niet meer te weten. Een zandstorm had alle bakens bedolven; het leger dwaalde af. Toen zou Alexander ingezien hebben, dat hij naar links moest afslaan. Zelf nam hij de leiding van een kleine groep ruiters, die tijdens een afmattende rit nog eens werden uitgedund, maar uiteindelijk de zee vond. Op het strand trof Alexander ook drinkwater aan. En toen liet hij het hele leger achternakomen. Ze marcheerden gedurende zeven dagen langs de zee en trokken dan

28. PLUT., *Alex.* 42.7-10 situeert het verhaal in Media, tijdens Alexanders achtervolging van Darius; Q. CURTIUS VII 5.10-12 in Sogdiana, nabij de Oxusrivier; FRONTINUS, *Strat.* I 7.7 in Africa (wrschl. tijdens Alexanders tocht naar het Ammon-orakel). Nog andere, voor ons niet nader te identificeren bronnen, localiseren volgens Arrianus het gebeuren in het gebied van de Parapamisadae.

weer het binnenland in, richting Pura, het eindpunt van de woestijntocht (27.1).

Hoewel dus Alexander met zijn ingrijpen voorkomt dat de woestijntocht als een ware tragedie eindigt, brengt het overzicht van inhoud en structuur duidelijk de dramatische geladenheid van het rampenverhaal aan het licht. Zoals ik reeds bij het begin van mijn voordracht opmerkte, zijn in Arrianus' tekst de kenmerken die Zegers voor het waarmerk van „tragische” geschiedschrijving houdt, ruimschoots vertegenwoordigd. Wordt ons niet door een gedetailleerde schildering op elk moment van het gebeuren het leed van de troepen met beeldende duidelijkheid voor ogen gebracht? Worden onze gevoelens van medeleven niet gewekt door het lijden van de dieren en vooral door het trieste lot van al diegenen die tijdens de tocht, ziek, uitgeput of in slaap gevallen, zonder bijstand moeten achterblijven en schipbreuk lijden in een zee van zand? Er is ook de eenheid van handeling, met een begin (de lastdieren), een midden (het leed van soldaten, vrouwen en kinderen) en een einde (het optreden van Alexander). Binnen de eenheid van handeling, van tijd en plaats zijn wij meermaals getuige van een overgang (*μετάβασις*) van een toestand naar een andere; eenmaal is die overgang het gevolg van wat we een *περιπέτεια παρὰ τὴν δόξαν* kunnen noemen: de plotse overstrooming van een stortbeek in een overigens door droogte geteisterd landschap; en niet te vergeten natuurlijk: de decisieve wending van ongeluk naar geluk, door Arrianus als een moment van kapitaal belang in het gebeuren gereleveerd door inlassing van een persoonlijke appreciatie van Alexanders optreden.

Behalve aan de aanwezigheid van al die elementen, zogenaamd *procédés* van de „tragische” geschiedschrijving, ontleent het rampenverhaal zijn dramatisch gehalte toch voor alles aan het feit dat het ons een beeld schetst van mensen, geconfronteerd met een extreme situatie, waarin moeilijkheden elkaar kettingsgewijs — niet alleen *κατὰ τὸ εἶκός*, maar zelfs *κατὰ τὸ ἀναγκαῖον* — opvolgen. De onverbreekelijke band tussen de diverse beproevingen is in eerste instantie niets anders dan een logisch of te verwachten gevolg van een samenspel van natuurlijke factoren, werkzaam in een gegeven situatie: hitte, moeilijk terrein, zandstorm, dorst enz... kan men beschouwen als inherent aan een woestijntocht. Maar er is meer: ook de pogingen of reacties van mensen die buiten de helse kringloop trachten te treden of er althans in willen overleven, brengen nieuw onheil over het leger: in de overtuiging zichzelf te redden, werken mensen aldus *ἐκούσῳς* mee aan hun ondergang. Zo wordt de dynamiek van een onafwendbaar lijkend catastrofaal gebeuren ook door een reeks menselijke misrekeningen

gestuurd: door een aantal ἀμαρτίαι²⁹ die volkomen begrijpelijk zijn, in de mate waarin ze als het ware door de gebeurtenissen zelf als noodzakelijke beslissingen aan de mens worden opgedrongen. Het is bij uitstek aan dit soort falen, dat de geschiedenis tot op de dag van vandaag haar tragische dimensie ontleent³⁰.

Bij de interpretatie van een tekst als de zojuist bestudeerde dienen we er ons rekenschap van te geven dat de onderkenning van een tragische of dramatische dimensie in een gebeuren steeds de uitdrukking is van een bepaalde visie op een stuk geschiedenis. Een tragisch patroon is als dusdanig niet in de feiten aanwezig. Wanneer men al eens de indruk mag opdoen dat dit wel het geval is, is het aanbevolen een stap terug te zetten en zich open te stellen voor het inzicht dat, wat we een historisch feit noemen, nimmer als een objectieve gegevenheid voor het grijpen ligt, maar altijd vanuit een bepaalde ervaring door een waarnemend en oordelend subject mede wordt gestructureerd. Welnu, het „tragische” is een van de fundamentele categorieën of patronen, waarin de mens zijn ervaringsgegevens bewust of onbewust kan invoeren en zich aldus een visie op het bestaan, de wereld en de geschiedenis opbouwt. Ik acht me ontslagen van een geschiedtheoretische verantwoording van deze these³¹, omdat ze in dit geval concreet geïllustreerd wordt door Arrianus' eerste verhaal van de woestijntocht (VI 23). Daar vormt zich Ptolemaeus vanuit zijn observatieplaats een heel andere, van elke tragiek gespeende voorstelling van het woestijngebeuren³². Het is uitermate instructief op dit punt beide verhalen naast elkaar te leggen en te zien hoe het historische waarnemingsveld op zich reeds verschillend is gestructureerd.

A fortiori is het meedelen en signifiëren van historische gegevens onder een narratieve vorm het resultaat van een persoonlijk ingrijpen van de historicus. Ook hier biedt ons stukje geschiedenis gelegenheid voor een leerrijk experiment, dat wij hier wel niet kunnen uitvoeren, maar dat ik toch even kort wil toelichten: de confrontatie namelijk van Strabo's beschrijving van de woestijntocht³³ met Arrianus' rampenverhaal. Alle critici zijn het erover eens dat beide

29. Cf. ARISTOT. Poet. 1453a, 8vv.

30. De antieke „tragische” geschiedschrijving wordt dan ook door H. STRASBURGER, *Die Wesensbestimmung*, p. 78-87 terecht voorgesteld als een fundamentele karakteristiek van geschiedschrijving. Men moet er van uitgaan dat Duris' reflecties „seriöser Natur” zijn (p. 80); wat aan de orde wordt gesteld is niet slechts een „Stil- und Geschmacksfrage ... sondern ein Philosophicum, vielleicht die Kernfrage der Historiographie überhaupt”. (p. 83)

31. Een uitstekende inleiding tot de problemen die hier gesteld zijn, wordt geboden door *The Writing of History. Literary Form and Historical Understanding* (zie n. 15), met selecte bibliografie (p. 151-158).

32. Cf. H. STRASBURGER, *Alexanders Zug durch die gedrosische Wüste*, *Hermes* 80 (1952), p. 456-493, vooral 488-492 (= *Studien zur Alten Geschichte*, I, p. 449-486).

33. STRABO XV 2.5-7.

auteurs hun stof uit dezelfde bron — vermoedelijk Nearchus³⁴ — hebben geput. Hier kunnen we dus nagaan hoe men werkend met dezelfde vezels een andere „textus” samenstelt: de manier van verknippen en combineren van de vezels, m.a.w. de textuur verschilt in functie van het eigen doel dat ieder auteur met zijn werk in het algemeen en meer bepaald ook met de behandeling van de episode in kwestie nastreeft. Strabo's verhaal straalt, hoewel rond dezelfde gegevens gebouwd, geen dramatische kracht uit. Als geograaf is de auteur vooral geïnteresseerd voor de vraag hoe het leger, gebruik makend van de schaarse middelen die dan toch in de streek voorhanden waren, door het dorre gebied is kunnen trekken³⁵. De vermelding bijv. bij het begin van het verhaal ἀπὸ δὲ τῶν φοινίκων ἣν ἡ σωτηρία is uiteraard nefast m.b.t. de eventuele opbouw van een dramatische spanning³⁶. Waar Strabo steeds van de landschappelijke gegevens vertrekt en de daaruit voor het leger resulterende moeilijkheden graag in een gevolginz onderbrengt (εἰσι καὶ θῖνες ὑψηλοί, ὥστε...) ³⁷, staat bij Arrianus het κακοπαθεῖν zelf in al zijn aspecten centraal.

De vergelijking met Strabo, die zijn verhaal in functie van zijn geografische belangstelling opbouwt, brengt ons vanzelf tot de vraag met welke bedoeling Arrianus zijn versie van het gebeuren een dramatische „textuur” heeft meegegeven.

Het mogelijk antwoord dat Arrianus onder de invloed van de tragische geschiedschrijving het Gedrosische inferno als een gelegenheid tot dramatische schildering heeft aangegrepen, is niet bevredigend. Waarom werkt Arrianus dan ook niet bij de beschrijving van andere notoire rampen, zoals bijv. bij de verwoesting van Thebe, volgens ditzelfde procédé? In het geval van Thebe is het wellicht veeleer zo dat Arrianus met zijn nuchtere weergave en zakelijke evaluatie van de verwoesting³⁸ heeft willen ingaan tegen sommige

34. Het rampenverhaal wordt door F. JACOBY, *FGH Hist* 139 F 49 als Aristobulusfragment afgedrukt, maar wordt o.i. op meer overtuigende gronden door H. STRASBURGER, *Alexanders Zug durch die gedr. Wüste*, aan Nearchus toegewezen. Kritisch i.v.m. de toewijzing aan Nearchus zijn E. BADIAN, *Alexander the Great, 1948-67, The Class. World* 65 (1971), p. 50; L. PEARSON, *The Lost Histories of Alexander the Great*, New York-Oxford 1960, p. 178-180 en N. G. L. HAMMOND, *op.cit.*, p. 320 n. 105.

35. Een algemene karakterisering van Strabo als „Alexanderhistoricus” geeft P. PEDECH, *Strabon historien d'Alexandre, Grazer Beiträge* 2 (1974), p. 129-145. Deze auteur meent evenwel dat Strabo (en Arrianus: zie ID. *Les historiens d'Alexandre*, in *Historiographia Antiqua. Commentationes Lovanienses in honorem W. Peremans septuagenarii editae*, Leuven 1977, p. 132) het „rampenverhaal” uit Aristobulus hebben geput (p. 144). Zie hoger, voetnoot 34.

36. STRABO XV 2.5.

37. STRABO XV 2.6.

38. ARRIAN. I 7-9. Over de functie van deze hoofdstukken in Arrianus' „uitgebreid proemium” zie Ph. A. STADTER, *Arrian's Extended Preface, Illinois Classical Studies* 6 (1981), p. 157-71, vooral p. 164-166.

van πάθος druipende beschrijvingen, ons bekend via Diodorus en Justinus³⁹ en door Agatharchides als voorbeelden van slechte smaak op de korrel genomen: Hegesias van Magnesia⁴⁰ die zich daar ook aan begeven heeft, noemt Agatharchides⁴¹ nog ellendiger dan de door hem beschreven catastrofe. Arrianus heeft daarover wellicht niet anders gedacht. Hoewel hij als auteur van een geschiedenis van de Diadochen⁴² best zal vertrouwd geweest zijn met voorbeelden van tragische geschiedschrijving, moet hij voor literaire beïnvloeding vanuit die hoek als „atticist” en representant van de tweede sofistiek⁴³ vrijwel immuun zijn geweest. Herodotus, Thucydides en bovenal Xenophon zijn de door hem bewonderde en nagevolgde geschiedschrijvers.

Bij een historicus als Arrianus ligt het voor de hand de verklaring voor de dramatisering van de historische stof te zoeken in de betekenis die hij in zijn geschiedwerk aan de beschreven episode heeft willen toekennen. Het dramatisch gehalte van de hoofdstukken 24-26 is overigens niet het enige markante gegeven van Arrianus' beschrijving van de woestijntocht: wij vermeldden reeds het ongewone procédé van het dubbelverhaal. Als gevolg hiervan en van de dramatische uitwerking ontstaat een opvallende vertraging van het vertelritme. Arrianus besteedt in 't geheel bijna 8 Teubnerbladzijden aan de zestigdaagse woestijntocht, terwijl het gemiddelde vertelritme voor een gans jaar 29,2 bladzijden is⁴⁴. Door dit alles krijgt de beschrijving van die tocht in het geheel van de *Anabasis Alexandri* en natuurlijk eerst recht in het zesde boek de betekenis van een hoogtepunt. De volgende conclusie lijkt dan ook gerechtvaardigd: door het beschreven gebeuren in de hoofdstukken 24-26 een tragische dimensie mee te geven heeft Arrianus als historioograaf op de meest adequate en doeltreffende wijze uiting gegeven aan zijn overtuiging dat Alexanders leger in Gadrosië het ergste crisismoment in zijn bestaan heeft doorgemaakt. Wat het kwantitatieve uitmeten van de catastrofe betreft, houdt Arrianus zich met formules als οἱ πολλοί en dergl. tamelijk op de vlakte; misschien

39. DIOD. SIC. XVII 8-14 (wrschl. teruggaand op Clitarchus: zie F. JACOBY, *FGrHist* 137 F 1, commentaar p. 486); JUSTINUS XI 3-4. Met de inlassing van de Timoclea-episode gaf reeds Aristobulus (*FGrHist* 139 F 2) een dramatische wending aan het verhaal.

40. *FGrHist* 142 F 6-17.

41. AGATHARCHIDES fr. 21 (D. WOELK, *Ueber das Rote Meer, Übersetzung und Kommentar*, Bamberg 1966, p. 13 vv.; PHOTIUS, ed. Henry, vol. VII, nr. 250, 446a-b).

42. *FGrHist* 156 F 1-11

43. Zie A. B. BOSWORTH, *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander*, vol. I: *Commentary on Books I-III*, Oxford 1980, p. 34-38; Ph. A. STADTER, *Arrian of Nicomedia*, Chapel Hill 1980, passim, vooral p. 164-169 en p. 101: „Arrian's spare narrative concentrates on military details and is the very opposite of the kind of tragic history by which Curtius and to a lesser extent Diodorus attempt to rouse the emotions of pity and fear”.

44. Berekening bij Ph. A. STADTER, *op.cit.*, p. 217 n. 62.

vond hij als deskundig militair de in de bronnen vermelde verliescijfers ongelooftwaardig hoog. Maar des te sterker tekent hij het gebeuren kwalitatief als een onvergelijkbaar hoogtepunt van *παθήματα*: een thema dat vanouds in de antieke historiografische traditie tot de inzet van het maximale literaire kunnen inspireert.

Maar er is meer. In de inleiding tot het verhaal over Alexanders edele daad maakt Arrianus een voorbehoud i.v.m. de exacte plaats van dit legomenon in de historische traditie over Alexander. De anecdote wordt inderdaad door verschillende Alexanderhistorici verschillend geplaatst: in Medië, Sogdiana, in het gebied van de Parapamisadae, in de Libysche woestijn. Arrianus had als kritisch historicus derhalve dit legomenon als onbetrouwbaar kunnen achterwege laten. Hij laat echter een verhaal met een uitzonderlijke paradigmatische betekenis voor zijn Alexanderbeeld niet graag los. Wat wij integendeel zien gebeuren, is dat hij het inlast op een bijzonder strategische plaats in het rampenverhaal, waar de anecdote het begin van het verbeteringsproces voor het hele leger markeert. Hieruit blijkt dat Arrianus kans heeft gezien om tegen de achtergrond van het geschetste dramatisch gebeuren met emfase een aantal facetten van Alexanders persoonlijkheid, die hem dierbaar zijn, te belichten: zijn wilskracht, zijn solidariteit met (het leed van) de soldaten, zijn psychologisch doorzicht en tenslotte ook, wanneer Alexander het leger weer op het goede spoor brengt, zijn schrantheit en doorzettingsvermogen⁴⁵.

Zo wordt de dramatische textuur in de beschrijving van de woestijntocht uiteindelijk ook dienstbaar gemaakt aan de uitwerking van een bepaald Alexanderbeeld: door zijn grote gaven van gemoed en intellect verschijnt Alexander als de *ἀνὴρ βελτίων* die als enige in staat is de vicieuze cirkel te doorbreken. Arrianus' dramatische beschrijving van de woestijntocht culmineert aldus in een beeld van Alexander die in de moeilijkste omstandigheden zijn onovertroffen grootheid toont.

45. Cf. STADTER, *op.cit.*, p. 85. Over Arrianus' portrettering van Alexander, zie *ibid.*, p. 89-114. Ondanks Arrianus' beklemtoning van zijn waarheidsliefde en kritische zin (zie G. SCHEPENS, *Arrian's View of his Task as Alexander-historian*, *Ancient Society* 2, 1971, p. 254-268) is de *Anabasis Alexandri* niet van enkomiasische trekken gespeend: Zie A. B. BOSWORTH, *op.cit.*, p. 20-32 en Ph. A. STADTER, *op.cit.*, 63-65. Maar Arrianus komt er in programmatische teksten als I 12.1-5 en VII 30.3 ook voor uit dat *bewondering* voor Alexanders unieke grootheid de drijfveer tot het schrijven van het werk is geweest. Door in VI 26 tweemaal de wending *εἶπερ τι ἄλλο* te gebruiken (in 26.1 en 3) stelt Arrianus zich, wat zijn lof betreft, op een *maximaal* standpunt.

Het laatmiddeleeuws pandbedrijf in de Nederlanden*

door

J. SOMERS

1. De middeleeuwse pandjeshuizen

De pandjeshuizen, zoals deze reeds in de middeleeuwen werkzaam waren, zijn ook in onze tijd nog niet volledig verdwenen: in Nederland werd in 1980 zelfs nog een heropbloei van hun activiteiten vastgesteld. Sinds het midden van de 19de eeuw werden deze middeleeuwse kredietinstellingen regelmatig door historici bestudeerd. Het bestaan van de pandjeshuizen tijdens de overgangperiode van de late middeleeuwen naar de vroege moderne tijden (15de - 16de eeuw) bleef echter nog nagenoeg onontgonnen terrein. Gewoonlijk stappen onderzoekers immers zonder veel omhaal over van de 14de naar de vroege 17de eeuw, wanneer in de Zuidelijke Nederlanden van overheidswege de befaamde Bergen van Barmhartigheid werden opgericht.

De middeleeuwse pandjeshuizen of leentafels (*tables de prêt*) werden in de Nederlanden (en ook daarbuiten) beheerd door Noorditaliaanse familieclans, die als „*lombaerden*” werden aangeduid¹. Vandaar dat in het moderne Nederlands de termen „lombard” (met een kleine letter) en, daarvan afgeleid, „lommerd(houder)” nog steeds de betekenis hebben van: iemand die een pandjeshuis openhoudt. In de middeleeuwse bronnen vindt men echter ook reeds de term „*lombaert*” in de twee betekenissen terug: algemeen, om een geografische afkomst aan te duiden

* Uitgeschreven en herwerkte tekst van een voordracht, gehouden voor de vergadering van 28 maart 1981 (sectie algemene geschiedenis) onder de titel: „Verworvenheden en perspectieven van het onderzoek betreffende de laatmiddeleeuwse lombarden”. Mijn oprechte dank gaat uit naar lic. I. Depoorter voor haar hulp in de materiële afwerking van dit artikel. Enkele gebruikte afkortingen: ADN: Archives du Nord, Rijsel; ARA: Algemeen Rijksarchief, Brussel; Rk.: Rekenkamer; lb.: pond; s.: schelling; d.: denier; gr.: groot.

1. Op de problematiek van de Joden en de „Cahorsijnen” als middeleeuwse geldleners willen we hier niet nader ingaan omdat in de 15de eeuw geen van beiden nog een rol hebben gespeeld, cfr. de conclusies van C. TIHON (*Aperçus sur l'établissement des Lombards dans les Pays-Bas au XIIIe et XIVe siècles*, in *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 39, (1961), p. 341-342.) en van J. STENGERS (*Les Juifs dans les Pays-Bas au Moyen Age*. (Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques. Mémoires, 2e série, dl. XLV, nr. 2), Bruxelles, 1949, p. 23-26.).

(nu : „Lombard”) en specifiek, om het beroep aan te duiden („lombard”)².

Reeds vóór 1250 kwamen zich in de Nederlanden, in Frankrijk en in de Rijnstreek, Noorditalianen vestigen die van de vorsten octrooien verkregen om leentafels te mogen openhouden. Het gevolg was dat er bij het begin van de 14de eeuw in de Nederlanden een netwerk van leentafels bestond, tot zelfs in een aantal kleinere plaatsen toe³. In deze leentafels kon iedereen geld lenen tegen de waarborg van een pand of een andere verbintenis (bv. een borgstelling door derden of op een toekomstige graanoogst) die de terugbetaling moest garanderen. Op de geleende som moest echter een zeer zware intrest betaald worden die 2d. per pond en per week bedroeg, hetzij 43 1/3 % per jaar⁴. Het is voldoende bekend dat de middeleeuwse Kerk de intrest die voor een lening gevraagd werd als een „*turpe lucrum*”, een schandelijk gewin, beschouwde en deze verbood, behalve wanneer degene die het geld leende, kon aantonen dat hij recht had op een vergoeding omwille van het verlies dat de lening voor hem meebracht⁵.

Het middelnederlandse woord „woeker” (Latijn : *usura*) beduidt dan ook elke intrest die voor het lenen van geld betaald werd : „*dats als men meer ontfaet oft geeft van ghelde dan men gheleent heeft*”⁶. Pas later heeft de term „woeker” de huidige betekenis van overdreven intrest gekregen. „*Woekeraers*” of „woekeren”, die ook wel „*persemiers*” of „*usuriers*” genoemd werden, waren bijgevolg personen, „*die ghelt om ghelt leenen ende nemen baet van haeren ghelde aen ghelde of aen waren boven boren hoofdghelde dat si eerst lenen*”⁷. Hierdoor kreeg het woord „lombaert” een tweede, specifieke betekenis : het werd synoniem van de houder van een publieke leentafel en van een woekeraar⁸.

2. R. DE ROOVER, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges. Italian Merchant-bankers, Lombards and Moneychangers. A study in the Origins of Banking.* (The Mediaeval Academy of America, dl. 51), Cambridge, (Mass.), 1948, p. 346 en p. 355, n. 6.

3. F. VERCAUTEREN, Document pour servir à l'histoire des financiers Lombards en Belgique (1309), in *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, 26, (1950-1951), p. 49-51.

4. 1 lb. = 240 d., dus 52 . (2:240) . 100 = 43,333 %. Wat betreft de intresten die de lombarden voor hun leningen vroegen : cfr. R. DE ROOVER, *Money* ..., p. 105, p. 125-126.

5. J. T. NOONAN, *The Scholastic Analysis of Usury*, Cambridge, (Mass.), 1957, p. 100-132.

6. Geciteerd in E. VERWIJS en J. VERDAM, *Middelnederlandsch Woordenboek*, (Voltooid door F. A. Stoett), Den Haag, 11 dln., 1885-1941, dl. IX, kol. 2738.

7. E. VERWIJS, *Middelnederlandsch* ..., dl. IX, kol. 2737.

8. „*Universum lombardorum appellatione dicti fere publice foeneratores ac usurarii*” (1289), geciteerd in E. VERWIJS, *Middelnederlandsch* ..., dl. IV, kol. 747. Ongeveer tegelijkertijd vindt men hiervan het equivalent in het middelnederlands : „*den usuriers, die men heet lombarden*”. (K. STALLAERT, *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche Oorkonden.* (Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden), Leiden, 2 dln. in 1 band, 1886-1893, dl. II, p. 174) en nog : „... *de lomberde ... die openbaer woekeren* ...” (E. VERWIJS, *Middelnederlandsch* ..., dl. IV, kol. 748).

Dat het begrip in deze betekenis ook tot in het taalgebruik van de eigentijdse documenten doordrong, mag blijken uit de tekst van een octrooi voor de leentafel van Namen, waarin de term „*lombars*” niet meer de afkomst, maar het beroep van de begunstigden aanduidt: „*noz amez Symon, Jehan et Wyhet Barbyau, freres, natifs de la ville de Chier en Piemont du diocèse de Turin en Piemont, lombars et marchans*”⁹. Bij de uitbreiding werden de „*lombaert*” en de „*woucker*” in het middelnederlands ook synoniemen voor het pandjeshuis: „*alle dieghene, die panden hebben staen in den lombaertd ...*”, en nog: „*geleend up de panden, die in den wouckere laghen ...*”¹⁰.

De eerste auteur die consequent de lombarden als Italiaanse pandleners onderscheidde van de Italiaanse kooplieden-bankiers, was wijlen Raymond de Roover in zijn standaardwerk over de middeleeuwse geld- en bankierswereld te Brugge¹¹. Deze onderverdeling is niet louter formeel, aangezien de auteur vaststelde dat elke groep een verschillend juridisch statuut genoot en dat hun activiteiten telkens een gespecialiseerd karakter vertoonden. Vanaf het einde van de 13de eeuw begonnen de handelaars hun activiteiten te verleggen: ze reisden niet langer zelf mee met hun goederen, maar lieten ze door derden vervoeren. Hierdoor werd het einde ingeluid van de karavaanhandel, die afgestemd was op de jaarmarkten van Champagne, en werd plaats geruimd voor een nieuwe, efficiëntere vorm van handelsorganisatie: deze van de residentiële of „sedentaire” handel. Noord-Italië, op dat ogenblik het meest vooruitstrevende gebied van West-Europa op economisch en financieel vlak, was hierbij leidinggevend. Familievennootschappen werden opgericht, met een uitgebreid net van correspondenten over heel West-Europa, terwijl het veralgemeend gebruik van de wisselbrief na 1350 het vervoer van munt in specie niet langer noodzakelijk maakte en de grote kooplui de gelegenheid gaf bankoperaties te verbinden met commerciële transacties, die echter

9. ADN, B. 19443, f° 185 - octrooi d.d. 1 september 1459.

10. Beide citaten zijn afkomstig uit E. VERWIJS, *Middelnederlandsch ...*, dl. IX, kol. 2740.

11. R. DE ROOVER, *Money ...*, o.m. p. 4, 345. Behalve deze twee groepen onderscheidde de auteur ook nog een derde categorie, deze van de wisselaars, die meestal autochtone burgers waren, leden van voorname families. Hun ambt was door de overheid streng gereglementeerd, maar zij hadden geen bijzondere privileges. Vooreerst hadden zij een monetaire functie: zij wisselden geld en voorzagen de vorstelijke muntateliers van muntmetaal door aan deze het biljoen, de vreemde en gedemonetariseerde speciën, te verkopen. In het toezicht op de geldomloop en de uitvoering van de muntordonnanties speelden zij een grote rol. Hieraan voegde zich geleidelijk aan ook een tweede, financiële functie toe: de wisselaars accepteerden deposito's, die zij opnieuw aanwendden voor investeringen in commerciële en industriële ondernemingen (cfr. R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 171-187, 203-204, 234-237.).

steeds de ruggegraat van hun activiteiten bleven. Zo hielden zij zich druk bezig met internationale wisselarbitrage (het canoniek woekerverbod werd hierbij omzeild door zich te beroepen op het risico dat de wisselarbitrage met zich meebracht) en met het verstrekken van krediet aan de centrale en regionale overheden. De koopman had zo plaats gemaakt voor de koopman-bankier (merchant-banker)¹². Te Brugge werden er vanaf het einde van de 13de eeuw permanente filialen opgericht van de grote Italiaanse handels- en bankiershuizen, waarvan het statuut bepaald werd door handelsprivileges, die in feite diplomatieke verdragen waren tussen de vorst en de Italiaanse stadstaten. Onder deze Italiaanse kooplieden-bankiers te Brugge vindt men bekende namen als de Lucezen Dino Raponi in de 14de en Giovanni Arnolfini in de 15de eeuw. Verder waren er ook de bekende Florentijnse „bankiershuizen” van de Bardi en de Peruzzi in de 14de, en van de Medici in de 15de eeuw.

Naast deze kooplieden-bankiers waren er, zoals gezegd, de lombarden: Noorditalianen die van de vorst individuele octrooien verkregen om een leentafel in een bepaalde plaats en gedurende een bepaalde periode open te houden¹³. In ruil daarvoor betaalden zij jaarlijks aan de vorst een *cessive* of octrooigeld. Het octrooi dat de lombarden van de vorst ontvingen, plaatste hen onder diens bescherming en stond hen toe om geld uit te lenen tegen intrest. Ondanks het feit immers dat de woeker door de middeleeuwse Kerk scherp veroordeeld werd, blijken de praktijken van de lombarden al vroeg openlijk erkend te zijn geweest. Terwijl sommige van de oudste octrooien voor manifeste woeker nog een boete stipuleerden — die dan slechts éénmaal per jaar diende betaald te worden — werd het beleid van de overheid niet zelden over een gans andere boeg gegooid door maximumintresten te stipuleren¹⁴. Het verkregen octrooi hield tegelijk een monopolie in: de leentafels van de lombarden waren de enige die officieel mochten opengehouden worden en daarenboven werd er voor elke stad slechts één octrooi, meestal op naam van verschillende lombarden, toege-

12. Zie hieromtrent R. DE ROOVER, *The Commercial Revolution of the thirteenth century*, in *Enterprise and Secular change* (Ed. F. C. LANE en J. C. RIEMERSMA), Homewood, (Ill.), 1953, p. 80-85 en R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 13-17 (diplomatieke verdragen), p. 48-75 (wisseloperaties), p. 54 (omzeiling woekerverbod), p. 20 (bekende namen).

13. Een synthetisch overzicht van het juridisch statuut van de lombarden vindt men bij R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 99-112.

14. Dit was reeds het geval te Utrecht in 1260 (J. MELLES, *Bisschoppen en bankiers. De eerste lombardiërs in de Lage Landen ± 1260*, Rotterdam; 's-Gravenhage, 1962, p. 30), en in 1306 te Brugge (R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 104) en te Antwerpen (F. BLOCKMANS, *Les Lombards à Anvers du XIIIe à la fin du XIVe siècle*, in *Tablettes du Brabant*, 1, (1956), p. 231.).

kend. Het monopolierecht heeft belangrijke gevolgen, want terwijl de lombarden enkel vervolgd werden indien zij wettelijke maximumintresten overtraden, konden alle andere personen die geld leenden tegen om het even welke intrest, als illegale woekeraars vervolgd worden¹⁵. Een mooie illustratie hiervan vinden we in de beschuldiging die een zekere Jan Linier, inwoner van Doornik, in 1397 ten laste werd gelegd. Deze werd voor de Rekenkamer van Rijsel gedaagd, omwille van: „*la transgression, délit et meffait que ... lui est impoué avoir fait et perpetré contre la noblesse de mondit seigneur d'avoir presté ... argent pour argent que l'on appelle usure, senz son congié ou licence espediale*”. Vanaf het laatste kwart van de 13de eeuw werden de leentafels van Brabant en Vlaanderen — en ook daarbuiten — vrijwel volledig gecontroleerd door clans afkomstig uit Asti en Chieri in Piëmont¹⁶. Belangrijk is wel dat de Roover vaststelde dat geen van de grote Italiaanse „bankiershuizen” te Brugge betrokken waren bij het beheer van de leentafels te Brugge of elders. Deze auteur stelde zelfs dat de kooplieden-bankiers en de lombarden niet eens met elkaar omgingen, wat hij verklaarde door het sociale odium dat de lombarden als woekeraars trof¹⁷.

De Roover hechtte terecht zeer veel belang aan het onderscheid tussen de kooplieden-bankiers en de pandleners, en beklemtoonde herhaaldelijk dat de term „*lombaert*” in de middeleeuwse bronnen niet éénduidig geïnterpreteerd mag worden. Dit staafde hij met twee argumenten: vooreerst speelden beide groepen van professionele geldhandelaars een verschillende rol in de ontwikkeling van het bankwezen — waarover dadelijk meer —, en ten tweede hadden tot dan toe verschillende historici zich laten misleiden en het bestaan van een afzonderlijke groep van pandleners niet of onvoldoende erkend. Deze kritiek was voornamelijk gericht aan het adres van Bigwoods groots opgevatte studie, „*Le Régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du Moyen Age*”, die in 1921 werd gepubliceerd. Het gebrek aan detailstudies had Bigwood tot een immens bronnenonderzoek genoodzaakt en hem voor aanzienlijke interpretatieproblemen gesteld. Voorts moest deze auteur vaststellen dat de lombarden zelf

15. G. BIGWOOD, *Le Régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du Moyen Age*. (Mémoires de l'Académie royale de Belgique. Classe des lettres et des sciences morales et politiques, deuxième série, dl. 14), Bruxelles, 1921, dl. 1, p. 567-603; dl. 2, p. 358-359, doc. 53 en p. 419-421, doc. 90. Voor de strijd tegen de illegale woeker, zie ook: R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 104-106, p. 160-162. Het navolgend citaat betreffende Jean Linier is afkomstig uit G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 2, p. 391, doc. 75.

16. G. BIGWOOD (*Le Régime ...*, dl. 1, p. 235-255) wijdt een paragraaf aan de biografie van de voornaamste families die in onze gewesten leentafels hielden.

17. R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 101, p. 107-108, p. 138, p. 152.

geen bronnen nagelaten hadden, bv. correspondentie of boekhouding¹⁸. In de beide delen van zijn werk heeft de auteur veel aandacht geschonken aan de leentafels, mede omdat hij hun rol in het krediet sterk overschatte. Hoewel talrijke aspecten van deze studie (bv. de vorstelijke en de stedelijke financiën, de Italiaanse kooplieden-bankiers, de wisselaars, de financiële technieken en het middeleeuwse muntstelsel) door ander onderzoek inmiddels achterhaald zijn, blijft Bigwood de meest gezaghebbende auteur over de middeleeuwse lombarden in de Zuidelijke Nederlanden¹⁹. Vooral Bigwoods systematische analyses van de juridische aspecten van het statuut van de lombarden en van de lening tegen intrest zijn nog steeds valabel. De Roover baseerde zich trouwens grotendeels op het door Bigwood aangevoerde materiaal en verrichtte zelf geen nieuw archiefonderzoek meer naar de lombarden omdat hij op de eerste plaats de vroege ontwikkeling van het middeleeuwse bankwezen wilde bestuderen²⁰. Als kredietverleners op pand en gespecialiseerd in het consumptiekrediet hebben de lombarden hierin geen enkele bijdrage geleverd en behoorden zij niet tot de wereld van de haute finance. Met klem weerlegde de Roover in deze publikatie en elders dan ook de misvattingen van Bigwood en diens voorgangers hieromtrent: de middeleeuwse lombarden waren geenszins de grondleggers van het moderne bankwezen²¹. De enige valabele thesis betreffende de middeleeuwse leentafels is dat deze de „voorlopers” zijn geweest van de Bergen van Barmhartigheid en hun aanverwante instellingen, die in de moderne tijden werden opgericht om de massa van woekerpraktijken te vrijwaren. Nochtans heeft de Roover niet geaarzeld om te reageren tegen het beeld dat verschillende van zijn voorgangers omtrent de middel-

18. G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 1, p. 343. We willen hierbij wel even aanstippen dat de inbeslaggenomen boekhouding van de Asinari in 1453 werd overgedragen aan de Rijksle Rekenkamer.

19. R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 346.

C. TIHON, *Aperçus ...*, p. 334.

20. De ondertitel van deze studie is trouwens duidelijk: „A Study in the Origins of Banking”. Zie ook de boeiende, recente evaluatie van de Roovers oeuvre als bankhistoricus van E. AERTS, Middeleeuwse bankgeschiedenis volgens Professor Raymond de Roover, in *Liber Alumnorum Karel Van Isacker S. J., Bijdragen tot de Geschiedenis*, 63ste jg., 1980, p. 49-86.

21. R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 117, 348, 354 en nadrukkelijk herhaald in ID., *Le rôle des Italiens dans la formation de la banque moderne*, in *Revue de la Banque*, 16, (1952), p. 641. De voornaamste functie van de middeleeuwse leentafels was dat zij consumptief krediet verschaffen op korte termijn. Iemand die bij een leentafel geld ontleende, deed dit om te anticiperen op een inkomen dat hij nog mocht verwachten en niet om het opnieuw te investeren met produktieve doeleinden. Dit in tegenstelling tot de leningen die de kooplieden aangingen bij hun collega's, de kooplieden-bankiers: dit geld werd door de ontleners aangewend voor een investering in een of andere handelonderneming, waarvan de opbrengst hen in staat moest stellen om de aangegane lening terug te betalen en de winst uit de transactie het inkomen van de handelaars vormde.

eeuwse woekerpraktijken hadden opgehangen. Tegenover de aanklachten van de meedogenloze geldzucht aan het adres van de lombarden plaatste deze auteur de hoge exploitatiekosten van de leentafels, die volgens hem op hun beurt de hoge intresten economisch noodzakelijk maakten, terwijl de lombarden slechts matig voor hun inspanningen werden vergoed²².

In deze polemiek omtrent de hoge intresten die de lombarden voor hun leningen vorderden, en het inkomen dat zij uit hun bedrijf betrokken, dienen ons inziens wel enige nuances aangebracht te worden, omdat het gevaar bestaat dat men een vertekend beeld van het middeleeuwse pandlenen zou ophangen. Voor de lombarden vormde de schatting van wat het aangeboden pand bij een eventuele verkoop zou opbrengen, het uitgangspunt van elke lening die op pand werd toegekend²³. Men moet zich hieromtrent weinig illusies maken: behalve voor een minderheid van kostbaarheden, werd voor deze voorwerpen zeer weinig geboden, omdat de lombarden natuurlijk een veilige marge voor zichzelf behielden. Een belangrijk hulpmiddel hierbij was het feit dat er gewerkt werd met ronde getallen, namelijk veelvouden van 3 d.²⁴. Dit rationeel beheer bood aan de lombarden een dubbel voordeel: enerzijds vergemakkelijkte dit de berekening van de intresten (men mag niet vergeten dat de middeleeuwers met het vrij ingewikkelde duodecimale pondenstelsel werkten, waarbij 1 lb. = 20 s. = 240 d.) en anderzijds kon men zo tegenover de klanten korte metten maken met het ritueel van loven en bieden.

Maar het is precies de lage evaluatie van de binnengebrachte panden die de leefbaarheid van het middeleeuwse pandlenen uitmaakte. De ontlener betaalde immers de intresten op de som die hij voor zijn pand had ontvangen. Het is hierbij enigszins misleidend om te rekenen met de intresten op jaarbasis: in de praktijk werden de intresten immers per week aangerekend en betaalde

22. R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 128, 139.

23. Dit gold evenzeer in een liefdadige beleningsinstelling als de Brugse „Berg van Charitate” in de moderne tijden (P. SOETAERT, *De „Berg van Charitate” te Brugge, een stedelijke leenbank (1573-1795). Bijdrage tot de geschiedenis van de kredietinstellingen in de Lage Landen.* (Pro Civitate, Historische Uitgaven, reeks in 8°, nr. 40), s.l., 1974, p. 62). In de schaarse getuigenissen (van 1538 en 1624) die de lombarden betreffende hun activiteiten hebben nagelaten, insisterden zij telkens op de risico's die de onzekere opbrengst van de panden voor hun bedrijf inhield.

P. DE DECKER, *Etudes historiques et critiques sur les Monts-de-Piété en Belgique*, Bruxelles, 1844, *Introduction*, p. XXXIII. P. MOREL, *Les Lombards dans la Flandre française et le Hainaut*, Lille, 1908, p. 308-309, doc. 63.

24. Dit blijkt uit de lijsten die bij de inbeslagname van de leentafels van de Asinari in 1453 werden opgemaakt van de sommen die op niet geloste panden beleend waren. Omtrent de inbeslagname bij de Asinari in 1453 zijn gedetailleerde administratieve dossiers bewaard, die een interessant licht werpen op het middeleeuws pandbedrijf. Wij hopen hierop nader te kunnen ingaan in een andere bijdrage.

men nooit per jaar, aangezien de panden, indien zij niet binnen het jaar waren afgehaald, aan de leentafel vervielen. De Roover wees er trouwens op dat de meeste leningen bij de lombarden op korte termijn (tussen drie en zes maanden) werden terugbetaald²⁵.

In het evaluatiemechanisme was ook het lossen van de panden automatisch ingebouwd: iemand die panden beleend had in de leentafel, had er steeds belang bij om deze te komen lossen, en ze desnoods onmiddellijk daarna zelf weer te verkopen, liever dan ze definitief af te staan aan de leentafel, die hem slechts op een klein deel van de werkelijke waarde ervan geld had geleend. Ook voor de lombarden was het voordelig om de lossingen te bevorderen: ten eerste werkte dit kostenbesparend, omdat men niet hoefde te wachten totdat het pand verkocht mocht worden, waarbij de opbrengst van de verkoop toch nog altijd enigszins in het onzekere bleef, en ten tweede kon het geld van de terugbetaalde lening opnieuw voor een andere lening worden aangewend.

In crisisjaren of bij een individuele tegenslag was de leenpolitiek van de lombarden echter zeer nadelig voor de bevolking. Wat gebeurde er? Enerzijds werden de lombarden geconfronteerd met een toenemend aantal aanvragen voor leningen, maar anderzijds maanden de ongunstige vooruitzichten aan tot een grotere voorzichtigheid bij de evaluatie van de panden. Beide factoren werkten in dezelfde richting, namelijk een verlaging van de sommen die de lombarden op de panden willen lenen en zelfs, indien dit mogelijk was, een opdrijven van de intresten om zo het inkomen uit de kleinere geworden leningen op peil te houden²⁶. Voor de lagere bevolgingsklassen werden de leningen op pand in deze jaren een verschrikking: op de panden werd minder geleend en de kans was groot dat, indien de prijzen van de noodzakelijke voedingswaren hoog bleven, de meeste klanten niet in staat waren om hun panden met de intrest te komen lossen²⁷. Het gevolg was dan ook dat de leentafels hierdoor heel wat panden konden behouden, waarop slechts een fractie beleend was van wat ze in feite waard waren. De woede

25. R. DE ROOVER, *Money* ..., p. 124.

P. SOETAERT (*De „Berg”* ..., p. 83) stelde voor de 18de eeuw vast dat in de gratis lenende „Berg van Charitate” bijna de helft van de panden binnen de eerste vier maanden werden gelost.

26. Een dergelijke situatie schijnt zich in 1451 te hebben voorgedaan: na klachten van de bevolking over de praktijken van de lombarden in Brabant, „beperkte” Filips de Goede de intresten die de lombarden vroegen tot 3 d. per pond per week, terwijl voorheen 2 d. gebruikelijk schijnen geweest te zijn (G. BIGWOOD, *Le Régime* ..., dl. 1, p. 671 en dl. 2, p. 423-424, doc. 92.). Dit illustreert ons inziens duidelijk dat de lombarden binnen hun leentafels een autonome leenpolitiek konden voeren.

27. R. VAN UYTVEN, *La Flandre et le Brabant, „terres de promission” sous les ducs de Bourgogne* ?, in *Revue du Nord*, 43, (1961), p. 312.

en de frustratie van de bevolking omwille van deze situaties vindt men dan ook terug in klachten waaruit een onverholen gevoelen van „berooft-zijn” spreekt²⁸.

De behoefte aan consumptiekrediet bij de lagere klassen in de laatmiddeleeuwse steden was echter groot, omdat zij over geen vast inkomen beschikten, en nolens volens moest de bevolking zich hiervoor tot de lombarden wenden, aangezien deze over een monopolie beschikten. In dat opzicht is het interessant om na te gaan hoe de bevolking in 1453 reageerde op het nieuws dat vier Brabantse leentafels op hertogelijk bevel in beslag genomen waren. De eerste spontane reactie betrof niet een goedkeuring van het hertogelijk optreden of een afkeuring van wat de lombarden gedaan hadden, maar wel het uitdrukken van de bezorgdheid om wat er ging gebeuren met de panden die in de leentafels beleend waren en het aantekenen van protest wegens het sluiten van de leentafels. Men vreesde immers te moeten opdraaien voor de intresten van de periode dat de activiteiten van de leentafels waren opgeschort. Toen de leentafels eenmaal heropend werden onder het hertogelijk toezicht, bleek dat op een termijn van vier tot zes weken ca. 80 % van de beleende sommen, met daarbij de normale intresten, werd terugbetaald. Ons inziens mogen deze massale lossingen beschouwd worden als een aanduiding van het feit dat voor heel wat klanten van de leentafels — ook uit de lagere klassen — het lenen op pand tijdens de late middeleeuwen gewoon een courante kredietvorm was om tijdelijke liquiditeitsproblemen op te lossen²⁹.

2. *De relaties van de lombarden in Brabant met het landsheerlijk gezag in de 15de eeuw (1430-1511).*

Het toekennen van de octrooien en het ontvangen van de *censiven* die eruit voortvloeiden, waren vorstelijke rechten en hoorden in ons geval dus toe aan de hertog van Brabant als privaat deel van het domein³⁰. Het omvangrijke materiaal dat de Bourgondische administratie nagelaten heeft, laat toe om een vrij volledig beeld op te bouwen van de financiële relaties tussen de vorst en de lombarden

28. De klachten die de Brabantse bevolking in 1451 en in 1462 aan Filips de Goede richtte, stelden zonder meer dat de lombarden het land leegroofden door hun winsten en niet-geloste kostbare panden mee naar Italië te voeren en dat de arme lieden door de lombarden „verslonden” werden. (G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 1, p. 671.)

29. In dezelfde zin: zie R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 127, p. 149 en G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 1, p. 673.

30. Er waren in Brabant ook plaatselijke heren die binnen hun heerlijkheid over dit recht beschikten, met name de heren van Bergen — op — Zoom, Breda, Diest en Mechelen. Het bestaan van deze leentafels werd nog onvoldoende onderzocht.

in Brabant tijdens de 15de eeuw³¹. Over het normatief beleid van de vorsten tegenover de lombarden zijn we daarentegen minder volledig ingelicht, omdat voor de 15de eeuw slechts een beperkt aantal vorstelijke ordonnanties uitgegeven zijn of opgesomd worden in chronologische lijsten³².

Onder de regering van Filips de Goede was het verval van de traditionele lakenindustrie in de Brabantse steden definitief en verschoof de industriële activiteit in de steden naar gespecialiseerde en kwalitatief hoogstaande luxe-industrieën, terwijl ook de dienstensector uitbreiding nam³³. Deze structurele verandering kwam de lagere middenklassen van de geschoolde ambachtslui ten goede, waarvoor men in deze periode een zeer hoog inkomenspeil vaststelt. Daarentegen drukte zij zwaar op de grote groep van de ongeschoolde arbeiders in de steden, die werkloos waren en waarvan de rangen door hongersnood en epidemieën werden uitgedund³⁴. Deze economische situatie van een deel van de stedelijke bevolking was echter gunstig voor het bedrijf van de lombarden: men stelt vast dat zij in Brabant hun leentafels opnieuw begonnen uit te breiden, met name in de secundaire centra. In 1432 werden er te Lier en te Nijvel (sinds 1429 inactief) opnieuw leentafels actief, in 1433 te Vilvoorde, in 1444 te Herentals en in 1451 te Zoutleeuw³⁵.

31. Men vindt de betalingen van de lombarden terug in de rekeningen van de Brabantse algemeen-ontvangerij (ARA, Rk. 2408 e.v.). Cfr. E. AERTS, De inhoud der rekeningen van de Brabantse algemeen-ontvangerij (1430-1440). Mogelijkheden en moeilijkheden voor het historisch onderzoek. II. De mogelijkheden van de rekeningen: een descriptieve benadering, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 61, (1978), afl. 1-2, p. 40-41, 47, 73-74, 80. Daarnaast zijn ook een aantal periodiek opgestelde afrekeningen bewaard van de octrooigelden, die de Brabantse lombarden aan de vorst verschuldigd waren (ARA, Rk. 24667-24677). Men kan hierin telkens de betalingen aan de algemeen-ontvangerij verifiëren, maar er zijn nogal wat lacunes, o.m. Zoutleeuw voor de jaren 1451-1462, Herentals voor de jaren 1459-1467 en vooral voor de periode na 14 november 1473 (heroprichting van de leentafels, cfr. infra). Ook in de inventarisatie van A. PINCHART, *Inventaire des Archives des Chambres des Comptes précédé d'une notice historique sur ces anciennes institutions*. Inventaires des archives de la Belgique publiés par ordre du gouvernement sous la direction de M. GACHARD, dl. 4, Bruxelles, 1865, p. 157-170., die weinig consequent werd opgemaakt, zijn heel wat fouten geslopen.

32. Deze lacune zal wellicht gedeeltelijk worden opgevuld door het aangekondigde werk van J.-M. CAUCHIES (*La législation princière pour le comté de Hainaut. Ducs de Bourgogne et premiers Habsbourg (1427-1506)*). Publications des Facultés Universitaires Saint-Louis. Bruxelles, 1982.), waarin een hoofdstuk over de lombarden voorzien wordt.

33. H. VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market and The European Economy (Fourteenth-Sixteenth centuries)*, The Hague, 1963, dl. 2, p. 67-73, p. 372-376, en ID., *Structural Change and Specialisation in the Industry of the Southern Netherlands, 1100-1600*, in *Economic History Review*, Second Series, 28, (1975), p. 212-214; R. VAN UYTVEN, *La Flandre ...*, p. 292-299.

34. H. VAN DER WEE, *The Growth...*, dl. 2, p. 72, p. 382-383; R. VAN UYTVEN, *La Flandre ...*, 310-313; C. LIS en H. SOLY, *Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe*, Sussex, 1979, p. 33-47.

35. ARA, Rk. 24672 (Lier), 1ste rek.; Rk. 24675 (Nijvel), 4de rek.; Rk. 24677 (Vilvoorde), 1ste rek.; Rk. 24670 (Herentals), 1ste rek. Voor Zoutleeuw zijn er geen afrekenin-

Hierdoor kwam men tot een maximale bezetting van 10 hertogelijke leentafels, die tot ca. 1491 quasi ononderbroken zou voortduren.

Voor het 15de-eeuwse Brabant laten de haardentellingen ons toe om de aanwezigheid van de leentafels te vergelijken met een overzicht van de bevolkingscentra, gerangschikt volgens hun relatief belang³⁶.

TABEL 1: De aanwezigheid van de leentafels in de voornaamste Brabantse centra tijdens de 15de eeuw, op basis van de haardentellingen.

(1)	1437			1472		
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1	Brussel	5.706	+	Brussel	6.731	+
2	Leuven	3.307	+	Antwerpen	4.510	+
3	Antwerpen	2.974	+	Leuven	3.306	+
4	's-Hertogenbosch	2.583	+	's-Hertogenbosch	2.335	+
5	Diest	1.956	h	Diest	1.814	h
6	Tienen	1.451	+	Lier	1.481	+
7	Lier	1.384	+	Tienen	1.172	+
8	Nijvel	1.049	+	Bergen-op-Zoom	1.152	h
9	Bergen-op-Zoom	1.019	h	Nijvel	1.112	+
10	Herentals	891		Breda	945	h
11	Zoutleeuw	869		Herentals	770	+
12	Vilvoorde	552	+	Zoutleeuw	668	+
13	Zichem	439		Aarschot	556	
14	Steenbergen	318		Vilvoorde	487	+
15	Halen	312		Helmont	282	
16	Jodoigne	281		Halen	267	
17	Gembloux	262		Zichem	264	
18	Helmont	204		Jodoigne	227	
19	Eindhoven	193		Gembloux	218	
20	Landen	162		Eindhoven	209	

Verklaring van de kolommen

(1) plaats in de rangorde van belangrijkheid.

(2) en (3) de haardentelling van 1437: naam van de stad (2) en het aantal haarden (3).

(4) de aanwezigheid van een leentafel in de stad (2) aangeduid door +, door h indien het geen hertogelijk octrooi betreft (cfr. *supra*, p. 177, n. 30)

(5) (6) (7) idem als (2) (3) (4), maar voor 1472.

gen bewaard (cfr. n. 31), maar men vindt de jaarlijkse betalingen terug in de rekeningen van de algemeen-ontvangerij (ARA, Rk. 2416, I, f° 53 r° en volgende jaren). We merken hierbij op dat het hier telkens de beginjaren van de activiteit betreft, waarvoor het octrooi, gepaard aan de gebruikelijke gift vanwege de lombarden, meestal reeds enige tijd eerder waren toegekend.

36. J. CUVELIER, *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIVe-XVIe siècles)*, (Commission Royale d'Histoire, in 4°), Bruxelles, 1912, dl. 1, p. CXXVI-CXXXI, p. CXLIII-CLII.

Hoewel de haardentelling van 1437 onvolledig is (van de grotere centra ontbreken o.a. Breda en Aarschot), mag men toch stellen dat er op dat ogenblik in al de grote en in de meeste secundaire Brabantse centra een leentafel bestond. Daarenboven werden er kort nadien opnieuw leentafels opgericht in Herentals (1444) en in Zoutleeuw (1451), en waren er op dat ogenblik ook leentafels actief in Breda en in Mechelen. Voor 1472 zijn deze vaststellingen analoog en zelfs nog meer uitgesproken: de lombarden waren toen actief in 13 van de 14 voornaamste centra van het hertogdom, alsmede in Mechelen. Uit deze gegevens mag men concluderen dat de leentafels in Brabant vanaf de regering van Filips de Goede als een constante in het laatmiddeleeuwse stadsleven mogen beschouwd worden.

Tussen de hertogelijke leentafels onderling (in tabel 1 aangeduid door (+) in kolom 4 en 7) kan men echter ook een belangrijk „hiërarchisch” onderscheid vaststellen volgens de plaats waar zij gevestigd waren. In de vier grote centra van het 15de-eeuwse Brabant — Brussel, Antwerpen, 's-Hertogenbosch en Leuven — waren de „hoofdzetels” gevestigd: gans de 15de eeuw betaalden de lombarden voor de leentafels in deze plaatsen de hoogste octrooigelden en het aandeel van deze vier tafels in de totaalopbrengst van de *censiven* bedroeg steeds meer dan 70 %³⁷. Het octrooigeld van een leentafel kan beschouwd worden als een belasting op haar omzet, waarvoor het bevolkingsaantal van de plaats waar zij gevestigd was in aanmerking werd genomen. De aanpassingen gebeurden echter slechts zeer geleidelijk, omdat hier ook de traditie en de vrij lange duurtijd van de octrooien (gemiddeld 16 jaar in deze periode) een grote rol gespeeld hebben. Het duidelijkst waarneembaar zijn de toenemende financiële verplichtingen van de Antwerpse leentafel tijdens de 15de eeuw — bijna parallel met de toenemende bevolking: van 10,7 % in de totale opbrengst van de hertogelijke octrooigelden in 1408, steeg het aandeel van deze leentafel naar 15,3 % in 1445, 25,4 % in 1465 en 26,1 % in 1485. Ondanks het feit dat zij het zwaarst belast werden, stelt men voor de leentafels in de vier grote centra ook de grootste continuïteit in hun aanwezigheid vast: in Antwerpen en in Brussel is er tijdens de 15de eeuw zelfs nauwelijks een onderbreking geweest. Daarnaast waren er belangrijke banden tussen de leentafels in de vier grote en in de secundaire centra: de eigenaars van de „hoofdtafels” waren vaak eigenaar of medeëigenaar van de kleinere

37. Meer gedetailleerde gegevens vindt men bij J. SOMERS, *Bijdrage tot de geschiedenis van de lombarden in Brabant tijdens de late middeleeuwen (1406-1511)*. (Onuitgegeven licentieverhandeling K.U.L.), Leuven, 1980.

tafels, waarbij deze consortia hoofdzakelijk volgens de geografische liggingen gevormd werden: de tafels van Lier en Herentals hoorden bij deze van Antwerpen, de tafels van Vilvoorde aan deze van Brussel, de tafel van Tienen aan deze van Leuven, de tafel van Bergen-op-Zoom aan deze van 's-Hertogenbosch³⁸. Dit concentratieverschijnsel wijst tevens op een streven naar een efficiënt beheer, waarbij de lombarden de moeilijkheden inzake communicatie en transport probeerden te beperken.

Na zijn Blijde Inkomst in Brabant (5 oktober 1430) heeft Filips de Goede spoedig de lopende octrooien van de lombarden opnieuw bevestigd en hiervoor de gebruikelijke giften in ontvangst genomen³⁹. Tijdens de daaropvolgende jaren waren de betalingen van de lombarden aan de vorst regelmatig, met af en toe voorschotten of achterstallige betalingen van individuele leentafels. Enkel in juni 1435 werden de lombarden in Brabant collectief aangesproken voor een lening aan de vorst, die tegelijkertijd bij de lokale gerechtsofficieren, de lokale domeinontvangers en de lombarden werd aangegaan op de ontvangsten van het volgende jaar. Het aandeel van de lombarden hierin bedroeg 787 lb. 10 s. of 12,79 % van de totale lening⁴⁰. Het aangaan van deze gedwongen leningen bij zijn rekenplichtige ambtenaren — en bij de lombarden — op de ontvangsten die zij het volgende jaar zouden binnenbrengen, was voor de hertog één van de middelen waardoor hij zijn ontvangsten in een bepaald jaar kon verhogen⁴¹. Het gevaar hierbij is natuurlijk dat er een neerwaartse spiraalbeweging ontstaat en de vorst elk jaar opnieuw moet lenen op de ontvangsten van het daaropvolgend jaar, net zolang tot er een rustpauze optreedt om de aangegane leningen te compenseren en terug te keren naar de gewone jaarlijkse ontvangsten. Dit proces tekent zich af in de betalingen van de lombarden tijdens de jaren 1446-1455. Tussen 1446

38. A. PINCHART, *Inventaire ...*, p. 157-170 en G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. II, p. 44-101, Annex II. Voor 's-Hertogenbosch cfr. ARA, Rk. 24668, 23ste rek.

39. De octrooien voor Maastricht, Tienen, Antwerpen en 's-Hertogenbosch werden opnieuw bevestigd op 11 november 1430, dat van Leuven op 17 december 1430 (ARA, Rk. 13, f° 13 r°-17 r°, 29 r°). Voor Brussel hebben we de bevestiging niet teruggevonden. De giften van de lombarden bedroegen samen 1256 lb. Brabantse *lichte* (Zie ook: E. AERTS, *De Inhoud ...*, II. *De mogelijkheden*, p. 47).

40. ARA, Rk. 2410, II, f° 24 r°. Zij leenden 600 *peters* te 25 s. *fors* gerekend per stuk (= 750 lb. van 40 groten *Brabants fors* het stuk). Dit is gelijk aan 787 lb. 10 s. nieuwe Brabantse groten aangezien 20 zware (*forse*) Brabantse groten gelijk zijn aan 21 nieuwe Brabantse groot (E. AERTS, De inhoud der rekeningen van de Brabantse algemeenontvangerij (1430-1440). Moeilijkheden en mogelijkheden voor het historisch onderzoek, in *Bijdragen tot de geschiedenis*, 59, (1976), afl. 3-4, p. 197 — cfr. ook ID., *De inhoud ... II. Mogelijkheden ...*, p. 73-74, 80 waar de lening vermeld wordt — met drukfout op p. 73: 1434 i.p.v. 1435).

41. M.-A. ARNOULD, Une estimation des revenus et des dépenses de Philippe le Bon en 1445, in *Acta Historica Bruxellensia*, 3, (1974), p. 155.

en 1452 plaatste Filips de Goede vijf keer gedwongen leningen bij de lombarden op hun toekomstige octrooigelden, telkens in het kader van een grotere lening samen met de lokale domeinontvangers en de lokale gerechtsofficieren. Een overzicht hiervan vindt men in tabel 2⁴².

TABEL 2: Het aandeel van de lombarden in de gedwongen leningen van Filips de Goede bij de lokale gerechtsofficieren, de lokale domeinontvangers en de lombarden in Brabant (1446-1465).				
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
4/8/1446	1500 <i>rijders</i>	2812lb. 10s.	10190lb. 12s. 6d.	27,59 %
2/9/1447	1100 <i>rijders</i>	2062lb. 10s.	11728lb. 2s. 6d.	17,58 %
16/4/1449	825 <i>rijders</i>	1546lb. 17s. 6d.	3815lb. 12s. 6d.	40,54 %
6/2/1450	859lb. 14s. 2d. Vlaams	1289lb. 11s. 3d.	4789lb. 1s. 3d.	26,92 %
12/3/1452	1687lb. 15d. Vlaams	2531lb. 12s. 6d.	7957lb. 2s. 6d.	31,81 %
30/6/1460	500lb. Vlaams	750lb.	3178lb. 10s.	23,59 %
18/10/1465		1233lb.	2238lb.	55,09 %

Verklaring van de kolommen :

- (1) datum van het hertogelijk bevel voor de lening.
- (2) bedrag dat de lombarden leenden.
- (3) omgerekend in rekenmunt (ponden van 40 gr. Brabantse nieuwe).
- (4) totale opbrengst van de lening in rekenmunt.
- (5) procentueel aandeel van de lombarden in de totale opbrengst van de lening.

Men stelt vast dat de lombarden in deze leningen nooit de grootste bijdrage geleverd hebben. Daarenboven werden zij tussen 1453 en 1459 met rust gelaten en werden hun betalingen opnieuw normaal, terwijl op de hertogelijke ambtenaren in 1454 en 1458 andermaal een beroep werd gedaan⁴³. In 1460 en in 1465 werden de ambtenaren en de lombarden nogmaals aangesproken voor leningen op de ontvangsten van het volgende jaar: ditmaal ging het echter om kleinere bedragen.

Over het pandbedrijf van de lombarden rezen in deze periode heel wat betwistingen, die erop wijzen dat de lombarden door hun

42. Bronnen: ARA, Rk. 2413, III, f° 29 r° - 31 v°; Rk. 2414, I, f° 33 v° - 35 r°; Rk. 2415, I, f° 27 v° - 30 r°; Rk. 2415, II, f° 32 v° - 34 r°; Rk. 2416, I, f° 41 r° - 44 v°; Rk. 2419, III, f° 36 r° - 37 v°; Rk. 2422, II, f° 41 v° - 42 v°. Deze tabel is een aanvulling en een correctie van G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. II, Annex I, p. 40-41. We merken hierbij op dat de leningen 206 en 214 onderdelen zijn van respectievelijk leningen 207 en 215.

43. ARA, Rk. 2417, I, f° 35 r° e.v. en Rk. 2419, I, f° 33 r° e.v.

woekerpraktijken de ellende van de bevolking exploiteerden⁴⁴. In 1451 werden de klachten van de bevolking over de hoge intresten en het verbeuren van de niet-geloste panden, door de Staten van Brabant aan Filips de Goede voorgelegd (zie ook hoger, n. 28). De Staten drongen er bij de hertog op aan dat hij zich zou beraden alvorens de octrooien opnieuw te verlengen of nieuwe leentafels te laten oprichten. Indien de vorst de lombarden toch wenste te behouden, zo voegde men eraan toe, dan ware het wenselijk dat hij de voorrechten van de lombarden zou beperken, gezien de hoge winsten die zij maakten. In een ordonnantie d.d. 20 september 1451 beloofde Filips de Goede geen nieuwe leentafels meer te laten oprichten, totdat hij samen met de Staten van Brabant een „generale provisie” betreffende de lombarden zou hebben opgesteld⁴⁵. Daarnaast werd de intrest, die de lombarden mochten vragen, beperkt tot ... 3 d. per pond per week, hetzij 65 % op jaarbasis. Van effectieve maatregelen was geen sprake, hetgeen echter weinig verwonderlijk is, gezien de gedwongen leningen van de vorst bij de lombarden tijdens de afgelopen vijf jaar zo'n 7711 lb. hadden opgebracht (zie tabel 2) — de hertog zou trouwens kort nadien een nieuwe lening vragen van de lombarden om de opstand van Gent (1451-1453) te onderdrukken⁴⁶. De „generale provisie” waarvan in de hogerge-noemde ordonnantie sprake was, is er nooit gekomen en Filips de Goede heeft er zich toe beperkt om de maatregelen van 1451 voor 6 jaar te verlengen bij ordonnantie van 28 november 1457⁴⁷.

Hiermee waren de klachten over het optreden van de lombarden echter nog niet van de baan, want eind 1462 (wellicht met het oog op het aflopen van de verlenging van 1457) werd aan de hertog een nieuw advies voorgelegd, dat de klachten over de lombarden niet alleen in scherpere bewoordingen formuleerde, maar tevens aan de hertog een concrete alternatieve oplossing voorstelde⁴⁸.

44. J. MARECHAL (*Bijdrage ...*, p. 20-21) noemt enkele gevallen van klanten van de Brugse leentafels die zich ruïneerden omdat zij hun verplichtingen niet konden nakomen. Illustratief is ook dat voor deze periode een aantal gevallen bekend zijn van clerici die geld leenden op voorwerpen die tot de religieuze eredienst behoorden (G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 1, p. 485).

45. G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 2, p. 423-424, doc. 92.

46. „... prest fait à monsieur le duc pour convertir à la résistance de ses désobéissants de Gant ...” (o.m. ARA, Rk. 24669, 13de rek.).

47. J. N. G. SASSEN, *Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende*, dl. B (*Charters en privilegiebrieven van het jaar 1191-1826*), 's-Hertogenbosch, 1865, p. 188, nr. 1224. Wel herhaalde een ordonnantie van 27 september 1454 dat de panden gedurende 1 jaar en 1 dag verplicht dienden bewaard te worden (J. H. DARINGS, *Over de Lombarden en Bergen van Bermher-tigheid in België*. In *Belgisch Museum voor de Nederduitsche Tael- en Letterkunde*, VI, (1842), p. 345.). Deze maatregel vindt men echter regelmatig terug vanaf de 13de eeuw (G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 1, p. 487-8).

48. G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 1, p. 671.

De octrooigelden die de hertog jaarlijks van de lombarden ontving, zo stelde dit advies, waren niets in vergelijking met de schade die de lombarden aan de bevolking berokkenden. Om hierin verandering te brengen, stelde men de hertog voor dat hij aan de paus de toelating zou vragen om de octrooien voor de pandleners aan autochtonen toe te kennen, en tegelijk de intrest drastisch te doen beperken tot 5 d. per pond per jaar of 2,0833 %. Blijkbaar had men een systeem voor ogen in de aard van de *Monti di Pieta*, waarvan de eerste precies rond deze periode in Italië werden opgericht⁴⁹. Hoewel dit project nooit gerealiseerd werd, zou het wel interessant zijn om te vernemen wie de initiatiefnemer van dit voorstel geweest is.

Tijdens de eerste jaren van de regering van Karel de Stoute (1467-1477) waren de betalingen van de lombarden opnieuw zeer regelmatig, aanvankelijk nog in de algemeen-ontvangerij van Brabant en vanaf het boekjaar 1469-1470 — na de opheffing van de algemeen-ontvangerij en de opsplitsing van haar bevoegdheden — aan één van de vier gewestelijke ontvangers⁵⁰. Wanneer de Franse koning, Lodewijk XI, in het voorjaar van 1471 zijn vijandelijkheden tegen de Bourgondische bezittingen hervatte, was dit voor Karel de Stoute de aanleiding om van de lombarden een lening te vragen op hun toekomstige octrooigelden, „*pour employer ès charges et affaires qu'il (de hertog) a pour ses guerres et armées*”⁵¹. Zeven leentafels leenden samen 2175 lb., die de twee volgende jaren op hun *censiven* gecompenseerd werden. Op 10 juli 1473 liet Karel de Stoute alle vorstelijke leentafels van zijn grondgebied sluiten en verbood hij de lombarden elke voortzetting van hun activiteiten⁵². Vier maand later, op 13 november 1473, stond hij aan de lombarden een nieuw collectief octrooi toe. Bij deze overeenkomst liet de hertog optekenen dat hij de inbeslagname van 10 juli had laten uitvoeren „*pour certaines causes à ce nous mouvans*”⁵³. De vraag rijst hier welke interpretatie aan deze „zekere redenen” dient gegeven te worden.

49. J. GILCHRIST, *The Church and Economic Activity in the Middle Ages*, London; New York, 1969, p. 115.

50. Voor deze splitsing, cfr. L. P. GACHARD, *Inventaire des Archives des Chambres de Comptes, précédé d'une note historique sur ces anciennes institutions*, Brussel, 1845, dl. 1, p. 23.

51. ARA, Rk. 24676, 16de rek. Cfr. ook R. VAUGHAN, *Charles the Bold. The Last Valois Duke of Burgundy*, London, 1973, p. 69 e.v.

52. ARA, Rk. 24673, 19de rek. En niet in 1471 of in 1472 zoals respectievelijk J. LAENEN (*Usuriers et Lombards dans le Brabant au XVe siècle*. In *Bulletin du Cercle Archéologique, Littéraire et Artistique de Malines*, 4, (1904), p. 123-144. Ook afzonderlijk verschenen: Anvers, 1904.) en P. MOREL (*Les Lombards ...*, p. 26) ten onrechte vermelden.

53. P. MOREL, *Les Lombards ...*, p. 231-237, doc. 41.

Een eerste versie zou zijn dat de hertog de inbeslagname had laten uitvoeren om zich meester te maken van de bezittingen van de lombarden en om tegelijkertijd van hen verlost te zijn. Nadat de lombarden echter hun zaak waren komen bepleiten en geargumenteerden dat hun activiteiten aan een economische noodzaak beantwoordden, zag de hertog van zijn voorgenomen besluit af en stond hen een nieuw collectief octrooi toe⁵⁴. Deze versie wordt in de literatuur het meest geciteerd, maar bevat bij nader inzien een aantal tegenstrijdigheden. Vooreerst zou een dergelijke inbeslagname van de goederen van de lombarden weliswaar een aanzienlijke som opgebracht hebben, maar de procedure om deze te realiseren zou tijdrovend en omslachtig geweest zijn: men zou immers de leentafels tijdelijk opnieuw moeten openstellen, en vervolgens openbare verkopeningen moeten organiseren — alles samen een gigantische en dure operatie⁵⁵. Ten tweede zou de hertog op deze wijze in feite de kip met de gouden eieren slachten, door het opgeven van de vaste inkomsten vanwege de lombarden en de mogelijkheid hierop te lenen, precies in een periode dat hij zijn inkomen met alle mogelijke middelen probeerde te verhogen. Een derde, weliswaar minder belangrijk bezwaar is dat Karel de Stoute in het geval van een afschaffing vermoedelijk ook maatregelen tegen de personen van de lombarden zou genomen hebben, door hen te laten opsluiten of te laten verbannen. Van een dergelijke maatregel is echter nergens sprake. We menen dat de onderzoekers zich hier te sterk hebben laten leiden door de continuïteit lombarden — Bergen van Barmhartigheid, waarop de 19de-eeuwse historici zozeer de nadruk gelegd hebben⁵⁶. Inderdaad was de tijd nog niet rijp om de lombarden af te schaffen, maar het is erg onwaarschijnlijk dat de plannen van Karel de Stoute in die richting gingen.

Het lijkt daarentegen veel waarschijnlijker dat het optreden van Karel de Stoute vanaf het begin er doelbewust op gericht was om het octrooiensysteem van de lombarden te hervormen en zo zijn inkomsten aanzienlijk te verhogen, wat ook blijkt uit nieuwe voor-

54. Het argument dat de lombarden onmisbaar zouden geweest zijn, was van de steden afkomstig (*Ibid.*, p. 231). De lombarden onderhielden echter goede relaties met de stedelijke overheid: te Brugge bv. boden zij de aftredende schepenen jaarlijks een banket aan (J. MARECHAL, *Bijdrage tot de geschiedenis van het bankwezen te Brugge*. Brugge, 1955, p. 20) Men moet trouwens een onderscheid maken tussen de economische noodzaak van consumptiekrediet in deze periode, en de wijze waarop de lombarden eraan voldeden.

55. De afwikkeling van de inbeslagname van de leentafels van de Asinari (Antwerpen, Lier, Nijvel, Herentals, Dendermonde) in 1453 duurde nagenoeg twee jaar, onder meer ten gevolge van een conflict met het Antwerpse stadsbestuur. Zij bracht weliswaar meer dan 10.000 lb. brab. op, maar de onkosten en wedden van de betrokken ambtenaren besloegen ca. 2250 lb. brab. In gans de Nederlanden waren er in 1473 echter meer dan 40 leentafels!

56. Dit is o.m. het geval bij C. TILON, *Aperçus* ..., p. 364 en R. DE ROOVER, *Money* ..., p. 150, die beiden van de inbeslagname van 1473 overstappen naar de 17de-eeuwse Bergen van Barmhartigheid.

waarden die de hertog aan de lombarden stelde. Onder het bewind van Karel de Stoute namen de staatsuitgaven aanzienlijk toe, vooral als een gevolg van diens buitenlandse politiek⁵⁷. Met alle mogelijke middelen streefde deze vorst bijgevolg de verhoging na van zijn inkomsten, waarbij ook de taksen op de lombarden hoorden. Omwille van hun individuele octrooien betaalden de lombarden hun octrooigelden telkens afzonderlijk en varieerden deze inkomsten bijna van jaar tot jaar als gevolg van achterstallige betalingen en voorschotten. Bovendien ressorteerden de lombarden telkens onder één van de verschillende „provinciale” ontvangerijen van Brabant, Vlaanderen, Holland, Henegouwen, etc. Een hervorming om dit systeem efficiënter te maken was in feite voor de hand liggend: door aan alle lombarden binnen zijn grondgebied een collectief octrooi toe te kennen, zou de vorst voortaan ook een collectieve betalingen van het octrooigeld kunnen eisen, en de lombarden onderling verantwoordelijk stellen voor hun individuele bijdragen. De globale afschaffing van de individuele octrooien (waarvan de beginjaren en de duurtijd sterk uiteenliepen), zou tevens een uitstekende aanleiding vormen om de taksen op de lombarden te verhogen, en aan de vorst een voordelige machtspositie schenken om in de toekomst nieuwe leningen af te dwingen. Al deze elementen vindt men terug in het collectief octrooi van 13 november 1473: voortaan dienden de lombarden jaarlijks collectief 8000 *schilden* te betalen, gerekend voor 48 groten Vlaams het stuk (9600 lb. van 40 gr. Vlaams), „*par manière de censive et sans rabat ou diminucion aucune*” aan de algemeen-ontvanger van alle financiën te Rijsel. Dit collectief octrooigeld was betaalbaar in twee halfjaarlijkse termijnen, met Pasen en St.-Baafs (1 oktober)⁵⁸. De eigenaar van de Gentse leentafels, Peter de Ville, werd aangewezen als de vertegenwoordiger van de lombarden, die er moest op toezien dat alle leentafels hun bijdragen betaalden⁵⁹. Van het aandeel van de afzonderlijke tafels in de collectieve betalingen is ons enkel dat van Leuven en Brussel bekend: in vergelijking met de vroegere *censiven* van de individuele octrooien, waren deze respectievelijk

57. J. BARTIER, Karel de Stoute, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (o.l.v. J. A. Van Houtte e.a.), Utrecht; Antwerpen, 1950, dl. 3, p. 293-295 — deze auteur stipt ook aan dat precies in 1473 de uitgaven van Karel de Stoute een rekordhoogte bereikten. Cfr. ook R. VAUGHAN, *Charles the Bold* ..., p. 407 e.v.

58. P. MOREL, *Les Lombards* ..., p. 231-237, doc. 41. Bij notariaatsakte van 29 november 1473 te Rijsel onderschreven de vertegenwoordigers van de lombarden deze overeenkomst namens alle lombarden in de Nederlanden (*Ibid.*, p. 237-242, doc. 42).

59. ARA, Rk. 24668, 23ste rek. Interessante biografische gegevens betreffende deze figuur vindt men bij V. FRIS, Contributions à la Biographie Gantoise, in *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, 15, (1907), p. 77-80.

ca. 50 % en 66 % hoger⁶⁰. Behalve het collectieve octrooigeld dienden de lombarden echter ook nog 60.000 lb. (van 40 groten Vlaams) aan de hertog te betalen, „à cause de certaine composition sur eulx (= lombarden) faicte pour certaines mesuses par eulx commis ou fait de leurs dits tables”⁶¹. Aan deze zeer zware verplichting hebben de lombarden binnen het jaar voldaan, zoals mag blijken uit hun betalingen aan Karel de Stoute sinds november 1473, die in de hiernavolgende tabel 3 zijn weergegeven⁶².

TABEL 3 : De collectieve betalingen van de lombarden in de Nederlanden aan Karel de Stoute vanaf november 1473. (in lb. van 40 gr. Vlaams)

datum van de <i>décharge</i>	bedrag	reden van de betaling
24 november 1473	30.000 lb.	<i>composicion</i>
12 maart 1474	4.800 lb.	termijn Pasen 1474
15 mei 1474	15.000 lb.	<i>composicion</i>
10 juli 1474	4.800 lb.	termijn 1 oktober 1474
28 juli 1474	15.000 lb.	<i>composicion</i>
27 januari 1475	4.800 lb.	termijn Pasen 1475
8 oktober 1475	4.800 lb.	termijn 1 oktober 1475
1 januari 1476	4.800 lb.	termijn Pasen 1476
6 februari 1476	4.800 lb.	termijn 1 oktober 1476
18 augustus 1476	16.800 lb.	lening op de toekomstige <i>censiven</i>
	totaal : 105.600 lb.	

Hieruit blijkt ook dat de collectieve betalingen van de lombarden tijdens de verdere regering van Karel de Stoute meestal geanticipeerd werden, terwijl de vorst in 1476 andermaal een lening gevraagd heeft van 14.000 *schilden*, voor wat zijn laatste veldtocht

60. ARA, Rk. 24673, 19de-20ste rek. en Rk. 24669, 18de en 20ste rek. Deze bijdragen bleven behouden als individuele octrooigelden, die opnieuw werden ingesteld onder Maria van Bourgondië en onder Maximiliaan (cfr. *infra* p. 188). Op basis hiervan mag men aannemen dat de totale bijdrage van de Brabantse tafels in de collectieve *censiven* van 1473-1477 ongeveer 21,4 % bedroeg.

61. ADN, B. 2094, f° 52 r° (marge).

Deze bijkomende betaling werd niet vermeld in de overeenkomsten van 13 en 29 november 1473 (zie ook n. 58).

62. Bronnen : ADN, B. 2094, f° 52 r° - v°; B. 2099, f° 31 v° - 32 v°, 37 r°; B. 2104, f° 30 r°, 38 r°; B. 2108, f° 28 r° - v°, 29 v°.

zou worden⁶³. De succesvolle fiscale politiek die de hertog tegenover de lombarden gevoerd heeft tijdens de tweede helft van zijn regering, bevestigt ongetwijfeld wat R. Vaughan over hem schreef: „On the whole Charles the Bold was supremely succesfull, even at the end of the reign, in obtaining money from his subjects — whether in the form of loans, *aides* or otherwise”⁶⁴. Men mag echter niet uit het oog verliezen dat de lombarden, tegelijk met de zware financiële lasten die hen werden opgelegd, van de hertog een grote vrijheid kregen wat betreft de activiteiten van hun leentafels. Om te beginnen zouden de eerstkomende 10 jaar (de duurtijd van het nieuwe octrooi) geen huiszoekingen in de leentafels uitgevoerd worden, ook niet om biljoen te zoeken, en evenmin zouden de lombarden gedwongen kunnen worden om hun boeken voor te leggen⁶⁵. Vervolgens mocht geen enkele hertogelijke ambtenaar aan gelijk welke debiteur van de lombarden nog enig uitstel van betaling verlenen. Tenslotte mochten de lombarden voortaan geld van de onderdanen accepteren, zonder dat zijzelf of hun klanten hiervoor strafbaar zouden zijn⁶⁶. Deze vrijheden lieten de lombarden toe om hun verhoogde financiële verplichtingen aan de vorst gedeeltelijk af te wentelen op de klanten van hun leentafels, hetgeen ongetwijfeld nefaste sociale gevolgen moet gehad hebben.

Na de dood van Karel de Stoute verkregen de lombarden van Maria van Bourgondië op 16 april 1477 opnieuw individuele octrooien voor elke leentafel⁶⁷. Van hun kant scholden de lombarden de jonge vorstin de laatste lening van haar vader (zie tabel 3) kwijt, in de plaats van de gebruikelijke gift voor de Blijde Inkomst⁶⁸. Minder dan een week later beperkte Maria van Bourgondië de intrest die de lombarden zouden mogen vragen voor hun leningen tot 1 d. per pond per week (= 21,666 % per jaar). Deze maatregel schijnt echter niet te zijn uitgevoerd⁶⁹.

Terwijl omstreeks 1470 in de rest van Europa een algemene demografische en economische herleving vastgesteld kan worden,

63. Zie de brief van 13 juli 1476 bij R. VAUGHAN, *Charles the Bold ...*, p. 412-414. Deze lening d.d. 18 augustus 1476, wordt door J. LAENEN (*Usuriers ...*, p. 140) ten onrechte in 1473 geplaatst. Deze verkeerde aanduiding werd ook door G. BIGWOOD (*Le Régime ...*, dl. 1, p. 387 en dl. 2, p. 40, nr. 217) overgenomen.

64. R. VAUGHAN, *Charles the Bold ...*, p. 415.

65. P. MOREL, *Les Lombards ...*, p. 233-234, doc. 41.

66. *Ibid.*, p. 234. Volgens de canonieke leer was wie dit deed, medeplchtig aan het overtreden van het woekerverbod (zie ook R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 118).

67. ARA, Rk. 24668, 24ste rek.; Rk. 24673, 21ste rek.; Rk. 24669, 21ste rek.; ADN, B. 2115, f° 18 r° - 22 r°.

G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 1, p. 387 meent ten onrechte dat de individuele octrooien pas later opnieuw werden toegekend.

68. G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 1, p. 387.

69. G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 1, p. 453 en R. DE ROOVER, *Money ...*, p. 130.

waren de Nederlanden tijdens het laatste kwart van de 15de eeuw in een algemene crisis gedompeld, die alle sectoren van de economie aantastte⁷⁰. In deze crisis speelden ook politieke en militaire factoren een rol, vooral de totale oorlog en de economische boycot van de Franse koning Lodewijk XI tegen de Nederlanden en de opstanden in Vlaanderen en in Brabant tegen Maximiliaan, die na het overlijden van zijn echtgenote, Maria van Bourgondië, in 1482 regent geworden was over de Nederlanden⁷¹. Net als zijn schoonvader Karel de Stoute, verkeerde Maximiliaan in chronische geldnood om zijn legers te betalen en waren de leningen bij de lombarden één van de beproefde middelen waarop deze vorst een beroep deed om over gereed geld te beschikken⁷². Het is echter moeilijk om een totaalbeeld op te maken van de betalingen die de lombarden in deze periode gedaan hebben, aangezien de rekeningen van de algemeen-ontvangerij voor enkele jaren van deze periode ontbreken⁷³. Het staat evenwel vast dat Maximiliaan, vooral in de periode 1486-1490 aanzienlijke bedragen als lening kon loskrijgen van de lombarden: 15.638 pond in 1486, 13.444 pond in 1488, en 6.684 pond in 1490⁷⁴. Vanaf 1491 verschrompelen de ontvangsten vanwege de lombarden echter, als een gevolg van het feit dat het aantal leentafels in heel de Nederlanden, zowel als in Brabant, op enkele jaren tijds zeer scherp daalde. Van de 38 vorstelijke leentafels die in 1490 actief waren over heel de Nederlanden, bleven er in 1495 nog 10 over, terwijl in Brabant tijdens dezelfde periode het aantal terugviel van 11 tot 5 in 1495 en 3 in

70. H. VAN DER WEE, *The Growth ...*, dl. 2, p. 89-111, en het artikel van R. VAN UYTVEN, Politiek en economie: de crisis der late XVe eeuw in de Nederlanden, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 53, (1975), p. 1097-1149.

71. F. N. W. HUGENHOLTZ, Crisis en herstel van het Bourgondisch gezag, 1477-1493, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (o.l.v. J. A. Van Houtte e.a.), Utrecht; Antwerpen, 1951, dl. 4, p. 11. Voor de opstanden, p. 13 e.v.

72. Bij een aantal betalingen vanwege de lombarden in deze periode staat ook de bestemming van de gelden opgetekend. Het meest voorkomend zijn de militaire uitgaven, bv.: „108 lb. ... en deniers payez à Andrieu Andries, commis à faire le paiement des Almans" (3 mei 1481). (ADN, B. 2124, f° 42 v°). De lombarden van Nieuwpoort en St.-Winoksbergen leenden op 24 juni 1490 1098 lb. Vlaams op hun censive „pour en faire paiement aux gens de guerre tenant garnison èsdits villes de Neufport et Winoksperge" (ADN, B. 2140, f° 87 v°). De leningen van 1486 waren bestemd voor de „trésorier des guerres pour convertir au fait de son office". (ADN, B. 2133, f° 75 v°). Daarnaast hadden de betalingen van de lombarden soms ook private en zelfs geheime bestemmingen (bv. ADN, B. 2124, f° 37 r°).

73. Met name voor 1478, 1483, 1485 en 1487, cfr. M. BRUCHET, *Répertoire numérique. Série B. (Chambre des Comptes de Lille. Fasc. 1: introduction, bibliographie, répertoire.)*, Lille, 1921, p. 90.

74. ADN, B. 2133, f° 68 v° - 79 v°; B. 2136, f° 39 v° - 47 v°; B. 2140, f° 67 r° - 121 v° (passim), bij collectieve *décharges* van 18 januari 1486, 15 september 1486, 18 juli 1488, 21 september 1488, 20 december 1490. De bedragen zijn uitgedrukt in lb. van 40 groten Vlaams.

1496⁷⁵. Er volgde wel een lichte herneming tussen 1495 en 1510, waarbij het maximum sporadisch terug tot 14 opliep voor heel de Nederlanden, en tot 5 voor Brabant.

Deze sterke terugval van de leentafels in het laatste decennium van de 15de eeuw herinnert sterk aan een analoog fenomeen dat zich tijdens precies dezelfde periode heeft voorgedaan, namelijk de verdwijning van het depositobankwezen zoals dat door de wisselaars in de Zuidelijke Nederlanden beoefend werd⁷⁶. Wat betreft de verklaring van dit laatste verschijnsel hebben de historici nog geen eensgezindheid bereikt, hoewel twee factoren naar voor werden geschoven: enerzijds het optreden van de Bourgondische hertogen, die zich in monetaire ordonnaties tegen het depositobankwezen keerden en anderzijds de brutale devaluatiecrisis op het einde van de 15de eeuw. Ook om de verdwijning van de lombarden te verklaren moeten ons inziens verschillende factoren in aanmerking genomen worden. Wat betreft hun relaties met het vorstelijk gezag, is het evident dat de positie van de lombarden in 1490 weinig benijdenswaardig genoemd mocht worden: al sinds zo'n twintig jaar hadden de opeenvolgende vorsten van de Nederlanden de lombarden stelselmatig tot leningen op hun toekomstige octrooigelden gedwongen. Deze zware financiële verplichtingen aan de vorst zogen het werkingskapitaal van de leentafels weg en stelden de lombarden voor liquiditeitsproblemen, waaraan de toelating om voortaan geld van buitenaf te accepteren, weinig oplossing bood. Hetzelfde geldt voor de toezegging van Karel de Stoute om virtueel van elke controle op hun activiteiten af te zien, aangezien de lombarden hun intresten immers niet onbeperkt konden opdrijven. Daarbij voegde zich dan de revaluatie van december 1489, die voor de lombarden nadelig was, aangezien hun octrooigelden op dat ogenblik in ponden Vlaamse groot bepaald waren⁷⁷.

75. ADN, B. 2140, f° 78 r° - 121 v° (passim); B. 2142, f° 56 r° - 82 r° (passim); B. 2144, f° 51 r° - 62 v° (passim); B. 2146, f° 58 v° - 71 v° (passim); B. 2148, f° 58 r° - 63 r°; B. 2151, f° 77 v° - 84 v°. Als uitgangspunt werden hierbij telkens de laatste termijnen, waarvoor betaald was, genomen en niet de datum van deze betaling. Hierbij dient opgemerkt dat een aantal leentafels in 1490 nog een lening gedaan hadden op hun octrooigelden van 1491 en 1492. Het ogenblik waarop de lombarden een bepaalde plaats verlieten, is dus niet nauwkeurig te bepalen, maar men mag logischerwijs aannemen dat de lombarden meestal de reeds betaalde termijnen eerst zullen uitgediend hebben. De octrooien lieten de lombarden toe om een leentafel voortijdig te verlaten, indien zij op dat ogenblik aan al hun financiële verplichtingen voldaan hadden; tevens werd hen een termijn toegekend om de leentafels te liquideren - (G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 1, p. 334-335).

76. Wat betreft de activiteiten van de wisselaars, cfr. ook *supra*, n. 11. Voor de verdwijning van het depositobankwezen benadrukte R. De Roover de gevolgen van het vorstelijk optreden, terwijl H. Van der Wee en J. H. Munro de monetaire factor beklemtoonden; een mooi overzicht van deze problematiek (met bibliografie) vindt men in de bijdrage van E. AERTS, *Middeleeuwse bankgeschiedenis ...*, p. 59-61.

77. Voor de revaluatie van 1489: cfr. H. VAN DER WEE, *The Growth ...*, dl. 1, p. 128; dl. 2, p. 97-98 en R. VAN UYTVEN, *Politiek ...*, p. 1109. Tijdens de regering van Filips de Goede waren de octrooigelden van de Brabantse lombarden meestal nog in goudmunt uitgedrukt (cfr. A. PINCHART, *Inventaire ...*, p. 157-170 (passim)).

Waarschijnlijk was hierdoor voor vele eigenaars van leentafels het ogenblik gekomen om de lasten en de baten van hun activiteiten tegen elkaar af te wegen en een beslissing te nemen omtrent de voortzetting ervan. Dat deze in de meeste gevallen negatief uitviel, is weinig verwonderlijk: het opgeven van de leentafels was immers voor de lombarden de enige uitweg om zich aan hun verplichtingen tegenover de vorst te onttrekken. In dat verband dient er ook op gewezen dat het brutale optreden van Karel de Stoute in 1473 een sfeer van onzekerheid moet geschapen hebben, en hoewel Maximiliaan nooit zo drastisch is opgetreden, bleef een mogelijke herhaling van deze maatregelen toch altijd de stok achter de deur voor de woekeraars. Illustratief hiervoor is de beslissing van de Leden van Vlaanderen in 1482, terwijl ze de macht in het graafschap uitoefenden: om de inkomsten op te drijven, werd besloten de taksen op de Vlaamse leentafels te verhogen⁷⁸. Tenslotte wees H. Van der Wee ook op twee factoren, die de omzet en de rendabiliteit van de leentafels moeten aangetast hebben. Ten eerste hadden deze laatste een deel van hun traditioneel cliënteel verloren: vooral de lagere klassen hadden tijdens de afgelopen twee decennia veel te lijden gehad van hongersnoden en epidemieën⁷⁹. Op de tweede plaats kwamen door de opgang van de kleinhandel nieuwe vormen van krediet in zwang, met name de lopende rekening en de kerfstok, waardoor het pandlenen als vorm van consumptiekrediet veld begon te verliezen⁸⁰.

Dat het proces van de verdwijning van de leentafels vrij snel gebeurde, is ons inziens te verklaren door de toegenomen eigendomsconcentratie van de leentafels tijdens de tweede helft van de 15de eeuw. In 1473 waren 22 leentafels (op een totaal van 43 vorstelijke leentafels in heel de Nederlanden) in handen van slechts vier families, terwijl nog hooguit een tiental tafels, meestal in de kleinere centra, individuele ondernemingen schijnen te zijn. Mogelijk is zelfs dit cijfer nog overschat, aangezien men niet kan vast-

78. W. P. BLOCKMANS, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384-1506)*. (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, jg. XL, nr. 90), Brussel, 1978, p. 339 en 409.

79. H. VAN DER WEE, *The Growth ...*, dl. 2, p. 85-86 en p. 383. Zie ook R. VAN UYTVEN, *Politiek ...*, p. 1101-1109 en M.-J. TITS-DIEUAIDE, *La formation des prix céréalières en Brabant et en Flandre au XVe siècle*, (Centre d'Histoire économique et sociale), Bruxelles, 1975, p. 229-238.

80. H. VAN DER WEE, *The Growth ...*, dl. 2, p. 335-336 en ID., *Monetary, Credit and Banking Systems*, in *The Cambridge Economic History of Europe. Volume V: The Economic Organization of Early Modern Europe* (Ed. M.M. Postan e.a.), Cambridge; Melbourne, 1977, p. 300-302.

stellen wie eventueel nog door een huwelijk tot één van de grotere clans behoorde⁸¹.

In het licht van gans deze evolutie begrijpt men ook de maatregelen van aartshertog Karel, de latere Karel V, en diens grootvader Maximiliaan d.d. 9 april 1511 en 11 juli 1512⁸². Door de eerste ordonnantie werden alle leentafels in de Nederlanden afgeschaft, hetgeen in feite neerkwam op de bevestiging van een feitelijke toestand. De tweede maatregel stond aan de lombarden van Brabant en van Limburg toe om toch nog hun tafels te blijven uitbaten, aangezien zij pas betaald hadden voor nieuwe octrooien⁸³. Uit de rekeningen van de algemeen-ontvangerij te Rijsel blijkt echter dat dit uitstel slechts kortstondig is geweest⁸⁴. Voor de laatmiddeleeuwse tafels betekende de periode 1490-1511, op de drempel van de nieuwe tijden, dus duidelijk een breuk met de voorgaande periode. Deze verdwijning was echter nog niet definitief, want ongeveer een kwarteeuw later, verschenen de leentafels opnieuw in de steden⁸⁵. Het onderzoek naar deze nieuwe opkomst van de lombarden blijft echter nog onontgonnen gebied.

Besluit

Betreffende de ontvangsten die de lombarden jaarlijks binnenbrachten voor de vorst, is een interessante getuigenis bewaard, die dateert van het einde van de 15de eeuw. Hoewel de octrooigelden (en de leningen daarop) vanaf 1473 door de algemeen-ontvanger van alle financiën te Rijsel werden ontvangen, bleef de rubriek van de Brabantse lombarden tot het einde van de 15de eeuw in de rekeningen van de algemeen-ontvangerij van Brabant behouden als

81. P. MOREL, *Les Lombards ...*, 237-242, doc. 42.

De de Ville bezaten in 1473 9 leentafels (waaronder deze van Brugge, Gent, Antwerpen en Brussel), de Solari en de Rombault elk 5, de Reubis 3. Een voorbeeld van een onderling huwelijk is Renier le Sec, die tijdens de regering van Karel de Stoute de Nijvelse tafel uitbaatte en gehuwd was met Ysabiau Besitz, de zuster of dochter van de toenmalige eigenaar van de leuvense tafel (cfr. G. BIGWOOD, *Le Régime ...*, dl. 2, Annex 2, p. 78 en 88).

82. C. LAURENT (ed.), *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas. Deuxième Série: 1506-1700*, Bruxelles, 1893, dl. 1, p. 164-165 en p. 218-220.

83. De lombarden van Antwerpen en van Maastricht hadden in september 1510 nog respectievelijk 1939 en 200 lb. Vlaams geleend (ADN, B. 2214, f° 101 r°, 102 r°). Er was echter overeengekomen dat, indien hun octrooien werden ingetrokken, deze bedragen dienden terugbetaald (C. LAURENT (ed.), *Recueil ...*, dl. 1, p. 219), hetgeen de vorst blijkbaar wilde vermijden.

84. In 1515 betaalden nog enkel de tafels van Antwerpen, Brussel en Mechelen hun octrooigelden (ADN, B. 2242, f° 84 r°), in 1522 bleef enkel deze van Brussel over (ADN, B. 2309, f° 91 r°).

85. Parenty de Pogio en zijn medegezellen ontvingen van Karel V een octrooi d.d. 8 augustus 1538 (C. LAURENT (ed.), *Recueil ...*, dl. 4, p. 81-83.) om opnieuw leentafels te openen in Gent, Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch. Deze nieuwe introductie gaf aanleiding tot een enquête vanwege de Leden van Vlaanderen (cfr. *supra*, n. 23).

een „gefossiliseerde post”, waarbij men elk jaar opnieuw aantekende dat deze ontvangsten voortaan onder de bevoegdheid van de hogergenoemde ambtenaar vielen. In 1491 tekende de toenmalige algemeen-ontvanger van Brabant, Jan van Olmen, bij deze rubriek ook nog de volgende opmerking aan: „*Dit was vortijts een vanden principalen ordinarijs leden vanden ontfange vanden demaynen in Brabant, dairmede men die ordinarijse lasten vanden rentmeesterscape van Brabant te betalene plach*”⁸⁶. Men mag deze opmerking allerminst letterlijk opvatten: zij is een nostalgieke reflectie over een bevoegdheid die al sinds jaren aan de algemeen-ontvanger van Brabant was onttrokken. Kwantitatief genomen is de bijdrage van de lombarden van Brabant — zelfs binnen de domeinontvangsten — nooit belangrijk geweest: zelfs de gedwongen leningen van de vorsten bij de lombarden waren slechts één van de vele inkomstenbronnen voor de hertog⁸⁷. De betekenis van de hoger geciteerde opmerking dient ons inziens op het „kwalitatieve” vlak geïnterpreteerd te worden: de betalingen van de lombarden waren voor de algemeen-ontvanger van Brabant zeer nuttig om over gereed geld te beschikken voor zijn lopende uitgaven.

Ook al werd reeds in 1462 aan Filips de Goede een alternatief voor de leentafels van de lombarden voorgelegd, toch hebben de 15de-eeuwse vorsten uit financiële overwegingen afgezien van een harde repressieve politiek tegen de lombarden, en was de verdwijning van de leentafels ons inziens een ongewild neveneffect van de fiscale politiek die tegenover hen gevoerd werd vanaf 1473. Wanneer er van overheidswege toch werd ingegrepen tegen de lombarden als collectief geheel, zoals door Karel de Stoute in 1473 en minder drastisch door de Leden van Vlaanderen in 1482, dan was dit met de bedoeling om de taksen op de lombarden te verhogen.

De middeleeuwse leentafels kaderen in een bredere, institutionele problematiek. Naarmate de middeleeuwse samenleving zich vanaf de 13de eeuw op het economisch vlak meer en meer ging organiseren, nam de behoefte aan krediet toe⁸⁸. Voor het commer-

86. De Brabantse algemeen-ontvangerij was na de dood van Karel de Stoute opnieuw opgericht (L. P. GACHARD, *Inventaire ...*, p. 23). De geciteerde opmerking komt de eerste maal voor in 1490, we geven hier echter deze van 1491, omdat deze gedetailleerder is (ARA, Rk. 2429, I, F° 72 r°; II, f° 56 r°; Rk. 2430, I, f° 55 r°).

87. Wat betreft de leningen komt dit o.m. duidelijk tot uiting in tabel 1, *supra*. Een precieuzere berekening van het aandeel van de lombarden in de totale vorstelijke ontvangsten zou een zeer grondige studie van de rekeningen vergen — cfr. E. AERTS, *De inhoud ... Moelijkheden*, 167-169. Deze studie werd echter wel uitgevoerd door E. Aerts, in diens onuitgegeven licentie-verhandeling betreffende de Brabantse algemeen-ontvangerij tussen 1430-1440. Deze auteur deelde ons vriendelijk mee dat het aandeel van de lombarden in de totale herschikte ontvangsten tijdens deze periode 1,58336 % bedroeg en dat de lombarden hiermee op de 12de plaats kwamen inzake belangrijkheid.

88. L. GENICOT, *Le XIIIe siècle européen*, (Nouvelle Clio, 18), Paris, 1968, p. 111.

ciel krediet ontwikkelden zich de verfijnde kredietsystemen van de middeleeuwse haute finance, die echter beperkt bleven tot een vrij gesloten wereldje. De behoefte aan consumptiekrediet deed zich daarentegen bij veel bredere lagen van de middeleeuwse bevolking gevoelen en om hierin te voorzien kwam men in conflict met het canonieke woekerverbod. Dit probleem werd door de wereldlijke overheid, de vorsten, gedeeltelijk opgelost door een systeem van octrooien toe te kennen aan publieke woekeraars, die tegen betaling in bescherming werden genomen. Op deze wijze werden de „woekeraars” officieel erkend, maar werd aan deze erkenning een fiscaal aspect verbonden: de taksen op de lombarden werden voor de vorst een vast periodiek inkomen. In de 15de eeuw bereikte de „institutionalisering” van de taksen op de lombarden haar hoogtepunt: zonder onderscheid met zijn eigen ambtenaren, dwong de vorst de lombarden tot steeds aanzienlijker leningen. Naast het fiscale aspect, hadden de octrooien ook een commercieel aspect: binnen hun leentafels mochten de lombarden immers een autonome leenpolitiek voeren, waarbij ze logischerwijs hun eigen commerciële belangen zoveel mogelijk probeerden te behartigen.

Het mentale proces, waarbij men geleidelijk tot het inzicht komt dat het consumptiekrediet voor de lagere klassen specifieke sociale voorzieningen vergde, is slechts zeer langzaam op gang gekomen. In 1511 werden de lombarden in de Nederlanden officieel afgeschaft en in 1515 had de Kerk zelf het systeem van de Bergen van Barmhartigheid goedgekeurd. Hierbij werd aan deze instellingen toegestaan om aan hun geldschieters een intrest te betalen, en aan de ontleners een gematigde som te vragen om de bedrijfskosten te dekken⁸⁹. Toch keerde Karel V in 1538 opnieuw terug naar het vroegere octrooienstelsel. Slechts door enkele particuliere initiatieven werd in de Nederlanden tijdens de 16de eeuw geprobeerd om een valabel alternatief te creëren, waarbij het consumptiekrediet voor de massa niet meer op een commerciële, maar op een caritatieve basis kon verleend worden⁹⁰. Pas bij het begin van de 17de eeuw werd het stelsel van de octrooien voor de woekeraars door de overheid in de Zuidelijke Nederlanden definitief opgegeven, en nam zij op haar beurt het initiatief om de Bergen van Barmhartigheid op te richten.

89. Dit gebeurde op het vijfde Concilie van Lateranen. (P. SOETAERT, *De „Berg”...*, p. 7-8.)

90. De eerste van deze instellingen schijnt de Ieperse leenbeurze geweest te zijn, die tot het einde van de 18de eeuw bleef voortbestaan (P. SOETAERT, *De „Berg”...*, p. 8-9 - zie ook de overige initiatieven die deze auteur vermeldt, p. 9-13 en p. 20-24).

Het Amerikaanse strukturalisme en de studie van de Indianentalen

door

P. SWIGGERS

Aangesteld navorsers N.F.W.O.

0. Eén van de meest vruchtbare perioden uit de geschiedenis van de linguïstiek is ongetwijfeld deze van het Amerikaanse strukturalisme. De omvang van deze periode is moeilijk nauwkeurig af te bakenen: te vaak werd en wordt het „Amerikaanse strukturalisme” vereenzelvigd met Franz Boas, Edward Sapir, Leonard Bloomfield, Zellig Harris, Charles Hockett, en Kenneth Pike, en bovendien wordt het historisch perspectief op deze periode vaak verdraaid door de aanname van een valse tegenstelling „mechanisme” versus „mentalisme”¹. Een dergelijke visie — die veel te simplistisch is — laat niet toe zich een juist beeld te vormen van de complexiteit en rijkdom van het Amerikaanse strukturalisme; het is duidelijk bvb. dat het strukturalisme nog steeds voortleeft in het werk van linguïsten als William Bright, Charles Ferguson, Henry Gleason, Joseph Greenberg, Eric Hamp, Archibald Hill, Fred Householder, Dell Hymes, Sydney Lamb, Michael Silverstein en Karl Teeter, die telkens een bepaalde interpretatie van het strukturalisme bieden en op een originele wijze iets hebben toegevoegd aan het werk en de methodologie van hun voorgangers.

Bovendien is het Amerikaanse strukturalisme niet te vereenzelvigen met de namen van Boas, Sapir, Bloomfield, Harris, Hockett en Pike: naast hun werk is er ook dat van Mary Haas, Harry Hoijer, Alfred Kroeber, Fred Lounsbury, Stanley Newman, Morris Swadesh en Carl Voegelin². Hoijer, Kroeber, Lounsbury³ en

1. Een reduktionistisch beeld dat trouwens wordt opgehangen door de meeste geschiednissen van de taalkunde, die meestal zeer inaccuraten informatie bevatten over het Amerikaanse strukturalisme: zo bvb. M. Leroy, *Les grands courants de la linguistique moderne*, Bruxelles-Paris, 1963 (1971²; herdruk in 1980); M. Ivič, *Trends in Linguistics*, The Hague, 1965; G. Mounin, *Histoire de la linguistique. Des origines au XXe siècle*, Paris, 1967 en *La Linguistique du XXe siècle*, Paris, 1972.

2. Mary Haas is vooral gekend door haar uitmuntend deskriptief onderzoek over de Tunica-taal, waarvan ze een grammatika (1970) en teksten (1950) publiceerde [cf. ook M. Haas, „The southeast”, in *Current Trends in Linguistics*, vol. 10: *Linguistics in North America*, 1973, p. 1210-1249, vooral p. 1217-1218]. Alfred Kroeber, die verschillende Noord- en Midden-Amerikaanse Indianentalen beschreef, is vooral bekend om zijn *Hand-*

Voegelin zijn niet alleen bekend om hun taalkundig werk, maar ook om hun anthropologisch onderzoek over de Indianenkultuur. In 1946 gaf Hoijer⁴ het boek *Linguistic Structures of Native America* uit als nummer 6 in de Viking Fund Publications in Anthropology, dat een welkome aanvulling was bij het klassieke *Handbook of American Indian Languages*, door Franz Boas uitgegeven. In 1953 en 1954 volgden de bundels *Anthropology today* (uitgegeven door A. Kroeber) en *Language in Culture* (uitgegeven door Hoijer), die een uiting waren van de sterke positie van de anthropologisch gerichte linguïstiek in de Verenigde Staten. Die combinatie van taalkundige en anthropologische interesse gaat grotendeels terug op Franz Boas. Deze was vooral geïnteresseerd in de grammaticale categorieën van de Indianentalen, waarachter hij bepaalde denkkategorieën trachtte te ontdekken. Boas vertrok nl. van de aanname dat elke taal een „innere Form” (cf. von Humboldt, Steinthal) heeft, waarin het denken zichzelf artikuleert via de taal van de gemeenschap. Taal is dus een cognitief gefundeerde en een sociaal gemotiveerde constructie (zie hiervoor F. Boas „Introduction”, in *Handbook of American Indian Languages*, Washington, 1911, p. 1-83)⁵. De idee dat „if ethnology is understood as the science dealing with the mental phenomena of the life of the peoples of the world, human language, one of the most important manifestations of mental life, would seem to belong naturally to this field” (ibidem, p. 63), lag aan de basis van een rijke *traditie*, want zoals Dell Hymes en John Fought stellen „there is also a specifically American history to be traced, in connection with the problems posed by American Indian languages and the perennial link with ethnology” (D. Hymes - J. Fought, „American Structuralism”, in *Current Trends in Linguistics*, vol. 13: *The Historiography of Linguistics*, The Hague-Paris, 1975, p. 903-1176, hier p.

book of the Indians of California, 1925 en zijn *Cultural and Natural Areas of Native North America*, 1939. Stanley Newman, een leerling van Morris Swadesh, schreef een grammatika van het Yokuts (1944) en van het Zuni (1965). Morris Swadesh leert men het best kennen via zijn posthuum uitgegeven *The Origin and Diversification of Language*, 1972, waarin Dell Hymes' historiografische studie „Morris Swadesh: From the First Yale School to World Prehistory” werd opgenomen (p. 228-270). Over Kroeber en Voegelin, zie infra.

3. Floyd Lounsbury bestudeerde vooral de taal van de Cherokee en Iroquois-stammen. Een zeer interessant artikel van zijn hand is „One hundred years of anthropological linguistics”, verschenen in J. O. Brew ed. *One hundred years of anthropology*, Cambridge, 1968, p. 153-225.

4. W. Bright publiceerde „A Bibliography of the Publications of Harry Hoijer through 1963”, in *International Journal of American Linguistics* 30, 1964, p. 169-174.

5. Als bibliografische informatie over Boas' werk is onontbeerlijk de bibliografie in Memoir 61 (1943) van de American Anthropological Association (p. 62-109); zeer lezenswaardig i.v.m. het onderzoek van de Amerikaanse Indianentalen en Boas' rol hierin, is het artikel van G. Stocking „The Boas Plan for American Indian Languages”, in D. Hymes ed. *Studies in the History of Linguistics*, Bloomington, 1974, p. 454-484.

923). In het volgende willen we een korte historiek bieden van de relatie tussen het Amerikaanse strukturalisme en de studie (zowel strikt linguïstisch als meer anthropologisch) van de Indianentalen.

1. Het onderzoek van de Noord-Amerikaanse Indianentalen werd in het begin van de 19e eeuw op institutionele leest geschoeid door Albert Gallatin (1761-1849) en Peter Duponceau (1760-1844), door deze laatste binnen de *American Philosophical Society*. De APS (gesticht door Benjamin Franklin in 1743) zou onder Thomas Jefferson (president van de APS van 1797 tot 1814) een projekt opzetten om zoveel mogelijk woordenlijsten van Amerikaanse Indianentalen te verzamelen. Als sekretaris van de APS onder Jefferson en later als president van de APS (1828-1844) zou Duponceau een belangrijke verzameling van woordenlijsten aanleggen⁶, waaraan later de Boas Collection of American Indian Linguistics zou toegevoegd worden.

In de tweede helft van de 19e eeuw zouden de materiaalverzamelingsaktiviteiten van Gallatin verder gezet worden door majoor John Wesley Powell (1834-1902) en zijn sekretaris James Constantinè Pilling, verbonden met het Bureau of Ethnology. Op basis van een vrij defektueus fonetisch notatiesysteem en van een nogal improvisatorische lijst van morfologische en semantische parameters, ondernam Powell, gesteund door A. Gatschet en J. Dorsey, een poging tot klassifikatie van de Noordamerikaanse Indianentalen, uitmondend⁷ op zijn rapport geschreven voor het Bureau of American Ethnology in 1891: *Indian linguistic families of America north of Mexico*. In de lijn van dit projekt werd door Pilling een bibliografie aangelegd van de Noord-Amerikaanse Indianentalen (verschillende rapporten tussen 1887 en 1894, voor het Bureau of American Ethnology). Fundamenteel onderzoek over de Indianentalen werd ook verricht, op een niet-institutionele basis door John Pickering (1777-1846), die alle Indianentalen als polysynthetische talen groepeerde, en hierin hun eigenheid zag.

Het onderzoek van de Indianentalen liep hierdoor uiteen in twee richtingen: enerzijds was er het verzamelen van lexikale korpora, in funktie van een klassifikatorische studie van deze talen,

6. Voor een bibliografische gids zie J. F. Freeman-M. D. Smith, *A guide to manuscripts relating to the American Indian in the Library of the American Philosophical Society*, Philadelphia, 1966; zeer nuttig is bovendien J. W. Bell - M. D. Smith, *Guide to the archives and manuscript collections of the American Philosophical Society*, Philadelphia, 1966.

7. Voordien had Powell zijn *Introduction to the study of Indian languages, with words, phrases and sentences to be collected* gepubliceerd (Washington 1877, 1880²). Over Powells klassifikatie zie R. Darnell „The Powell classification of American Indian Languages”, *Papers in Linguistics* 4, 1971, p. 71-110.

anderzijds was er het praktische werk van de missionarissen⁸, gericht op een zo vlot mogelijke communicatie met de Indianen, en zowel lexikaal als grammatikaal geïnteresseerd (S. Kleinschmidt, A. Lacombe, S. Riggs, J. Jetté). Het was Franz Boas die de twee richtingen zou samenbrengen.

Franz Boas (1858-1942)⁹, een Duitser, studeerde fysika te Kiel. Na een bezoek aan New York (winter 1884-1885) studeerde hij aardrijkskunde te Berlijn, waarna hij zich, in 1887, definitief in de Verenigde Staten vestigde. In 1892 werd hij assistent in het departement antropologie te Chicago, en in 1899 werd hij professor in de antropologie aan de Columbia universiteit.

Boas begon met fieldwork te verrichten bij de Indianen van de Noordwest Kust en hij leerde hiervoor de omgangstaal van het ganse gebied, nl. het Chinook. Dit jargon diende als hulpmiddel om met de verschillende stammen in contact te komen en om een vrij getrouwe vertaling van hun teksten te verkrijgen. Boas begon immers steeds met lange teksten van zijn informanten neer te schrijven, vervolgens vertaalde hij ze en analyseerde ze woord voor woord. (Hij gaf trouwens op dezelfde manier les: „In the teaching of linguistics, Boas' approach was wholly inductive and empirical. He set before students an interlinear text and proceeded to analyze it, developing the structure of the language as he proceeded”, zegt zijn leerling Alfred Kroeber¹⁰). Boas was niet alleen thuis in de anthropologische linguïstiek: hij was ook een specialist in de archeologie, mythologie en de ethnologie. Hij deed fieldwork over een twintigtal Indianentalen, en hij was ervan overtuigd dat men alleen door de taal de cultuur van een volk kon begrijpen. Taal

8. Een zeer goede studie van het deskriptieve werk gepresteerd door missionarissen in de 17e en 18e eeuw is V. Hanzeli, *Missionary linguistics in New France: A study of seventeenth- and eighteenth-century descriptions of American Indian languages*, Den Haag, 1969; voor 16e en 17e eeuw leze men het artikel van J. H. Rowe, „Sixteenth and seventeenth Century Grammars”, in D. Hymes ed. *Studies in the history of linguistics*, Bloomington, 1974, p. 361-379. De belangrijkste figuren (John Eliot, Roger Williams, Hans en Paul Egede) worden kort vermeld in H. Hoijer, „History of American Indian Linguistics”, *Current Trends in Linguistics*, vol. 10, Den Haag - Parijs, 1973, p. 657-676, en grondiger besproken door H. C. Wolfart, „Notes on the early history of American Indian linguistics”, *Folia Linguistica* 1, 1967, p. 153-171. Van de belangrijkste individuele onderzoekers, die geen missionaris waren, uit de tweede helft van de 19e eeuw dienen Henry Rowe Schoolcraft (auteur van het zesdelige *Historical and statistical information respecting the history, conditions and prospects of the Indian tribes of the United States*, Philadelphia, 1851-1857), J. Hammond Trumbull, en Horatio Hale (die Boas begeleidde tijdens de eerste jaren van zijn fieldwork) zeker vermeld te worden.

9. Uitstekende verzamelbundels over Boas zijn *The anthropology of Franz Boas: Essay on the centennial of his birth*, uitgegeven door W. Goldschmidt (Memoir 89 van de American Anthropological Association) en *The Shaping of American Anthropology, 1883-1911: A Franz Boas Reader*, uitg. door G. W. Stocking, New York, 1974.

10. American Anthropological Association, Memoir 61, 1943, p. 14-15, hier p. 14 (artikel gewijd aan Franz Boas).

was één van de belangrijkste manifestaties van het *mentale leven* (cf. supra) van een volk. In 1911 verscheen het eerste gedeelte van het reeds vermelde *Handbook of American Indian Languages* (uitgegeven door het Bureau of American Ethnology), waarvoor Boas een merkwaardige inleiding schreef, waarin hij zijn taalvisie uiteenzet (de „Introduction” is nog steeds de bijbel van de Amerikaanse anthropologische linguïst; er verschenen twee herdrukken van, één bij de Georgetown University Press en één bij de University of Nebraska Press, in 1966). In het *Handbook* (waarvan deel 2 verscheen in 1922, deel 3 in 1933-1938, en deel 4 in 1941) vindt men een reeks vrij korte deskriptieve studies over de belangrijkste Indianentalen. Drie grammatikale schetsen zijn van de hand van Boas.

De belangrijkste impuls ging echter uit van het in 1917 door Boas gestichte *International Journal of American Linguistics*, dat hij — door zelf dikwijls als mecenas te funktioneren — wist in stand te houden tot bij zijn dood (na een onderbreking werd *IJAL* terug in leven geroepen; het bestaat nu nog). Via dit tijdschrift kon in 1925 een belangrijk projekt opgezet worden (gefinancierd door de American Council of Learned Societies) voor verder fieldwork over de Indianentalen; er was echter onvoldoende geld beschikbaar om alle gegevens te publiceren¹¹.

Belangrijk was echter dat door Boas' onderwijs en publikaties een bepaalde *traditie* was ontstaan: een *traditie* van structuuronderzoek, wars van alle ethnocentrische vooronderstellingen: „Institutionally, Boas was a major force in defining, organizing and supporting the work of linguistic description throughout much of the century. Intellectually, an effective, sustained tradition of description of language can be said to begin with him. The tradition was systematic, synchronic, universalistic, but in retrospect it seems a precursor of structuralism proper, not an instance of it, if by 'structuralism' one means an approach that defines the status of elements explicitly and consistently in terms of internal relations”¹²; „It was the accomplishment of Boasian analytic grammar and of the generation of Kroeber, Sapir, Lowie, Radin, and others, to establish such an orientation toward American Indian cultures and languages; to demonstrate the respect in which they embodied the powers universal to man, and at the same time the experience and creativity specific to particular peoples, as

11. Het materiaal werd opgeslagen in de bibliotheek van de American Philosophical Society en gekatalogeerd door C. F. Voegelin en Z. S. Harris, *Index to the Franz Boas collection of Materials for American Linguistics* (Language Monograph, no. 22).

12. D. Hymes - J. Fought, „American Structuralism”, o.c. p. 984.

against a priori prejudice and rash generalization of whatever kind. If I had to state one philosophical position as 'the' position of the Americanist tradition, I would state this. And I would add that it seems a position consonant with the orientation of Native American cultures themselves"¹³.

2. Deze Boas-traditie zou in de periode van het Amerikaanse strukturalisme uiteenvallen in twee oriëntaties: een meer anthropologisch geïnteresseerde richting en een meer linguïstisch geïnteresseerde richting. Tot de laatste richting behoren figuren als Edward Sapir (1884-1939), Leonard Bloomfield (1887-1949), Harry Hoijer (geboren 1904), Mary Haas (geboren 1910)¹⁴, en Morris Swadesh (1901-1967). De verdiensten van deze richting liggen op het vlak van de verwetenschappelijking van de linguïstiek (cf. Bloomfield's „A set of postulates for the science of language", *Language* 2, 1926, p. 153-164), samengaand met een verdere institutionalisering van de taalkunde (oprichting van de *Linguistic Society of America* en haar tijdschrift *Language*), de uitwerking van een fonologische theorie (M. Swadesh, „The phonemic principle", *Language* 10, 1934, p. 117-129; W. F. Twaddell, *On defining the phoneme*, Baltimore 1935; uitlopend op verschillende artikelen en reviews van Z. Harris en Ch. Hockett in de jaren '40 en '50, en deze laatste's *A Manual of Phonology*, Baltimore, 1955), de afbakening van het domein van de morfofonologie (zie M. Swadesh - C. F. Voegelin, „A Problem in phonological alternation", *Language* 15, 1939, p. 1-10; en Z. Harris' behandeling van morfofonologische problemen in zijn *Methods in structural linguistics*), en ook op het vlak van de klassifikatie van de Indianentalen, vooral onder impuls van Edward Sapir, die de 58 taalfamilies van Powell en Henshaw herleidde tot zes „super-stocks" („Central and North-American Languages", in *Encyclopedia Britannica* 14e uitgave, 1929, deel 5, p. 138-141)¹⁵. Dit klassifikatorisch werk stelde op een stevige deskriptieve basis, verschaft door het werk van Hoijer (over Tonkawa en Navaho), Haas (over Tunica), Sapir (over o.a. Takelma, Nootka, Hupa, Wishram, Yana en Navaho),

13. D. Hymes, „The Americanist Tradition", in W. Chafe ed. *American Indian Languages and American Linguistics*, Lisse, 1976, p. 11-28 (p. 23).

14. Deze laatste schreef een boeiend stukje over „Boas, Sapir, and Bloomfield" in de hierboven (n. 13) vermelde bundel, p. 59-69, waarin vooral de klassifikatie (typologisch en genetisch) van de Indianentalen wordt besproken.

15. Zoals aangetoond door D. Hymes, „Notes toward a history of linguistic anthropology", *Anthropological Linguistics* 5, 1963, p. 59-103 (p. 74-76) is deze reductie tot 6 eenheden echter te weinig operationeel voor verder onderzoek; beter is het de vroegere reductie van Sapir (en ook van Kroeber, Dixon, Radin en Swanton) tot 19 eenheden te gebruiken, aangezien deze reductie veel meer concrete mogelijkheden biedt voor verder onderzoek.

van Bloomfield (over de Algonkin-talen), van Swadesh (over Nootka), van Newman (over Yokuts), om de meest gekende op te noemen¹⁶.

Wat de meer anthropologisch gerichte richting betreft, merkt men een vanuit het linguïstisch onderzoek gegroeide strukturalistische inslag. (Al te zeer wordt door (vooral Franse) historici van het strukturalisme — Piaget, Safouan, F. Wahl —, het strukturalisme in de anthropologie verbonden met de naam Lévi-Strauss, maar dit is een distortie van de feiten: want sinds Boas is de Amerikaanse anthropologie op een strukturalistische leest geschoeid). De voortrekker hier is Alfred Kroeber (1876-1960), van 1901 tot 1946 verbonden aan de Berkeley universiteit (California). Kroeber is vooral bekend omwille van zijn ethnologisch fieldwork in California. Voor het taalkundige gedeelte van zijn onderzoek, waarvan het doel was een beschrijving van de verschillende autochtone culturen (en hun relaties) in California te bieden, liet Kroeber zich bijstaan door verschillende linguïsten: P. E. Goddard, Edward Sapir, en R. B. Dixon. Daarnaast werkten ook de meer anthropologisch geïnteresseerde onderzoekers T. Waterman, S. Barrett en de beter bekende Paul Radin aan Kroeber's projekt mee. Vooral op het vlak van de taalklassifikatie, is de linguïstische kant van Kroeber's projekt ontzettend belangrijk.

Vertrekkend van Powell's klassifikatie (die 22 verschillende taalfamilies¹⁷ — van de 58 — onderbracht in California, slaagde Kroeber erin een reductie voor te stellen, waarbij grote families werden onderscheiden: Penutian (dat Maidu, Yokuts, Wintun, Miwok en Costanoan omvatte) en Hokan (waaronder Karok, Chimariko, Shastan, Pomo, Yana, Washo, Esselen, Salinan, Chumash en Yuman werden geplaatst). Later zou Sapir deze herklassifikatie van Kroeber gebruiken met het oog op een nieuwe klassifikatie van alle Indianentalen ten noorden van Mexico. De methode die door Kroeber en zijn medewerkers werd gebruikt, vindt men beknopt beschreven in de volgende passage: „About two hundred and twenty-five English words were selected on which material was most likely to be accessible in reasonably accurate and comparable form, and the native equivalents in sixty-seven dialects of the twenty-one stocks were entered in columns. Comparisons were then instituted to determine all inter-stock similarities that seemed too close or too numerous to be ascribed to coincidence. The purpose of the study was threefold: first, to ascertain the nature and degree

16. Zie in dit verband mijn besprekingsartikel van Hymes en Fought, *American Structuralism*, The Hague, 1981 (te verschijnen in IIL 1983).

17. Of, in sommige gevallen, *takken* ervan.

of borrowing between unrelated languages; second, to trace through these borrowings any former contacts or movements of language groups not now in contact; third, in the event of any relationship existing between languages then considered unrelated, to determine this fact" (R.B. Dixon - A.L. Kroeber, „Linguistic families of California", *University of California Publications in American Archaeology and Ethnology* 16, 1919, p. 47-118, hier p. 49). Men merkt hier hoe ver de wortels reiken van de later door Swadesh ontwikkelde „glotto-chronology".

Een tweede belangrijke figuur is Charles F. Voegelin (geboren 1906), van vorming psycholoog en antropoloog, en leerling of medewerker van Kroeber, Boas, Sapir, Bloomfield, Swadesh, en Harris. Zijn vele publikaties — waarvan vele, sinds 1953, met Florence Voegelin — dekken alle aspecten van de Noordamerikaanse Indianenkultuur¹⁸. Naast deskriptief werk (over de Sioux en Algonkintalen, en over de Uzo-Azteekse taalgroep), verrichtte Voegelin taalklassifikatorisch werk (later uitgebreid tot een klassifikatie van de talen over de gehele wereld, zie *Anthropological Linguistics*, 1964-1966, licht herwerkt in boekvorm: *Classification and Index of the World's Languages*, New York-Amsterdam, 1975, in samenwerking met F. Voegelin), en anthropologisch onderzoek (zo verscheen bvb. in 1936 een studie over de „Shawnee female deity", in 1951 een studie over „Culture, language, and the human organism", en in 1961 een studie over „Culture area: Parallel with topological homogeneity and heterogeneity in respect to North-American language families", en daarnaast moeten de vele uitgaven van religieuze of historische teksten geplaatst worden). Meer nog door zijn inspirerend academisch onderricht dan door zijn publikaties wist Voegelin echter een blijvende stempel te drukken op het onderzoek over de Indianentalen: zo vormde hij o.a. Kenneth Hale, de grote specialist van de Uzo-Azteekse talen, die momenteel een interessant project heeft opgezet voor de studie van het Navaho door native speakers van deze taal¹⁹, en Dell Hymes (geboren 1927). Bij deze laatste willen we even blijven stilstaan.

18. Voor een bibliografie tot 1975, zie de uitstekende bundel *Linguistics and Anthropology. In Honor of C. F. Voegelin*, Lisse, 1975, p. 11-26 (bibliografie samengesteld door Robert Black).

19. Zie K. Hale, „Theoretical linguistics in relation to American Indian communities", in de bundel uitgegeven door Chafe (zie noot 13), p. 35-58. Een samenvatting van dit project (waarbij in een eerste stadium de Navaho-kleuters leren met taalvormen spelen, o.a. met behulp van kaarten, en waarbij in een tweede stadium aandacht wordt geschonken aan de fonologische, morfologische en syntactische karakteristieken van het Navaho, met een doorgevoerde „wetenschappelijke" aanpak in een derde stadium, rond de leeftijd van 19-20 jaar) verscheen in het tijdschrift *ITL* 58, 1982, p. 83-84.

Dell Hymes vertrekt van de stelling dat taalkunde en anthropologie intrinsiek verbonden zijn: „linguistics has the task of coordinating knowledge about language from the viewpoint of language; anthropology has the task of coordinating knowledge about language from the viewpoint of man” (D. Hymes, „Notes toward...”, o.c., p. 61). Zijn eigen omvangrijk oeuvre is een sprekend bewijs van het harmonisch samengaan van anthropologisch en linguïstisch onderzoek: vanuit fieldwork onderzoek over het Kathlamet Chinook en het Navaho, kwam Hymes tot het formuleren van de analyse van positioneel bepaalde categorieën (*Word* 1955, p. 10-23). Sinds dan heeft Hymes verder onderzoek verricht over Penutian, Siuslaw, Tonkawa, met aandacht voor taalkundige en anthropologische problemen. In het Noord-westen²⁰ (streek van het Siuslaw en het Chinook), verzamelde Hymes belangrijk mythologisch materiaal, dat in verschillende artikels werd gepubliceerd, waarvan de volgende twee het meest toegankelijk zijn: „Some Northwest Coast poems: A problem in anthropological philology”, *American Anthropologist* 67, 1965, p. 316-341 en „The 'wife' who 'goes out' like a man: Re-analysis of a Clackamas Chinook myth”, *Social Science Information* 7, 1968, p. 173-199 (het laatste werd herdrukt in P. en E.K. Maranda eds. *Structural analysis of oral tradition*, Philadelphia, 1971, p. 49-80).

Hymes' visie op taal als cultureel gegeven is dat taal een historisch gegroeide culturele eenheid is, die een functioneel register van *stijlen* (*speech styles*) toelaat, waarbinnen de spreker een keuze maakt. Die keuze is afhankelijk van vele factoren: het geslacht van de spreker (zo is er in de Yana taal, beschreven door T. Kroeber, een fonologisch verschillende uitgang bij elk woord, voor de mannentaal en de vrouwentaal), de ouderdom van de spreker, het genre van *speech act* (omgangstaal, vertellen van een mythe, meer officieel taalgebruik, enz.). Dit stijlenregister behoort tot de cultuur, en de (taciete) kennis van de verschillende stijlniveaus moet door de anthropoloog (of ethnograaf)²¹ expliciet gemaakt worden.

Hier heeft het Amerikaanse strukturalisme een nieuwe dimensie bijgekegen: waar de taalkundige richting een wezenlijke methodologische vernieuwing bracht, heeft de anthropologische richting een *historische* en *socio-kulturele* diepgang aan de structurele interesse toegevoegd: „If in the first flush of an autonomous linguis-

20. Streek van Oregon en N-Californië.

21. Zie het baanbrekende artikel van D. Hymes „Linguistic Method of Ethnography” in P. Garvin ed. *Method and Theory in Linguistics*, The Hague, 1970, p. 249-325; evenals D. Hymes, „On typology of cognitive styles in language”, *Anthropological Linguistics* 3, 1961, p. 22-54.

tics, and in keeping with traditions of our civilization, it seemed appropriate to speak of language AND culture; and if in recent years, an emphasis on social context has led more frequently to speaking of language IN culture; the truth of the matter, what we need now, is to speak simply of language AS culture" (D. Hymes, „The state of the art in linguistic anthropology", in een speciale publikatie van de *American Anthropological Association*, 1977, p. 48-69, hier p. 50). Het begrijpen van de geschiedenis van de Indianentalen kan enkel gebeuren vanuit een juist verstaan van de teksten en van de taal, en op zijn beurt is dit laatste slechts mogelijk via een doorgronden van de *historiciteit* van deze gemeenschappen. In dat perspectief gezien, wacht het Amerikaanse strukturalisme nog een belangrijke sociologische (en edukationele) taak: het stimuleren van een gezonde interesse, zonder vooroordelen, voor de „native American culture", en het in stand houden — of, waar nodig, doen herleven - van het kulturele en historische autonomiegevoel van de Indianen. Zowel de taalkunde als de anthropologie kunnen hier enkel maar baat bij hebben.

Linguïstiek als sociale wetenschap

door

P. VAN DE CRAEN

„On what basis is it possible to disengage from the incessant variability of language any clearly defined object of analysis at all? This is the basic problem for a science of language” (Harris 1981: 31)

O. Inleiding

De evolutie van het linguïstische denken kan vanuit diverse invalshoeken worden belicht. Eén mogelijke benadering is, bijvoorbeeld, de idee dat taalonderzoek evolueerde van aandacht voor fonemen over lexikale items naar syntagma's en aandacht voor de syntaxis heen om ten slotte uit te monden bij teksten. Een andere invalshoek zou de nadruk kunnen leggen op de kuhniaanse „paradigm clashes” en erop wijzen dat het saussuriaanse synchronisch-structurele paradigma een strikt historische aanpak verdrong vooraleer het op zijn beurt door het generatieve onderzoeksprogramma werd belaagd. Een derde benadering zou kunnen wijzen op de steeds breder wordende reikwijdte van linguïstisch onderzoek. Zowel de psychologie als de sociologie, de sociale psychologie als de antropologie, de filosofie als de etnomethodologie hebben een stempel op bepaalde vormen van linguïstisch onderzoek gedrukt. Al deze benaderingswijzen hebben één ding gemeen: ze zijn zowel juist als onjuist; ze kunnen zowel bevestigd als gefalsifieerd worden. Er is echter één facet van taalkundig onderzoek dat lange tijd een stiefmoederlijke behandeling heeft gekregen, met name de belangstelling voor aspecten van methodologische aard. Hoewel daar sinds Chomsky (1966, 1972) wel enige verandering is in gekomen, kunnen we toch niet stellen dat er binnen de linguïstiek brede methodologische discussies zouden worden gevoerd. De primaire bedoelingen van dit artikel zijn de discussie hieromtrent te stofferen en na te gaan in hoeverre een methodologie op sociale leest geschoeid, relevant linguïstisch onderzoek kan opleveren.

Een gevolg van de desinteresse voor methodologische problemen is geweest dat de aanpak van zowat alle invloedrijke figuren en stromingen van deze eeuw is terug te brengen tot een of andere vorm van de dominante wetenschapsfilosofische richting, met name het positivisme of zijn uitvloeisel het logisch empirisme (zie Hanfling 1981 voor een recent overzicht van deze denkrichting).

Itkonen (1978) verschaft het volgende lijstje: Hjelmslev vertegenwoordigt een vorm van inexplíciet positivisme, Bloomfield, Harris en Saumjan vertegenwoordigen een vorm van expliciet en consequent positivisme en de TGG staat voor een expliciet en insequent positivisme. Uitzonderingen vormen de Saussure wiens „methodological position cannot be pinned down” (Itkonen 1978: 90) en Sapir die, vooral in zijn latere werk, een inexplíciete vorm van hermeneutiek voorstaat. In al deze gevallen wordt een bepaald model (paradigma, benaderingswijze) aanvaard maar zelden gaat dit gepaard met een grondige reflexie over de aard van het linguïstische bedrijf. Dit geldt dan vooral voor de discipelen en erfgenamen van deze of gene stroming. Zo werd Bloomfields expliciete verwerking van het behavioristische model slechts tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog gekontesteerd (vgl. Koerner 1978b) en heeft tot nu toe niemand Sapirs inexplíciete hermeneutische voorstellen uitgewerkt. Ook het generatieve model heeft lang moeten wachten vooraleer de methodologische assumpties ervan op hun waarde werden getoetst (vgl. Derwing 1973; Itkonen 1978; Botha 1978).

De opkomst van de sociolinguïstiek bracht hierin weinig verandering. Ondanks de gedachte dat „it is plain that sociolinguistics is a kind of intellectual reform, associated with reformist policies...” (Labov 1977: 14), betekende dit niet dat linguïsten zich gingen bezinnen over hun studie-objekt en de gehanteerde methodes. Nochtans viel er in de loop van de jaren zeventig wel enige beroering te noteren in het voordien rimpelloze oppervlak van het methodologische vaarwater. Beroering die in vrijwel alle gevallen voortspoot uit de onvrede met de heersende formalistische doktrine afkomstig uit de TG-opvattingen. Het gevoel dat de reduktionistische voorstellen van de generatieve benaderingswijze de reikwijdte van taalkundig onderzoek op ontoelaatbare manier beknotte, werd steeds sterker. Het lijstje met telkens nieuwe voorstellen om dit reduktionisme opzij te schuiven neemt voortdurend indrukwekkender afmetingen aan. Hymes (1973) pleit voor een „socially constituted linguistics”, Lakoff (1974) voor een „humanistic linguistics”, Calvet (1975) wil „une linguistique sociale”, Yngve (1975) is voorstander van „human linguistics”, Labov (1977) argumenteert voor „radical sociolinguistics”, Fowler & Kress (1979) stellen „critical linguistics” voor en Harris (1981), ten slotte, is voorstander van „integrational linguistics”¹.

1. zie voor een uitvoerige bespreking van deze voorstellen Van de Craen 1982 a.

Mochten we proberen om deze suggesties onder een gemeenschappelijke noemer te brengen dan zouden we het over het volgende eens kunnen zijn: de linguïstiek moet meer aandacht schenken aan oppervlakte-verschijnselen en aspecten van kommunikatie in de ruimste zin; bijgevolg moet ook meer aandacht worden besteed aan betekenisaspecten.

Dit zijn redelijke maar geen geringe eisen. We raken hier immers aan twee paradoxale tendensen die de ontwikkeling van de linguïstiek kenmerken. Het feit dat (1) een van de belangrijkste facetten van het verschijnsel taal kommunikatie is en (2) dat bijgevolg de voornaamste komponent van taalkundige research de semantiek is. Met de komst van Chomsky wordt (1) weggewuifd. Voor Chomsky had men aangenomen dat taal ergens iets met kommunikatie moest te maken hebben maar er kwam geen onderzoek op gang. Chomsky institutionaliseert dan een feitelijke realiteit en ontkent expliciet dit verband. Hij zegt letterlijk dat wie van oordeel is dat de functie van taal kommunikatie is „[he] must explain...why he believes this function and no other to be so uniquely relevant” (Chomsky 1979: 87). De rol van (2), de betekenis, was al eerder ondermijnd hoewel niet tot eenieders tevredenheid. Allen schreef in 1957 dat hoewel „Meaning, as at least one linguist had expressed it, has become a ‘dirty word’” (Allen in Koerner 1978: 156) de linguïstiek niet buiten het concept betekenis kan zonder dat taalkundig onderzoek inhoudsloos wordt. Allen kon niet voorzien dat het nog meer dan een kwarteeuw zou duren vooraleer de taalkundigen de semantiek opnieuw zouden ontdekken in niet-formele zin.

In dit artikel wil ik de methodologische gevolgen nagaan die een expliciete studie van de onder (1) en (2) vermelde aspecten met zich mee brengen. Ik zal dit doen in de vorm van antwoorden op vier vragen. (1) Welke wetenschap is de linguïstiek eigenlijk? (2) Wat zijn de gevolgen voor de linguïstiek als empirische en (3) niet-empirische wetenschap? (4) Wat houdt linguïstiek als sociale wetenschap in feite in?

1. De aard van linguïstisch onderzoek

Vragen naar de aard van linguïstisch onderzoek is niet hetzelfde als vragen naar de *wetenschappelijkheid* van dit bedrijf. Hammarström (1978) wijst erop dat tussen 1940 en 1960 het adjektief wetenschappelijk in de linguïstiek verwees naar het strukturalisme en de term *onwetenschappelijk* naar de *Junggrammatiker* en de filologen omdat deze laatsten waren „arbitrary, subjective, unsystematic, imprecise and not sufficiently explicit” (Hammarström

1978 : 17). Het leuke is natuurlijk dat precies dezelfde termen door de generativisten werden gebruikt om het strukturalisme mee te bestrijden. Dit voorbeeld illustreert ten overvloede de gedachte dat wat nou precies wetenschappelijk is en wat niet in grote mate afhankelijk is van het heersende intellectuele klimaat. Iets wat met name vooral geldt voor de zgn. humane wetenschappen.

Een vruchtbaarder terrein om de aard van taalkundige research na te gaan, betreft de problematiek aangaande de empirische status van linguïstisch onderzoek. Empirisch wordt dan doorgaans begrepen in de zin van Popper waarbij observeerbare gegevens worden getoetst, niet op hun verifieerbaarheid maar op hun falsifieerbaarheid volgens vooraf vastgestelde criteria : „...criteria of refutation have to be laid down beforehand : it must be agreed which observable situations, if actually observed, mean that the theory is refuted” (Popper 1963 : 38). Valt dit falikant uit voor de theorie dan wordt ze als niet geldig beschouwd; doorstaat ze de falsifikatieproef dan betekent dit niet dat de theorie geldig zou zijn maar wel dat ze *voorlopig* als geldig wordt aangezien. Op deze manier hoopt Popper te ontkomen aan de valstrik van de absolute waarheid, die wordt namelijk ontkend, en meent hij een systeem te hebben ontdekt waardoor de groei van de wetenschap kan worden beschreven. Niet-empirisch staat dan gelijk met niet-falsifieerbaar of metafysisch wat overigens voor Popper geen negatieve konnotaties impliceert (zie hiervoor Popper 1963, hfdstk 8 : 1976, sectie 33).

Itkonen (1976, 1977, 1978) ziet voor de linguïstiek nu de volgende mogelijkheden. (1) Taalkunde is geen empirische wetenschap en bijgevolg behoort ze tot de normatieve wetenschappen, zoals de logika en de filosofie, ofwel (2) is de taalkunde wel een empirische wetenschap en dan behoort ze tot de niet-normatieve wetenschappen zoals de natuurwetenschappen. Normatief betekent hier dat de te beschrijven elementen in termen van al dan niet korrektheid kunnen worden weergegeven. Itkonen heeft echter nog een derde oplossing. Hij meent dat de linguïstiek niet tot de natuurwetenschappen behoort hoewel ze toch empirisch en normatief is.

Itkonens dichotomische indeling lijkt mij om diverse redenen onbevredigend. Om te beginnen houdt ze geen rekening met bijvoorbeeld het merkwaardige TG-standpunt dat zogezegd empirisch en normatief is maar in feite een niet-empirische, normatieve positie inneemt. Ten tweede gaat Itkonen voorbij aan een vierde, *a priori* niet uit te sluiten, standpunt met name dat de taalwetenschap wel eens én niet-empirisch én niet-normatief zou kunnen zijn. Kortom we kunnen Itkonens voorstellen met twee mogelijkheden verruimen waardoor het volgende klassieke raster ontstaat (zie figuur 1).

	niet- empirisch	empirisch
normatief	1.1.	1.2.
niet- normatief	1.4.	1.3.

Figuur 1: Vier mogelijkheden om de aard van taalkundig onderzoek na te gaan. (De nummers verwijzen naar de bespreking ervan in de tekst).

De aard van linguïstisch onderzoek kan nu worden vastgesteld naargelang van de inhoud van de relatie tussen niet- vs. wel empirisch enerzijds en niet- vs. wel normatief anderzijds. De vragen die bij de bespreking van deze punten aan bod komen hebben betrekking op de status van deze soorten taalonderzoek en op de voorwaarden om de linguïstiek tot een echte sociale wetenschap om te buigen.

1.1. *Linguïstiek als niet-empirische, normatieve wetenschap*

Zoals bleek hebben de beoefenaars van het TG-model, met name vooral Chomsky, Fodor en Katz, zich bekommerd om de methodologische implicaties van taalonderzoek. Zij het dan dat hun pogingen vaak naïef en onrealistisch zijn. Dit is op zichzelf geen wonder gezien het ontbreken van enige traditie dienaangaande. Mijn stelling zal zijn dat de linguïstiek als niet-empirische, normatieve wetenschap leidt tot onhoudbare en bijgevolg ongewenste toestanden. Voor de duidelijkheid moet ik er hier aan toevoegen dat Chomsky zelf de generatieve theorie wel een empirische status toekent. Ik begin met het onderzoek van deze laatste bewering.

Chomsky's standpunt luidt ongeveer als volgt. Enerzijds wil hij een beschrijving en verklaring geven voor de intuïtieve kennis die een spreker van de grammatika van zijn moedertaal bezit (het normatieve aspect) en anderzijds wil hij deze praktijk gelijkschakelen met de methoden uit de fysika (het empirische aspect) (vgl. bijvoorbeeld Chomsky 1979, hfdstk 5). M.a.w. Chomsky wil een niet-experimentele, normatieve wetenschap, namelijk het beschrijven en verklaren van grammatika's, identificeren met een empirische, experimentele wetenschap. De gevolgen hiervan zijn bijzonder vreemd. Beschouw het volgende citaat van een van de generativisten van het eerste uur:

„we know ahead of time in some sense what we want to come out with as a result of our analysis. This is one sense in which it can be said that lin-

guistic analysis tries to account for the linguistic intuition of the native speaker" (Bach 1964 : 151 ook in Itkonen 1978 : 260).

Eén vraag dringt zich onmiddellijk op. Hoe kan een zgn. empirische wetenschap *op voorhand* beslissen wat haar bevindingen zullen zijn? Met name zullen *alle* bevindingen overeenkomen met de intuïtie van de onderzoeker. Chomsky gaat deze vraag niet uit de weg hoewel hij zijn antwoord erop in de loop der jaren wel enigszins wijzigde. Het probleem waarmee Chomsky's opvatting van empirisme wordt gekonfronteerd betreft het aannemelijk maken dat de door hem gepostuleerde grammatikale verschijnselen en mentalistische verklaringen ook als dusdanig werkelijkheidswaarde hebben (zie Botha 1979 en Gross 1979 voor een discussie). Chomsky's geloof in de werkelijkheidswaarde van intuïtieve entiteiten wordt ingegeven door redeneringen die hij kennelijk ontleent aan de wetenschapsfilosofie met name aan Poppers relativistische beschouwingen over de verifieerbaarheid van geobserveerde taalverschijnselen.

In *Aspects...* (1965) stelt hij dat de linguïst zich geen veronderstellingen moet maken „about the possible physiological basis for the mental reality that he studies" (Chomsky 1965 : 193). Anderzijds hoeft de taalkundige dit ook niet te ontkennen want zijn onderzoek zal uiteindelijk van het allergrootste belang zijn om de neurofysiologische mechanismen van taal te bestuderen „since they alone (d.z. de linguïsten) are concerned with determining abstractly the properties that such mechanisms must exhibit and the functions they must perform (Chomsky 1965 : 193)". In 1978 gooit hij het echter over een andere boeg. Stel, zegt Chomsky, dat we zouden kunnen aantonen dat een bepaald grammatikaal verschijnsel in onze hersenen gepaard gaat met bepaalde hersengolven. De vraag is dan of hiermee de psychologische werkelijkheid van het grammatikale fenomeen is verduidelijkt. Dit is niet het geval, antwoordt hij, want we zijn immers nooit in staat om te *bewijzen* dat deze of gene theorie beter is, ondanks de eventuele externe evidentie. Het enige wat we kunnen doen, is aannemen dat de theorie geldig is. Hetzelfde geldt voor de vaststellingen van de linguïst: als hij een theorie (verklaring of model) vooropstelt dan is het enige wat de linguïst kan doen, weliswaar met het nodige voorbehoud, aanvaarden dat de theorie waar is. Dit komt neer op de volgende vreemde redenering: ik ken aan mijn theorie, hoewel aarzelend, psychologische realiteit toe waaruit ik dan besluit dat ze waar is.

Vanuit een empirische optiek is dit een merkwaardig standpunt. Ondanks heftige verwijzingen naar het tegendeel moeten we be-

sluiten dat de TG-opvattingen niet-empirisch zijn want ze blijken niet-falsifieerbaar. Wil de TGG zonodig empirisch worden, we zullen straks zien dat dit helemaal niet hoeft, dan betekent dit dat de intuïtieve bewijsvoeringen door externe bevindingen moeten worden bevestigd of verworpen. Bovendien moet aan het externe materiaal meer waarde worden gehecht aangezien (1) de verplichte ontologische gedetermineerdheid waaraan empirische theorieën moeten voldoen (wat wil zeggen dat de beschreven feiten als reëel moeten kunnen worden aangetoond) en aangezien (2) de mogelijkheid tot falsifikatie gevrijwaard moet blijven. Aan geen van beide criteria wordt op dat ogenblik voldaan. De TG-taalkunde is bijgevolg een niet-empirische, normatieve wetenschap die geen relatie heeft met de taalwerkelijkheid. Merk op dat hiermee niet noodzakelijk een waarde-oordeel is verbonden.

1.2. *Linguïstiek als empirische, normatieve wetenschap*

Taalkunde die reëel voorkomende uitingen bestudeert kan aanspraak maken op het etiket empirisch. Dit betekent en dit in tegenstelling tot de TGG, dat er sprake is van een korpus. De linguïst poogt dan uit een korpus een aantal regels te distilleren die de opbouw ervan beschrijven. Doet hij dit in functie van andere variabelen zoals sociale laag, leeftijd, sexe,...dan spreken we van sociolinguïstiek; doet hij dit niet dan spreken we van een strukturalistische aanpak waarin de eigenschappen van een korpus worden beschreven. Nochtans koestert men steeds de heimelijke hoop dat de bevindingen representatief, d.w.z. algemeen geldend, zullen zijn.

In dit verband is het concept regel van belang of beter de vraag naar hoe taalregels kunnen bestaan. Het concept regel bepaalt immers mee de inhoud van het begrip normatief, want iets is normatief als het in termen van de korrekte toepassing van regels wordt beschreven. Sinds Wittgenstein weten we dat een regel geen privé-aangelegenheid kan zijn. Bijgevolg kunnen regels slechts als voorwerp van „common knowledge” worden aangezien. Dit betekent dat als A en B tot dezelfde taalgemeenschap behoren x pas dan algemeen bekend is wanneer geldt (vgl. hiervoor Itkonen 1977 : 248-9; 1978 : 122 e.v.)

- (1) A kent x
- (2) A weet dat B x kent
- (3) A weet dat B weet dat A x kent

Dit ziet er op het eerste gezicht erg triviaal uit maar dit is slechts schijn. Stel dat iemand denkt dat iets waar is terwijl het feitelijk verkeerd is. De enige manier om dit te weten te komen is via de tussenkomst (interaktie) van anderen (vgl. Itkonen 1977 : 249) en

hiermee hebben we de basis gelegd van het interaktionele karakter van linguïstische feiten. Meer nog dan dit: het interaktionele karakter van de taalkunde blijkt zelfs inherent aan het studie-objekt.

De empirisch normatieve opvatting gaat ervan uit dat het taalgedrag dat tot stand komt tijdens de sociale interactie geregeerd wordt door variabele regels d.w.z. dat de regels een wisselende toepassing vinden naargelang van de aan- of afwezigheid van diverse sociale parameters of m.a.w. naargelang van wisselende ruimte-tijd-structuren. De methodologische gevolgen worden door Itkonen scherp verwoord.

„An empirical science investigates only what is located in space and time. Like actual human behavior in general, actual linguistic behavior can only be described statistically. Consequently if a linguistic description is empirical, it is statistical. By contraposition, if a linguistic description is nonstatistical it is nonempirical” (Itkonen 1977: 242).

Als we Itkonens woorden bijtreden en ik zie geen reden om dit niet te doen, dan worden we met de volgende ongewenste toestand gekonfronteerd. Empirische normatieve linguïstiek impliceert een interaktionele linguïstiek. Interaktioneel houdt echter in dat het linguïstische gebeuren een interpretatieproces is. Nu blijkt echter dat een empirische taalkunde statistisch van aard is. De mogelijkheid om dit interpretatieve proces te begrijpen wordt hierdoor fel beknot. Een statistische benadering van taalverschijnselen blijft hoe dan ook een povere poging om inzicht te verkrijgen in de subtiële rijkdom van de taalgebruikssystematiek en van interactieverschijnselen.

De empirisch normatieve linguïstiek blijft bijgevolg in haar eigen web gevangen. Het geëlaboreerde beschrijvingsmechanisme kan precies omwille van methodologische beperkingen niet bijdragen tot een beter begrip van betekenis- en communicatieverschijnselen. De waarde van de beschrijvingen reikt niet verder dan het korpus groot is en de beschrijvingsmethodiek kan slechts met betrekking tot de intern-linguïstische verschijnselen relevant zijn.

1.3. Linguïstiek als empirische, niet-normatieve wetenschap

De bespreking van dit punt hangt nauw samen met de vraag hoe een niet-normatieve taalkunde er wel uit mag zien. De begrippen normatief en niet-normatief moeten, zoals gezegd, worden begrepen in termen van korrekt- vs. niet-korrektheid. De aandacht voor korrekte vormen in de taalkunde is een oud zeer waarvan de historiografie boekdelen zou vullen.

De belangstelling ervoor maakt volgens Harris (1981) deel uit van de „language myth” die bestaat uit, wat hij noemt (1) een „telementational fallacy” en (2) een „determinacy fallacy”. Hierbij slaat (1) op de idee dat taal een kwestie van weten is welke woorden betrekking hebben op welke ideeën en (2) op de gedachte dat een taalgemeenschap is „a group of individuals who have come to use the ‘same ideas’ supplied by Nature and to combine those words in the same ways into sentences for purposes of connected discourse” (Harris 1981: 10). De meest recente versie van deze mythe is uiteraard de TGG en het daarbij horende filosofisch innēistische apparaat.

Harris wijst er verder ook op dat dit gedachtengoed ten nauwste samenhangt met nationalistische opvattingen en een opvoedingssysteem waarbij het standaardiseren van taalgedrag het hoofddoel vormt. Twee elementen die elkaar overigens vaak aanvullen.

Een niet-normatieve taalkunde wil bijgevolg breken met deze taalmythe. Niet meer de korrektheid staat centraal maar wel de dynamische betekenissen die verschillende vormen, uitingen, taalhandelingen of lexikale patronen bezitten m.b.t. de sociale werkelijkheid. Dit is een opvatting die met de opkomst van de sociolinguïstiek steeds meer in de belangstelling is gekomen. Nochtans wijkt ze beduidend af van de gangbare betekenis en waarde die men aan het begrip normatief toekent.

Zo meent Itkonen dat (1) de taalkunde het niet kan stellen zonder dit begrip en dat (2) alle niet-normatieve akties in feite impliciet normatief zijn (Itkonen 1976, 1978). Zijn argumenten zijn echter niet onweerlegbaar. Itkonen is van oordeel dat elke handeling die met regel-maat is verbonden steeds in functie van korrekt- of inkorrektheid zal moeten worden uitgedrukt.

„Jede tatsächliche mit einer Regel verknüpfte Handlungsregelmäßigkeit enthält sowohl korrekte als unkorrekte Handlungen. Aber die Regelmäßigkeit... besteht ausschließlich aus *korrekten* Handlungen, genau wie sich die Erwartungen hier ausschließlich auf *korrekte* Handlungen beziehen. Und versucht man etwa, ‘korrekte Handlung’ als ‘in Erinnerung behaltene Handlung’ oder ‘erwartete Handlung’ zu definieren, so muß man wiederum zwischen *korrekten* und *unkorrekten* Erinnerungen bzw. Erwartungen unterscheiden” (Itkonen 1976: 69)

Deze woorden impliceren echter een niet-realiseerbare idealisering van de werkelijkheid. Het is immers niet steeds mogelijk om te beslissen wat al dan niet korrekt is. Bovendien is korrektheid een begrip met een dynamische betekenis waarvan de inhoud wisselend is en afhankelijk van heel wat factoren. Het komt mij dan als hoogst verwarrend voor om van normatief te spreken in een kontekst waar aan dit begrip geen vaste waarde kan worden toebe-

deeld. Het lijkt me bijgevolg nauwkeuriger om de term niet-normatief te hanteren. Itkonens tweede stelling dat alle niet-normatieve akties in feite impliciet normatieve akties zijn, kan zonder moeite andersom worden geformuleerd. Alle zgn. normatieve akties kunnen als niet-normatief worden beschouwd in die zin dat elke normatieve aktie het produkt is van niet of weinig voorspelbare, alleszins variabele, sociale interakties die hun betekenis precies daaraan ontleen. D.w.z. dat elke normatieve interaktie ooit niet-normatief is geweest of het opnieuw kan worden. De stelling dat taalkunde een niet-normatieve wetenschap is, impliceert bijgevolg dat taalverschijnselen dynamische entiteiten zijn.

We kunnen nu bepalen wat een empirische, niet-normatieve taalkunde precies inhoudt. Het is een interaktionele linguïstiek die reële taalverschijnselen beschrijft en op een niet-normatieve wijze interpreteert. Dit laatste impliceert uiteraard dat er een sociale komponent komt bij kijken. Het is precies op dit punt dat het schoentje wringt.

Als de empirische, niet-normatieve linguïstiek niets meer doet dan het op een statistische manier beschrijven van interaktionele patronen, dan schiet ze voorbij aan wat Labov (1977: 14) de „reformist policies” van de sociolinguïstiek noemde. Haar activiteit blijft beperkt tot het konstateren van een aantal verschijnselen op linguïstisch en sociaal gebied. Hier geldt dan in hoge mate de stelling van Stijnen dat „Kansenongelijkheid in maatschappij en onderwijs niet wordt opgeheven door louter de constatering ervan” (Stijnen, stelling 9 bij het proefschrift van Stijnen & Vallen 1981). We kunnen besluiten door te stellen dat kennelijk ook de empirische, niet-normatieve aanpak niet voldoende is om van het taalkundige bedrijf een echte sociale wetenschap te maken. Deze laatste opmerking sluit trouwens aan bij de vertolking van heel wat ontevredenheid voortspruitend uit recent sociolinguïstisch onderzoek.

1.4. Linguïstiek als niet-empirische, niet-normatieve wetenschap

Kan men in sommige kringen wel sympathie opbrengen voor een niet-normatieve aanpak zoals daarnet beschreven, de weerstand tegen een niet-empirische benadering van taalkundige fenomenen is heel wat groter. Wie vandaag beweert dat taalkunde een niet-empirische wetenschap is wordt onmiddellijk als onwetenschappelijk betiteld. Maar waarom wil de linguïstiek *überhaupt* empirisch zijn? Zowel de strukturalisten als de sociolinguïsten beweren empirisch te werken evenals de generativisten, die, hoewel ze helemaal niet empirisch te werk gaan, toch volhouden dat hun theorieën voorbeelden van empirisch onderzoek zijn. Hoe komt

dat? Het antwoord is m.i. kort: omdat linguïsten bang zijn. Bang omdat hun theorieën niet voor vol zouden worden aangezien, bang omdat ze behoefte hebben aan zekerheid met name die zekerheid dat hun voorstellen op een solide basis kunnen bogen (vgl. Finke 1976). Een niet empirische aanpak verschaft die zekerheid niet, menen ze.

Daarom gaf ik al aan dat niet-empirisch niet zozeer betekent dat er geen rekening wordt gehouden met reële feiten maar eerder dat geobserveerde taalfeiten op zichzelf geen betekenis hebben. Ze ontleen hun betekenis aan de interpretatie van het sociale interactiepatroon. Hoewel deze interpretaties uiteraard zijn gebaseerd op observeerbare feiten, kunnen we toch moeilijk stellen dat interpreteren een empirisch proces is in de klassieke popperiaanse zin. Het verschijnsel interpretatie maakt veeleer deel uit van een niet-empirische, hermeneutische methodologie. Hieruit volgt dat een niet-empirische, niet-normatieve linguïstiek, anders gezegd, een interaktionele linguïstiek op hermeneutische grondslag rigoureuus en kompromisloos afstand moet doen van elke positivistische methodologie en op zoek moet gaan naar nieuwe, verfrissende uitgangspunten. Pas dan zullen reële verschijnselen zoals betekenis en communicatie met succes kunnen worden bestudeerd. Het ligt voor de hand om in dit verband naar de sociologie te kijken.

In tegenstelling tot de taalkunde bestaan er in de sociologie wel expliciete methodologische tradities. Het dispuut tussen de zgn. „grand theories” enerzijds en de bestudering van de alledaagse sociale werkelijkheid in fenomenologische zin anderzijds, kan, vooral in de Verenigde Staten, tot in het begin van deze eeuw worden nagetrokken (zie Schwartz & Jacobs 1979 voor een overzicht).

Het symbolisch interaktionisme, dat teruggaat op de ideeën van Mead (1934), is een expliciete aktietheorie. De methodologische principes van Glaser & Strauss (1967) die binnen het interaktionistische kader werken, zal ik voorstellen als voorbeeld van een hermeneutische methodologie.

Glaser & Strauss zijn vooral begaan met de stap van de feiten naar de theorie. Ze zijn van oordeel dat er vaak een gezond evenwicht ontbreekt tussen het aanleunen van feiten bij theorieën en omgekeerd. M.a.w. de kloof tussen beide is vaak te groot. We horen hier natuurlijk de echo van de kritiek op de problematiek van het zgn. hypothetisch-deduktieve model van het logisch empirisme. Ik herinner er hier aan dat we daarstraks hebben gezien hoe Chomsky enerzijds berust in de kennelijke onmacht van het waarheidsgehalte van de theorievorming en anderzijds een rotsvast vertrouwen heeft in de relevantie ervan. Glaser & Strauss delen dit vertrouwen niet en ik sluit me graag bij hen aan.

De ongewenste scheiding tussen empirische feiten en de theorievorming kan volgens Glaser & Strauss worden vermeden door het toepassen van de zgn. *grounded theory* of gefundeerde theorie. Een gefundeerde theorie is een theorie die stap voor stap samen met het verzamelen van de gegevens wordt opgebouwd. Vanzelfsprekend gaat er een idee, een vaststelling of een probleem aan vooraf maar „the initial decisions are not based on a preconceived theoretical framework” (Glaser & Strauss 1967 : 45). De konfrontatie van de onderzoekers met de werkelijkheid grondvest a.h.w. de eigenlijke theorie. Verzameld met de meest diverse methoden wordt bovendien voortdurend nieuw materiaal aangedragen dat met het bestaande wordt vergeleken. Zolang hierdoor nieuwe inzichten ontstaan, blijft de materiaalverzameling doorgaan; zo niet dan betekent dit dat er een saturatieproces is bereikt en dat de onderzoeker in staat moet worden geacht om een getrouw beeld op te hangen van de onderzochte feiten, handelingen of toestanden. Het gevolg is dat theorieën niet meer als statische gehelen worden gepresenteerd maar eerder „as an ever-developing entity, not as a perfected product” (Glaser & Strauss 1967 : 32). Theorievorming wordt nu een proces dat via interactie met het onderzochte tot stand komt. Vandaar dat we kunnen zeggen dat gefundeerde theorieën a.h.w. worden gegenereerd uit de beschikbare gegevens. Slechts op deze manier, beweren Glaser & Strauss, kunnen theorieën adequaat bij de gegevens aansluiten.

Hoe staat het met de geloofwaardigheid van dergelijke theorieën? Een veel gehoorde kritiek op kwalitatief onderzoek is immers het verwijt dat het niet herhaalbaar zou zijn omdat de „real life” situaties waarin veel onderzoek binnen het zonet geschetste kader tot stand komt, vaak unieke en *einmalige* toestanden beschrijven. Dergelijke verwijten leggen Glaser & Strauss, m.i. terecht, naast zich neer. De onderzoeker kan immers garanderen dat zijn theorie steunt op de meest betrouwenswaardige gegevens namelijk diegene verkregen via „his perceptions, his personal experiences, and his hard-won analyses” (Glaser & Strauss 1967 : 225). Bovendien wijzen ze erop dat herhaalbaarheid *a priori* geenszins is uitgesloten. Andere onderzoekers kunnen net op dezelfde indringende, interpretatieve manier gegevens verzamelen die tot theoretische voorstellen aanleiding kunnen geven. Immers „What the field worker does is to make this *normal strategy* of reflective persons into a successful *research strategy*” (Glaser & Strauss 1967 : 227). Het is precies hieraan dat dit soort onderzoek zijn geloofwaardigheid dankt. Net als bij antropologische research wordt de vorser geloofd omdat hij het zelf beleefde. Een dergelijk standpunt is uiteraard niet vrij te pleiten van optimisme maar

anderzijds is het niet minder relevant dan het opstellen en testen van vooraf bedachte theorieën vaak zonder afdoende feitelijke onderbouw. Overigens moeten we ervan uitgaan dat het herhaalbaarheidskriterium in de sociale wetenschappen een relatief begrip is. In vele gevallen heeft de vorser te maken met dynamische processen die voortdurend bloot staan aan veranderingen. Herhaalbaarheid is dan niet alleen onmogelijk maar ook irrelevant.

Glaser & Strauss' voorstellen aanvaarden expliciet de tekortkomingen van het empirisch onderzoek zoals de zgn. onderzoeksbias en de onmogelijkheid om een volledige materiaalverzameling op te bouwen. De gefundeerde theorie is niet-empirisch, niet omdat de methode los van de feitelijke werkelijkheid zou worden toegepast, maar omdat het verzamelen van gegevens uit die werkelijkheid hoe dan ook een geïnterpreteerd beeld oplevert. Bijgevolg is het zinloos pogingen te ondernemen om dit toch te doen.

Glaser & Strauss laten er verder geen twijfel over bestaan dat het ultieme doel van sociaal onderzoek moet zijn het oplossen van menselijke problemen en het veranderen van ongewenste toestanden. De onderzoeker die gebruik maakt van de gefundeerde theorie is daarvoor goed geplaatst want door deze methode is hij in staat de interagerende mens te begrijpen omdat hij de betekenis van de handelingen doorziet. Hier sluit de symbolisch interaktionistische denkwereld, en vooral die van Glaser & Strauss, aan bij de ideeën van de *Frankfurter Schule*. Ik kan niet ingaan op de overeenkomsten en verschillen tussen beide maar voorlopig kunnen we volstaan met het besef dat het opstellen van een gefundeerde theorie geen doel op zichzelf is maar uiteindelijk moet inpassen binnen een groter aktieschema.

Een niet-empirische, niet-normatieve taalkunde komt neer op een interaktionistische interpretatieve aanpak weliswaar uitgaande van de feiten maar waarbij de theorievorming doelgericht ten dienste staat van de oplossing van ongewenste, *in casu* ongewenste linguïstische, toestanden.

1.5. *Konklusie*

We hebben vastgesteld dat vanuit een methodologisch perspectief vier mogelijke strategieën van taalkundig onderzoek mogelijk zijn. Samenvattend en simplifiërend kunnen we zeggen dat de TGG impliciet een niet-empirisch normatief standpunt inneemt zonder rekening te houden met eventuele sociale parameters; het strukturalisme neemt een empirisch, normatieve positie in, eveneens zonder aandacht voor sociale parameters. Beide richtingen zijn precies door hun normatief karakter positivistisch ingesteld en kunnen daarom niet bijdragen tot het onderzoek van dynamische

verschijnselen, zoals betekenis en kommunikatie. De sociolinguïstiek opteert voor een niet-normatieve maar nog steeds empirische aanpak. Dit betekent alvast een doorbraak naar een open aanpak die echter stuit op een gebrek aan interpretatief vermogen waardoor het resultaat beperkt blijft tot een juxtapositie van sociaal-relevante fenomenen. De niet-empirische, niet-normatieve aanpak noem ik sociale linguïstiek. Samen met de sociolinguïstiek heeft de sociale linguïstiek de hermeneutische aanpak gemeen. Het grote verschil tussen beide richtingen ligt echter in de doelstellingen van het wetenschappelijk werk. Sociaal linguïstisch onderzoek neemt een maatschappelijke positie in waardoor het in staat is temidden van dezelfde juxtapositie van daarnet de betekenis ervan duidelijk te maken voor de betrokken groepen of individuen. In termen van empirie, normen, sociale relevantie en methode levert dit alles figuur 2 op.

Ik ben me ervan bewust dat figuur 2 aanleiding geeft tot een aantal problemen. In het volgende deel bespreek ik nog enkele theoretische implicaties en geef vervolgens een voorbeeld van sociaal linguïstisch onderzoek.

2. *Sociale linguïstiek en ideologie*

Ik begin nogmaals met een citaat van Chomsky. Mijn opvatting over taalkunde, zegt hij, „is to attach less importance to the precise description of some domain of linguistic data than to the explanatory power and depth of underlying principles (Chomsky 1979 : 106). Hiermee vertolkt Chomsky een fel verspreide idee die in feite over de diverse benaderingswijzen heen de geschiedenis van de linguïstiek sinds de Saussure overheerst. Met name de gedachte dat taalkundige fenomenen kunnen worden *verklaard*. Verklaren slaat hier dan op de interne observeerbare regelmaat die iedere taalgebruiker kan vaststellen. Men gaat hier echter voorbij aan twee onverbreekelijk met taalfactoren verbonden facetten : (1) de cognitieve aspecten van het verschijnsel taal en, nauw samenhangend hiermee, (2) de sociaal-affektieve aspecten of het subjectieve taalbeleven.

Elk linguïstisch regelsysteem (de competentie) is immers verbonden met een tweede reeks regels van sociale aard die overeenkomen met de geïnstitutionaliseerde maatschappelijke gedragsvormen (vgl. Kellner 1970, 1978). De communicatieve competentie, d.w.z. de geïnternaliseerde kennis van de vormen van de alledaagse intersubjectieve conversatie, weerspiegelt de verbondenheid van het linguïstische met de sociale structuren. Dit betekent concreet de onmogelijkheid van de sprekers om zich los te rukken van

ingewortelde, geïnternaliseerde taalhandelingen. Bijgevolg komen de taalstructuren, betekenissen en gedragspatronen over als gegeven en ontstaat de indruk dat de sociale kontekst een statische entiteit is.

	empirisch	normatief	sociale parameters	methode
TGG	-	+	-	positivistisch
Strukturalisme	+	+	-	positivistisch
Sociolinguïstiek	+	-	+	hermeneutisch
Sociale linguïstiek	-	-	+	hermeneutisch

Figuur 2 : Vier linguïstische richtingen en hun methodologische implicaties.

Maar noch de taalsystematiek, noch de taalgebruikssystematiek zijn echter statische gegevens. Bewijzen hiervoor hoeven niet ver te worden gezocht. Ten eerste: een verschijnsel als taalverandering vindt geen plaats binnen een statisch taalkompetentieberip. Ten tweede: binnen de taalgebruikssystematiek treffen we voorbeelden aan van een verstoorde eenheid tussen taalkompetentie en sociale betekenis. Ik vermeld autisme of de onmogelijkheid tot symboolvorming wegens een gebrek aan abstraktievermogen; schizofrenie of de onmogelijkheid om het eigen ik te internaliseren (zie ook Van de Craen 1982 b). Kortom, de dynamische kwaliteiten van de intersubjectieve aspecten van het verschijnsel taal komen slechts aan de oppervlakte wanneer het verbreken tussen taalkompetentie en sociale competentie pathologische vormen aanneemt. Aan deze verschijnselen kan de linguïstiek niet meer ongestraft voorbijgaan (vgl. bijvoorbeeld Seuren 1979 die het door de sociolinguïstiek geïnspireerde begrip competentievariabiliteit bespreekt).

De studie van het taalgebruik en bijgevolg van het kommunikatieve gedrag moet zich op twee niveaus voltrekken. Ik citeer Kellner.

„First, it must be approached, as it were, from the 'outside' that is, via the relation between the objective 'external' sign system of language and the 'objective' social structural and institutional factors which predefine the contexts of communication. Second, it must be approached from the 'inside', that is, via the subjective structure which the individual brings to the communicative situation by virtue of his subjective meanings, motives, and even ideosyncrasies” (Kellner 1970: 79)

Een interessant gevolg van deze, tussen haakjes, interpretatieve hermeneutische aanpak, is dat impliciet wordt gesteld dat in het

taalgebruik een heel stel niet-gedetermineerde aktiepatronen verscholen zitten en dat m.a.w. de studie van het taalgebruik naast inzicht in linguïstische structuren automatisch inzichten in aktiepatronen met zich meebrengt. Het verklaren van linguïstische verschijnselen wat terecht als een relevant doel door taalkundigen wordt vooruit geschoven, kan niet gebeuren zonder rekening te houden met de eenheid tussen taalkundige en maatschappelijke fenomenen.

De sociale linguïstiek weigert m.a.w. een onderscheid te maken tussen enerzijds het beschrijven van grammatikale regels en anderzijds het beschrijven van taalgedragsregels waarmee sommigen de sociolinguïstiek identificeren. Ook tegen de idee dat de sociolinguïstiek het grammatika-onderzoek zou kunnen vervangen verzet de sociale linguïstiek zich. De opvatting die ik voorsta gaat ervan uit dat de linguïstische en de sociale competentie deel uitmaken van en worden gevormd door de dagelijkse sociale interactie. Bijgevolg is grammatika geen voorwaarde voor sociolinguïstisch onderzoek (Itkonen 1977) en is de relatie tussen grammatikale en sociale verschijnselen niet contrastief maar komplementair van aard. Er bestaat binnen de taalgebruikssystematiek immers niet zo iets als een kontekstvrije grammatika of een grammatika-loze sociale kommunikatie. Alleen al hierdoor heeft het weinig zin een geïsoleerd kompetentiemodel als studie-objekt voorop te stellen.

Tot slot nog enkele woorden over de niet-empirische status van de sociale linguïstiek. Ik zou willen wijzen op de voordelen van deze aanpak vooral met het oog op de status van de intuïtie, misschien wel het meest omstreden begrip uit het moderne taalkundige denken. Het zal duidelijk zijn dat de interpretatieve aanpak die ik hier verdedig geenszins de status van linguïstische intuïtie in twijfel wil trekken. Sprekers kunnen inderdaad vaak oordelen vellen over de al dan niet aanvaardbaarheid van interne linguïstische verschijnselen evenals van externe gebruiksproblematische fenomenen. Iedere „native speaker” van het Nederlands zal *de boek* verwerpen ten voordele van *het boek*. Daarnaast zal hij kunnen zeggen welke uitingen in bepaalde konteksten al dan niet van toepassing zijn. Dit laatste weliswaar afhankelijk van de kommunikatieve competentie van de informant. Er bestaat echter geen twijfel over het feit dat iedere spreker in meer of mindere mate als informant voor zijn of haar moedertaal in aanmerking komt.

Dit is geen wonder aangezien begrijpen precies dit soort kennis vooronderstelt. Het aanvaarden door de sociale linguïstiek van (1) linguïstische intuïtie, d.w.z. dat sprekers kunnen zeggen, aanvoelen of uitdrukken wat al dan niet *bruikbaar* taalgebruik is - let op de terminologie — en (2) van sociale intuïtie, d.w.z. kunnen zeg-

gen, aanvoelen of tot uitdrukking kunnen brengen wat al dan niet in deze of gene kontekst *kan*, *mag* en/of *moet* worden gebruikt, betreft een realistische stap voorwaarts die de sociale linguïstiek nogmaals onderscheidt van de sociolinguïstiek. Vergelijk in dit verband de woorden van Itkonen, zij het dan dat hij ze in een andere kontekst gebruikt.

„For some fifty years, at least, linguists have been relying on a space-time ontology, or an ontology of observable events... During this whole period of time, linguists have made absolutely no progress in their attempts to resolve the contradiction between their space-time ontology and the use of intuition... Given this situation it is surely advisable to give up at last the attempt at eliminating intuition and normativity and to accept an ontology in which rules *qua* objects of intuition are accorded an objective irreducible existence” (Itkonen 1977: 247).

Het aanvaarden hiervan is aanleiding tot minstens twee belangrijke stellingnamen. (1) Het onderzoek naar betekenisaspecten en van kommunikatie is slechts mogelijk via deze sociaal bepaalde intuïtie. D.w.z. dat de sprekers zelf bepalen wat de inhoud is van wat wij intuïtie noemen. (2) Nauw hiermee samenhangend volgt hieruit dat er geen sprake meer is van enige saussuriaanse paradox zoals hij door Labov werd geformuleerd. (zie ook Itkonen 1977). Naarmate de spreker beseft dat zijn taalgebruik afhankelijk is van de onverbreekelijke eenheid tussen linguïstische en sociale intuïtie zal hij zich bewust worden van de invloed van de sociale interactie op het taalgebruik en de taalgebruikssystematiek.

Ter afronding vermeld ik één voorbeeld van betekenisonderzoek in sociaal linguïstisch perspectief. Gardin (1980) onderzocht de lexikale waarde van het Franse woord „grève” bij het patronaat en de syndikaten. Hij komt tot de veelbetekenende konklusie dat „grève” niet minder dan vijf betekenissen impliceert.

„1 paresse...

2 action d'une faction contre la collectivité, problématique de la 'coalition'.

3 arrêt collectif et concerté du travail pour obtenir des avantages: sens juridique, sens des dictionnaires.

4 arme spécifique de la classe ouvrière (les patrons ont le lock-out).

5 lutte de classe.”

(Gardin 1980: 49)

Uiteraard is het aantal betekenissen niet van belang noch wat de term precies betekent. Het belangrijkste is wie, wat met welk doel op welk moment hanteert. M.a.w. op welke sociale regels hij of zij mikt. Gardin merkt op dat „il ne s'agit pas d'interpréter ces résultats sur *grève* comme prouvant l'existence de deux langues différentes et sans contact. Il s'agit bien au contraire de rapports dialectiques...” (Gardin 1980: 49).

Het spreekt vanzelf dat de sociale linguïstiek niet kan voorbijgaan aan machtsstructuren. De studie van taalkundige fenomenen via een niet-empirische, niet-normatieve methodologie in een ideologisch geladen kontekst kan zich uiteraard niet onttrekken aan de begrippen macht, prestige, sociale druk e.d. Konfrontatie hiermee dwingt ook de linguïst tot het opnemen van zijn intellectuele verantwoordelijkheid. De vaststelling dat bepaalde aspecten van betekenisgeving en interactiefenomenen aanleiding geven tot wat ik ongewenste toestanden zou willen noemen, verplicht de vorser ook na te denken over eventuele veranderingen. Ongewenste toestanden kunnen dan worden gedefinieerd als toestanden waaruit duidelijk blijkt dat ze de ontplooiing van de participanten op enigerlei wijze hinderen. Il wil er hier nadrukkelijk op wijzen dat dit noch een klassegebonden fenomeen is, noch gebonden aan een bepaalde politieke visie. Zo kan het gebrek aan communicatieve competentie in bijvoorbeeld de standaardtaal in bepaalde konteksten een ongewenste hinderlijke faktor zijn.

Vanzelfsprekend moet er, alvorens een toestand als ongewenst kan worden betiteld, heel wat gefundeerd onderzoek vooraf gaan om de juiste impact ervan op te sporen. Ongewenst is immers een graadadjektief dat steeds naar relaties met „iets anders” verwijst. De enige vorm van kommunikatiestudie waar men daadwerkelijk wil ingrijpen in ongewenste toestanden betreft therapeutisch werk, bijvoorbeeld in het geval van psychoten. In alle andere gevallen beperkt men zich tot de loutere konstatering ervan. De sociale linguïstiek stelt dat het anders kan.

Hier lijkt echter een belangrijke opmerking noodzakelijk. Het opnemen van intellectuele verantwoordelijkheid betekent geenszins de grote revolutie prediken. Dit doe ik in geen geval. Il sluit me, wars van alle idealisme, eerder aan bij een skeptische visie zoals die van Popper die hoogstens *piecemeal social engineering* vooropstelt. Ondanks dit skepticisme wil dit niet zeggen dat de linguïst zich zomaar bij bepaalde toestanden moet neerleggen. Deprez (1981) wijst aan het einde van zijn proefschrift op de vaak holle slogans die (her)vormingswerkers hanteren. Ik kan hem hierin bijtreden echter niet zonder naar deze slagzinnen te luisteren en ze te evalueren. Ze zeggen steeds hetzelfde, vindt Deprez, maar als dit zo is dan moet kunnen worden aangetoond of er enige grond van waarheid in schuilt of niet. Als ze gelijk hebben dan kan men dit niet zomaar terzijde schuiven omdat men niet van „moraal” houdt, zoals hij suggereert. Waar ik hem helemaal niet meer volg is als hij een nieuwe slagzin lanceert met name „Wat minder moraal, en wat meer onderzoek” (Deprez 1981: 487). Uiteraard ben ik het met het tweede deel van de zin eens maar ik

zie niet in hoe je dit zonder visie of stellingname kan verwezenlijken, tenzij Deprez onder „moraal” iets heel anders verstaat. Sociaal onderzoek is jammer genoeg niet mogelijk zonder het verfoeide woord moraal te hanteren of je dit nou leuk vindt of niet. Waardevrij sociaal onderzoek is nu eenmaal een mythe. De sociale linguïstiek probeert voor deze overtuiging een methodologische uitweg te bieden.

Referenties

- Bach, E. 1964 *An Introduction to Transformational Grammars*. New York : Holt, Rinehart & Winston.
- Botha, R. 1978 *Inleiding tot generatief taalonderzoek : een methodologisch handboek*. Groningen : Wolters.
- 1979 External Evidence in the Validation of Mentalistic Theories : a Chomskian Paradox. *Lingua* 48, 229 : 328.
- 1981 *The Conduct of Linguistic Inquiry*. The Hague : Mouton.
- Calvet, L. 1975 *Pour et contre Saussure*. Paris : Payot.
- Chomsky, N. 1965 *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, Mass : MIT Press.
- 1966 *Cartesian Linguistics*. New York : Harper & Row.
- 1972 *Language and Mind. Enlarged Edition*. New York : Harcourt Brace Inc.
- 1978 On the Biological Basis of Language Capacities. In : G. Miller & E. Lenneberg (eds), 199 : 220; zie ook Chomsky (1980).
- 1979 *Language and Responsibility*. Hassocks, Sussex : Harvester Press.
- 1980 *Rules and Representations*. Oxford : Blackwell.
- Deprez, K. 1981 *Naar een eigen identiteit*. Proefschrift, K.U. Leuven.
- Derwing, B. 1973 *Transformational Grammar as a Theory of Language Acquisition*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Dinneen, F. 1974 ed *Linguistics, Teaching and Interdisciplinary Relations*. Washington : Georgetown University Press.
- Dominicy, M. 1982 ed *Linguistics in Belgium 5*. Brussel : Didier Hatier.
- Finke, P. 1976 Anmerkungen zur Empiriediskussion. In : D. Wunderlich (Hrsg), 175 : 182;
- Fowler, R & G. Kress 1979 *Critical Linguistics*. In : Fowler *et al*, 185 : 213;
- Fowler, R. B. Hodge, G. Kress & T. Trew 1979 *Language and Control*. London : Routledge and Kegan Paul.
- Gardin, B. 1980 Discours patronal et discours syndical sur la grève. *Dans* : B. Gardin *et al*, 15 : 59;
- Gardin, B, D. Baggioni & L. Guespin 1980 *Pratiques linguistiques, pratiques sociales*. Paris : PUF.
- Glaser, B. & A. Strauss 1967 *The Discovery of Grounded Theory*. Chicago : Aldine.

- Gross, M. 1979 On the Failure of Generative Grammars. *Language* 55(4), 859 : 885;
- Guespin, L. 1980 Pour une théorie globale du langage. *Dans* : B. Gardin *et al*, 150 : 211;
- Hammarström, G. 1978 Is Linguistics a Natural Science? *Lingua* 45, 15 : 31.
- Hanfling, O. 1981 *Logical Positivism*. Oxford : Blackwell.
- Harris, R. 1981 *The Language Myth*. London : Duckworth.
- Hymes, D. 1973 The Scope of Sociolinguistics. *In* : R. Shuy (ed) 313 : 333;
- Itkonen, E. 1976 Was für eine Wissenschaft is Linguistik eigentlich? *In* : D. Wunderlich (Hrsg), 56 : 76;
- 1977 The Relation Between Grammar and Sociolinguistics *Forum Linguisticum* 1(3), 238 : 254;
- 1978 *Grammatical Theory and Metascience*. Amsterdam : Benjamins.
- Kellner, H. 1970 On the Sociolinguistic Perspective of the Communicative Situation. *Social Research* 37 (1), 71 : 87;
- 1978 On the Cognitive Significance of the System of Language in Communication. *In* : T. Luckmann (ed) 324 : 42;
- Koerner, E. 1978 a *Towards a Historiography of Linguistics. Selected Essays*. Amsterdam : Benjamins.
- b Bloomfieldian Linguistics and the Problem of Meaning. *In* : E. Koerner (1978a), 155 : 176;
- Labov, W. 1977 The Unity of Sociolinguistics. LAUT, Series B, no. 22.
- Lakoff, G. 1974 Humanistic Linguistics. *In* : F. Dinneen (ed), 103 : 117;
- Luckmann, T. 1978 ed *Phenomenology and Sociology. Selected Readings*. Harmondsworth : Penguin.
- Makkai, A & V. Makkai 1975 eds *The First LACUS Forum*. Columbia, S.C. : Hornbeam Press.
- Mead, G. 1934 *Mind, Self and Society*. Chicago : Chicago University Press.
- Miller, G. & E. Lenneberg 1978 eds *Psychology and Biology of Language and Thought*. New York : Academic Press.
- Popper, K. 1963 *Conjectures and Refutations*. London : Routledge Kegan Paul.
- 1976 *Unended Quest*. London : Fontana.
- Schwartz, H. & J. Jacobs 1979 *Qualitative Sociology*. New York : The Free Press.
- Seuren, P. 1979 Internal Variability in Competence. LAUT, Series A, no. 66.
- Shuy, R. 1973 ed *Sociolinguistics : Current Trends and Prospects*. Washington D.C. : Georgetown University Press.
- Stijnen, S. & T. Vallen 1981 *Dialect als onderwijsprobleem*. Den Haag : Stichting voor onderzoek van het onderwijs.
- Van de Craen, P. 1982 a *Sociale linguïstiek. Bouwstenen voor een interaktionele linguïstiek op hermeneutische grondslag*. Dissertatie VUB.

- Van de Craen, P. 1982 b Sociale linguïstiek en wetenschapsfilosofie. *In* : M. Dominicy (ed), 195 : 213;
- Yngve, V. 1975 The Dilemma of Contemporary Linguistics. *In* : A. Makkai & V. Makkai (eds), 1 : 16;
- Wunderlich, D. 1976 Hrsg. *Wissenschaftstheorie der Linguistik*. Kronberg : Athenäum.

De Pythiae Oraculis 405C-406B : Plutarchus over de genese van poëzie

door

L. VAN DER STOCKT

Plutarchus' geschrift *Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πύθειαν* of, zoals de Latijnse titel het meer adequaat, want meer algemeen, formuleert¹ *De Pythiae oraculis*, behoort tot een triptiek van Πυθικοὶ λόγοι (M.384E), bestaande uit *De E apud Delphos*, *De defectu oraculorum* en *De Pythiae oraculis*.

De Pythiae oraculis, naar platonisch model in dialoog-vorm gesteld² en geredigeerd op het einde van Plutarchus' leven³, kan beschouwd worden als het Delfisch testament van Plutarchus, die in zijn hoedanigheid van priester van Apollo, het prestige van het orakel wou verdedigen.

Op talrijke boeiende aspecten van of problemen in verband met deze dialoog, zoals de absolute datering, de relatieve chronologie ten opzichte van *De E apud Delphos* en *De defectu oraculorum*, de literaire imitatie van Plato, plaats en belang van de dialoog uit godsdiensthistorisch oogpunt⁴, gaan we niet in. In het kader van een ruimer onderzoek naar Plutarchus' opvattingen over literatuur, willen we aandacht besteden aan de interpretatie van een slechts korte passage (405C-406B) die we vooraf situeren.

De dialoog speelt zich af in het heiligdom van Delfi. Een uitgelezen gezelschap wordt er rondgeleid door professionele gidsen. Onder de bezoekers bevindt zich Diogenianus, voorgesteld als een bijzonder charmante en leergierige jongeman. Hij is het die de conversatie in deze of gene richting stuurt naargelang de omgeving hem tot een of andere idee of vraag inspireert. Zo formuleert hij op een bepaald ogenblik (396CD), wanneer een metrisch orakel wordt geciteerd, een eerste maal het voornaamste thema van de

1. Cf. R. FLACELIERE, *Sagesse de Plutarque*, Paris, 1964, p. 206.

2. Cf. C. KAHLE, *De Plutarchi ratione dialogorum componendorum*, Diss. Gottingae, 1912, p. 95; R. FLACELIERE, *Plutarque. Sur les oracles de la Pythie. Texte et traduction avec une introduction et des notes (Annales de l'Université de Lyon, Lettres, 4)*, Paris, 1937, p. 30-32; R. HIRZEL, *Der Dialog*, II, Leipzig, 1895, p. 206.

3. K. ZIEGLER, art. *Plutarchos* in RE, XXI, 1951, kol. 711 dateert het geschrift ca. 100; R. FLACELIERE, *o.c.*, p. 6-11 ca. 120.

4. We verwijzen slechts naar H. BACHT, *Religionsgeschichtliches zum Inspirationsproblem. Die Pythischen Dialoge Plutarchs von Chäroneia in Scholastik*, 17, 1942, p. 50-69.

dialoog: „Hoe komt het dat de orakels poëtisch gezien van inferieure kwaliteit zijn, dan wanneer ze geïnspireerd worden door Apollo, leider der Muzen?“

Na een korte discussie tussen Serapion, een Atheens dichter met stoïsche sympathieën, en Boëthus, een Epicurist die zich sceptisch uitlaat over de betrouwbaarheid der orakels, stelt Theon (397C) dat de godheid de orakels wel degelijk inspireert, doch dat de verwoording ervan op rekening komt van de Pythia. Hij klaagt de houding aan waarbij men de vroegere Pythiae verwijt te spreken in slechte verzen en de huidige in proza.

De rondleiding gaat echter verder en het gesprek over dit thema wordt onderbroken, tot Diogenianus eist dat men het *sightseeing* stopzet om het probleem der orakels ten gronde te behandelen (402B). Immers, de mensen verliezen hun vertrouwen in een orakel dat vroeger in slechte verzen en nu slechts in proza spreekt.

Theon, door de modernen unaniem beschouwd als de spreekbuis van Plutarchus⁵, begint dan zijn uiteenzetting die de rest van de „dialoog“ (bijna de helft van het gehele geschrift) in beslag neemt.

In het gedeelte van zijn uiteenzetting dat aan onze passage voorafgaat, bekommert Plutarchus zich hoofdzakelijk om twee punten:

1. Het relativeren van het chronologisch onderscheid tussen vroegere poëtische en huidige prozaïsche profetie. Zelf auteur van een *Χρησμών συναγωγή* (Lampriascatalog nr. 171; het werk ging verloren), stelt hij dat eertijds *vele* orakels (403A: πολλοὺς χρησμών) in proza gegeven werden, later dat *ontelbare* orakels in proza (403E: μυρίους... ἄνευ μέτρου χρησμούς) en slechts weinige in metrische vorm (ὀλίγων) waren gesteld, en tenslotte dat *de meeste* (405E: τὰ πλείστα) in proza werden uitgesproken. Toch zal Plutarchus er verder van uitgaan dat de vormgeving van de oude orakels poëtisch was, in tegenstelling tot het prozaïsch karakter ervan in zijn eigen tijd⁶.

2. De uiteenzetting van de leer der inspiratie als een proces van dubbele beweging (404F: ὁ καλούμενος ἐνθουσιασμός ἔοικε μῆξις εἶναι

5. Zie K. ZIEGLER, *o.c.*, kol. 831; R. FLACELIERE, *o.c.*, p. 21; R. HIRZEL, *o.c.*, p. 207-208.

6. Het is wellicht deze dubbelzinnigheid die R. HIRZEL, *o.c.*, p. 210, n. 4 deed gewagen van ideële momenten in de geschiedenis van de literatuur; zijn uitspraak: „zum Ueberfluss bemerke ich dass πρώτον und δεύτερον mit der Zeitfolge nichts zu tun hat“ zal men natuurlijk onderschrijven. Nochtans kan men betwijfelen of hiermee adequaat geargumenteed is voor de stelling dat Plutarchus geen chronologisch onderscheid ziet. Zie immers 405 E: ὁ χρόνος ἐκεῖνος. Cf. A. MOMIGLIANO, *Dubbi intorno alle teorie letterarie del De Pythiae oraculis di Plutarco* in *Athenaeum*, 16, 1938, p. 162.

κινήσεων δούσιν)⁷: de godheid als *causa principalis* inspireert de Pythia (*eerste beweging*) die met die impuls mede op grond van een eigen zielsbeweging (*tweede beweging*) harmonieert; zij is de *causa instrumentalis*⁸. Dit betekent enerzijds dat de Pythia geen louter passief instrument is, maar ook haar eigen stempel op de profetie drukt; anderzijds dat Apollo zich van haar kan bedienen slechts καθ' ἣν ἔχει τέχνην ἢ δύναμιν (405A). Welnu, de huidige Pythia is van eenvoudige afkomst en genoot geen specifieke opleiding: men mag van haar niet verwachten dat zij spreekt met de grandeur van de tragische stijl.

Dan komt het voor ons cruciale kapittel waarin Plutarchus verklaart waarom de orakels eertijds poëtisch waren⁹

23. „Wat zullen we dan opperen in verband met de Pythiae van vroeger dagen? Naar ik mij voorstel, méér dan één bedenking. Want vooreerst gaven ook zij, zoals reeds gezegd, de meeste van hun uitspraken in proza. En ten tweede, dat tijdperk produceerde temperamenten en naturen die een zekere vlotheid en geneigdheid met betrekking tot de poëzie vertoonden. Daarop ontwikkelden zich alras verlangens en impulsen en predisposities van de ziel, die een bereidheid creëerden waarbij nog een kleine uitwendige stimulus en een zwenking van het imaginatief vermogen nodig waren. Het resultaat was dat ze dadelijk werden aangetrokken tot hun geëigende taal, niet slechts, zoals Philinus zegt, de astrologen en filosofen, maar, onder de invloed van een grote hoeveelheid wijn en passie, zoals wanneer een gevoel van medelijden hen besloep of vreugde hen overviel, vergleden zij in „muzikale... taal”. Hun symposia vulden zich met erotische metra en liederen en hun boeken met dergelijke geschriften.

Wanneer Euripides dan beweerde

„Eros maakt de dichter, al kende die voorheen geen Muze”,

bedoelde hij niet dat Eros het muzikaal en poëtisch vermogen inplant, maar dat hij, wanneer dat vermogen latent en inactief aanwezig is, het in beweging zet en opwarmt. Of gaan we, waarde gast, ontkennen dat mensen heden ten dage nog liefhebben en

7. Deze opvatting over de inspiratie werd door K. REINHARDT, *Poseidonios*, München, 1921, p. 438-439 aan Posidonius toegeschreven; cf. ook K. SVOBODA, *Les idées esthétiques de Plutarque* in *Mélanges Bidez*, Bruxelles, 1934, p. 946.

8. Over de verschilpunten tussen deze theorie en die in *De defectu oraculorum*, zie de discussie tussen G. SOURY, *Plutarque, Prêtre de Delphes. L'inspiration propbétique* in *Revue des études grecques*, 55, 1942, p. 50-69 en R. FLACELIERE, *Plutarque et la Pythie* in *Revue des études grecques*, 56, 1943, p. 72-111.

9. We volgen de tekst van de Teubner-editie, bezorgd door W. SIEVEKING.

beweren dat de Eros verzwonden is omdat niemand nog in metrum en zang

„Voor de geliefde knaap gezwind de zoetgevooisde hymnen afvuurt”

zoals Pindarus het zegt. Neen, dat zou te dwaas zijn. Want gevoelens van liefde leven nog talrijk onder de mensen, maar daar ze in contact komen met zielen die geen natuurlijke predispositie voor de muziek hebben, uiten zij zich niet met aulos of lier; maar ze zijn toch niet minder spraakzaam en verhit dan de vroegere.

Verder zou het onbillijk en heiligschennend zijn te beweren dat de Academie, de kring rond Socrates en Plato, liefdeloos was: men kan immers hun erotische geschriften lezen, ook al lieten ze ons geen gedichten na. Is er dan wel een verschil tussen diegene die beweert dat alléén Sappho ooit liefhad en diegene die stelt dat alléén de Sibylle, Aristonica en zij die metrische orakels spraken, mantisch waren?

„Want de wijn”, zo zei Chaeremon, „mengt zich met het karakter” van de drinkers. Welnu, de mantische inspiratie, zoals de erotische, bedient zich van het voorhanden zijnde vermogen en zet ieder van hen die die inspiratie ontvangen, in beweging volgens zijn eigen natuur.”

Volgens Plutarchus bezat het temperament en de natuur (405E: *σωμάτων κράσεις... και φύσεις*)¹⁰ van de mensen van vroeger een groter gemak met betrekking tot en een grotere geneigdheid tot poëzie (*εὔρουσι τι και φορόν...πρὸς ποίησιν*). Deze geneigdheid wordt verder omschreven als *προθυμία* (verlangen der natuurlijke functies), *ὄρμη* (impuls), *παρασκευὴ τῆς ψυχῆς* (predispositie van de ziel). Reeds hier is duidelijk dat Plutarchus het poëtisch ingenium niet situeert op het niveau van het intellect.

Naast dit ingenium is een uitwendige stimulus (*μικρᾶς ἔξωθεν ἀρχῆς*) nodig om poëzie tot stand te brengen. Tot dit uitwendige stimuli rekent Plutarchus de wijn, een sterke emotie, zoals bijv. een reden tot klacht of vreugde, en de liefde.

Aan de hand van een vers van Euripides (frg. 663 Nauck) onderstreept Plutarchus dat de liefde slechts een stimulus is en niet de fundamentele voorwaarde voor het tot stand brengen van poëzie (405F: *ποιητικὴν και μουσικὴν Ἔρωσι δύνανται οὐκ ἐντίθησιν*). Dat de liefde als stimulus ook werkzaam kan zijn *buiten* de poëtische fysis, blijkt overigens uit het bestaan van *λογοὶ ἐρωτικοί* in de kringen der Academie (de term *λογός* verwijst kennelijk op zichzelf naar het prozaïsch karakter van die geschriften).

10. Deze psychologie werd door R. HIRZEL, *oc.*, p. 209, n. 4 toegeschreven aan de peripateticus Dicaearchus. De argumentatie berust op de verwijzing naar M. 437D en 436F.

De poëtische (i.c. metrische) of prozaïsche vormgeving is dus niet het resultaat van de aard van de inwerkende stimulus, noch in de profetie (de stimulus is daar Apollo), noch in de poëzie (waar de stimulus bv. de liefde is). M.a.w. de al dan niet metrische vorm geeft op zich geen uitsluitsel over de aan- of afwezigheid van een bepaalde stimulus. Het is dan ook niet logisch te beweren dat alleen die Pythiae die *metrisch* spraken, echt geïnspireerd waren. Zo is het evenmin logisch te beweren dat alleen zij die *metrisch* over liefde spraken (i.c. Sappho), door de liefde gegrepen waren (406A).

Tot besluit van zijn uiteenzetting, waarin opvallend lang over de liefde als stimulus van de poëtische fysis gesproken werd — men merkt overigens op dat de genoemde stimuli zich situeren op het emotieve vlak —, herhaalt Plutarchus zijn stelling: de mantische inspiratie (ὁ μαντικὸς ἐνθουσιασμός) bedient zich van de in het medium aanwezige natuurlijke vermogens (τῇ ὑποκειμένη δυνάμει...καθ'ὃ πέφυκεν), zoals ook de...erotische inspiratie dat doet (ὥσπερ ὁ ἐρωτικός).

Plato zag in *Phaedrus* (244-245) een parallellisme tussen profetie, katharsis, poëtische inspiratie en eros als vormen van goddelijke mania. Dit parallellisme vinden we bij Plutarchus niet terug: hij vergelijkt mantische inspiratie met erotische, niet met poëtische. De reden daarvoor is niet, zoals men misschien geneigd zou zijn te denken, dat Plutarchus nu de tol betaalt voor de al te ruime plaats die hij aan eros in zijn uiteenzetting had toegemeten. De verklaring is eenvoudig dat er geen sprake is van poëtische *inspiratie*, wel van poëtisch ingenium; evenmin is er sprake van een erotische fysis, wel van erotische *inspiratie*. Volgens Plutarchus is er dus géén specifiek poëtische inspiratie.

De confrontatie met andere passages van onze auteur zal moeten uitwijzen of deze opvatting een constante is; immers, het is niet uitgesloten dat Plutarchus deze visie heeft ontworpen ad hoc, sc. om te ontsnappen aan het dilemma dat Diogenianus stelde: „Indien de Pythia door de godheid geïnspireerd wordt, waarom zijn de orakels metrisch zo zwak? En indien de Pythia in proza spreekt, is ze dan wel geïnspireerd?” De toewijzing van het poëtische aan het domein van de menselijke fysis is een afdoend antwoord dat de godheid ontslaat van het geven van enige verantwoording voor de vorm waarin de orakels worden uitgesproken.

Het poëtische is dus een zaak van het menselijk ingenium, van profane aanleg. Laten we pogen de aard van dit ingenium nader te bepalen. De cruciale tekst luidt: ἐτοιμότητα ποιῶσαι μικρᾶς ἔξωθεν ἀρχῆς καὶ παρατροπῆς τοῦ φανταστικοῦ δεομένην. De interpretatie van deze tekst moet een antwoord bieden op de volgende drie vragen:

1. Wat is de precieze betekenis van παρατροπή?
2. Wat is de grammaticale functie van τοῦ φανταστικοῦ?
3. Is καὶ verbindend of explicatief?

R. FLACELIERE¹¹ en W. SIEVEKING¹² handhaven de lezing van de twee handschriften, sc. παρατροπῆς. F. C. BABBITT¹³ emendeert echter (met Reiske) tot προτροπῆς. Men stelt vast dat R. FLACELIERE παρατροπῆς τοῦ φανταστικοῦ vertaalt door „sursaut de l'imagination”; reeds Xylander vertaalde trouwens door „exhortatio facultatis imaginantis”. Maar vertalen deze uitgevers eigenlijk niet προτροπή, lezing die ze niet aanvaardden?

Immers, προτροπή betekent „exhortation, encouragement, incitement, urgent invitation, behest, driving force”, terwijl de betekenissen van παρατροπή zijn „turning away, means of averting, slight alteration, misleading, deviation, aberration, error, side-stream, digression”¹⁴.

De discussie is niet zonder belang: wanneer men vasthoudt aan de lezing παρατροπῆς en ze ook consequent interpreteert, kan men zich afvragen of het φανταστικόν bij poëtische naturen door toedoen van een uitwendige stimulus de poëzie tot stand brengt *als een soort aberratie*. Een dergelijke visie op de poëzie als een afwijking van het imaginatieve is niet a priori uitgesloten wanneer men bedenkt „que les philosophes antiques, sous le concept de phantasia, désignaient presque uniquement la fonction sur laquelle repose la perception..., tandis qu'ils méconnaissent ou suspectent l'imagination créatrice, qu'ils rapprochent, à cause de son caractère irrationnel, du phénomène pathologique de l'hallucination”¹⁵.

We willen niet ontkennen dat ook Plutarchus de poëzie tot op zekere hoogte afwijst. Hij stelt immers met genoegen vast dat de poëzie in de mantiek door proza werd vervangen: πρὸς τὸ βέλτιον γεγενημένην τὴν μεταβολήν (409D). Zijn verwijt aan de poëtische mantiek luidt overigens dat ze leidt tot gecompliceerdheid en onduidelijkheid (ἀσάφεια; cf. 407A, 407C, 409C).

De sleutel tot de interpretatie van onze tekst dient gezocht in Plutarchus' visie op de mantische inspiratie als een harmonisch

11. *o.c.*, p. 137. Dezelfde lezing en interpretatie bleven bewaard in R. FLACELIERE, *Plutarchus. Oeuvres morales. Tome VI. Dialogues Pythiques*, texte établi et traduit par — (*Collection des Universités de France*), Paris, 1974, p. 73.

12. *Plutarchi Moralia Vol. III* recensuerunt et emendaverunt W. R. PATON, M. POHLLENZ, W. SIEVEKING, Leipzig, 1972, p. 50.

13. *Plutarch's Moralia. V (The Loeb Classical Library)*, London, 1962, p. 322. F. C. BABBITT vertaalt zijn geëmendeerde tekst als „a prompting of the imagination”.

14. Zie H. G. LIDDELL - R. SCOTT, *A Greek-English Lexicon*, Oxford, 1966, p. 1537 en 1328.

15. Mireille ARMISEN, *La notion de l'imagination chez les Anciens: II - La rhétorique in Pallas*, 27, 3, 1980, p. 4-5.

samenspel tussen twee bewegingen : de ὄρμαί van de Pythia en de inspiratie vanwege Apollo.

1. Plutarchus vergeleek dit gebeuren met de breking van het zonlicht door de maan. We citeren de tekst : λαμβάνουσα (sc. de maan) δὲ παρ' ἡλίου τὸ λαμπρὸν καὶ πυρωπὸν οὐχ ὅμοιον ἀποπέμπει πρὸς ἡμᾶς, ἀλλὰ μειχθὲν αὐτῇ καὶ χροῶν μετέβαλε καὶ δύναμιν ἔσχεν ἑτέραν (404D). „(De maan) ontvangt van de zon het schitterend licht en de vurige stralen. Die zendt ze naar ons, maar niet onveranderd. Licht en warmte vermengen zich met haar, veranderen hun kleur én verwerven een andere kracht”.

Plutarchus schijnt er niet genoeg nadruk te kunnen op leggen dat in deze communicatie het ὄργανον zijn eigen inbreng heeft, zijn stempel drukt op wat het ontvangt en doorgeeft.

2. Dit beeld keert terug in een expliciete verwijzing naar het poëtisch karakter van de mantische uitspraken : (Apollo) ἀφανίζειν μὲν οὐ θέλει τὸ ἀληθές, παρατρέπων δὲ τὴν δῆλωσιν αὐτοῦ καθάπερ αὐγὴν ἐν τῇ ποιητικῇ πολλὰς ἀνακλάσεις λαμβάνουσαν καὶ πολλαχοῦ περισχιζομένην (407E). „(Apollo) wil de waarheid wel niet versluisen, maar hij doet de revelatie ervan als een lichtstraal afzwenken in de dichtkunst; daardoor ondergaat ze talrijke weerkaatsingen en verspreide brekingen”.

Apollo doet de revelatie van de waarheid afzwenken (παρατρέπων) zoals een lichtstraal; die revelatie ondergaat namelijk *in de dichtkunst* talrijke weerkaatsingen (ἀνακλάσεις) en brekingen zoals een lichtstraal¹⁶.

Plutarchus ziet de poëzie dus als het resultaat van een παρατροπή of ἀνάκλασις.

3. Het sluitstuk van onze interpretatie vormt een derde tekst uit *De Pythiae oraculis*. Plutarchus vindt dat men het verdwijnen van de poëzie uit de mantiek niet moet betreuren en dat men niet moet verlangen naar τὰ αἰνίγματα καὶ τὰς ἀλληγορίας καὶ τὰς μεταφορὰς τῆς μαντικῆς, ἀνακλάσεις οὕσας πρὸς τὸ θνητὸν καὶ φανταστικόν (409D). „... de enigma's en de allegorieën en de metaforen van de mantiek, die slechts weerkaatsingen zijn op het menselijk imaginatief vermogen”.

16. De term ἀνάκλασις heeft doorgaans betrekking op fenomenen uit de fysische werkelijkheid : de weerkaatsing van het licht, geluid, water, wind. In onze tekst is de term dus metaforisch gebruikt. In *De facie in orbe lunae*, c. 23 verdedigt Plutarchus de stelling dat de maan de aarde verlicht door weerkaatsing (ἀνάκλασις) van het zonlicht en hij keert zich tegen de Stoa (S.V.F., II, 675 Chrysippus) die deze anaklasis-theorie verwerpt.

De term περισχιζω kan gebruikt worden met betrekking tot de splitsing van een rivier rond een stuk land (Hdt. 9.51); anderzijds kan ook παρατρέπειν gebruikt worden voor het doen afwijken van een rivier (Hdt. 7.128).

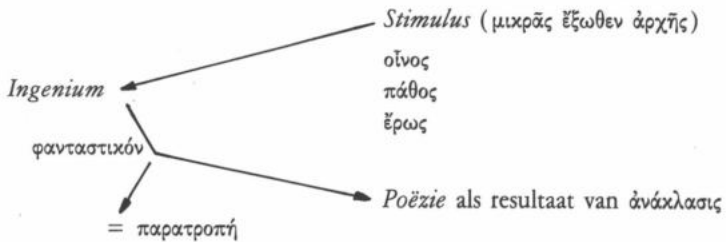
Zo blijkt dat de poëzie het resultaat is van een *ἀνάκλασις*, een weerkaatsing op het imaginatief vermogen, en dat het *φανταστικόν*, behorend tot het poëtisch ingenium, de bron is van de poëtische vormgeving.

Daarmee is een antwoord op onze drie vragen geboden :

1. Παρατροπή dient begrepen als „weerkaatsing, het afzwenken”.
2. Τοῦ φανταστικοῦ is een subjectsgenitief (het φανταστικόν wendt zich, ten gevolge van de affectatie van de physio-psychologische constitutie; cf. *De def. or.* 437E) of, meer waarschijnlijk, een objectsgenitief (de ἀρχαί doen het φανταστικόν een wending ondergaan).
3. Vermits het φανταστικόν behoort tot het poëtisch ingenium, is καὶ niet explicatief maar verbindend. Het φανταστικόν ligt op het niveau van de προθυμιαί, ὄρμαί, παρασκευαί ψυχῆς.

Samengevat kan men Plutarchus' opvatting als volgt voorstellen : de Plutarcheïsche formule

εὔρουσι τι καὶ φορόν + προθυμιαί, ὄρμαί, παρασκευαί
 ἐτοιμότης + ἀρχή + παρατροπή = poëzie, werd herleid tot

Geconfronteerd met het probleem om de waarachtigheid der poëtische orakels te vrijwaren, heeft Plutarchus het poëtisch karakter ervan tot formele kenmerken herleid en die als een zuiver menselijk product bestempeld. Zo redde hij de poëtische mantiek, niet in zoverre die formeel gezien poëtisch was, doch in zoverre ze *slechts* formeel gezien poëtisch was!

Poëzie is het resultaat van de inwerking van een uitwendige stimulus op het poëtisch ingenium; dit ingenium is een predispositie van de ziel, een natuurlijke aanleg, meer bepaald tot het imaginatieve; m.a.w. tot de kern van dit ingenium behoort het φανταστικόν. De genese van de poëzie is er nochtans één van hypothetische causaliteit: zij ontstaat niet ex nihilo, zij veronderstelt een ervaring (stimulus).

Nochtans heeft Plutarchus de poëzie niet inhoudelijk bepaald, integendeel: poëzie werd herleid tot een aantal formele kenmerken. Trouwens, zowel de stimuli als het ingenium zijn van niet-rationele aard, terwijl de waarheid — precies om ze te redden! — als een niet-poëtische categorie werd gezien.

Poëzie is geen zuivere creativiteit, geen zuiver product van het imaginatief vermogen: zij ontstaat naar aanleiding van een ervaring. Poëzie is evenmin zuivere reproductie: zij is het resultaat van een *ἀνάκλασις* op het *φανταστικόν*. Poëzie dient gedefinieerd als *formele beeldentaal*.

Met deze stelling heeft Plutarchus de poëzie dus herleid tot *poëtische taal*; eventuele creativiteit van het imaginatief vermogen heeft slechts betrekking op dat poëtisch taalgebruik. Plutarchus is dus niet ten volle tot het inzicht in „poëtische fictionaliteit” gekomen; een theoretisch inzicht in het karakter van een creatieve *φαντασία* zou trouwens pas door Philostratus geformuleerd worden¹⁷.

Dat een visie op poëzie als fictionaliteit, gezien het onderwerp van *De Pythiae oraculis*, uitgesloten was, werd reeds beklemtoond. Anderzijds willen we betogen dat Plutarchus' opvatting onderhevig was aan de beperkingen die inherent waren aan de door hem benutte bronnen, speciaal in 405E¹⁸. Voor zijn beschrijving van het poëtisch ingenium doet Plutarchus inderdaad een beroep op stoïsche concepten.

Het mechanisme waarop menselijke kennis en handelen stoelen, bestaat volgens de Stoa, wellicht reeds volgens Zenon¹⁹, uit drie zielsbewegingen: het *φανταστικόν*, het *ὀρμητικόν* en het *συγκαταθετικόν* (voorstelling, aandrift / impuls, instemming met de voorstelling). Plutarchus zelf zet die leer overigens in extenso uiteen in *Adversus Colotem*, 1122B e.v.: bij waarneming van een object (stimulus), wordt het *φανταστικόν* erdoor geaffecteerd (*πάσχειν ὑπ' αὐτῶν*; cf. 405: *πάθει*); het *φανταστικόν* zet dan de impuls (*ὀρμητικόν*) in beweging naar een passend doel (*πρὸς τὰ οἰκεία*), volgens de Stoa echter niet zonder dat de rede haar instemming aan de geboden voorstelling heeft gegeven (*συγκατάθεσις*).

D. BABUT constateert in die uiteenzetting een „abondance de termes techniques”²⁰; Plutarchus kent de Stoïsche leer terzake dus zeer goed²¹.

17. Mireille ARMISEN, *La notion d'imagination chez les Anciens: II - La rhétorique in Pallas*, 27, 3, 1980, p. 36.

18. Het is niet de bedoeling hier een *exhaustief* bronnenonderzoek door te voeren. Zo wordt niet ingegaan op de in c. 23 aanwezige verwijzingen naar de peripatetische muziek- en literatuurtheorie. De daaromtrent geformuleerde suggestie van M. FUHRMANN, *Plutarque. Oeuvres morales. Tome IX. Première partie. Propos de Tables, Livres I-III (Collection des Universités de France)*, Paris, 1972, p. 163 verdient nochtans bijzondere aandacht.

19. Zie M. POHLENZ, *Die Stoa*, II, Göttingen, 1949, p. 88; pace R. HIRZEL, *o.c.*, p. 208-209: „Auch dass das *φανταστικόν* hier (23, p. 405E) als ein besonderes Vermögen der Seele hingestellt wird, entspricht kaum der stoischen Psychologie”.

20. D. BABUT, *Plutarque et le Stoïcisme*, Paris, 1969, p. 138, n. 6.

21. Pseudo-Plutarchus, *De Placitis Philosophorum* 900 D-F zet Chryssippus' leer omtrent de *φαντασία* in extenso uiteen; deze verzameling bevond zich misschien in het bezit van Plutarchus: cf. K. ZIEGLER, *o.c.*, kol. 880.

Welnu, een aantal van die technische termen keren terug in onze tekst uit *De Pythiae oraculis*: wanneer Plutarchus de impuls (ὄρμη) in *Adversus Colotem* definieert als κίνησις οὔσα καὶ φορὰ τῆς ψυχῆς (1122D), moge herinnerd worden aan Plutarchus' definitie van het profetisch proces als bestaande uit twee κινήσεις en aan zijn terminologie in 405E: εὔρουν τι καὶ φορόν (herinnert het εὔρουν aan de stoïsche εὔροια βίου?) en ὄρμαί.

Alvorens de rest van de zin te analyseren, moeten we er op wijzen dat de academische Sceptsis, afkerig van dogmatisme, de rationele opinie-vorming (συγκατάθεσις) in dit proces weigert te erkennen en ieder logisch oordeel wenst op te schorten (ἐποχή). De ὄρμη ontplooit zich spontaan wanneer een passend object zich aanbiedt of, zoals Plutarchus het zelf formuleert: ὅταν οὖν φανῆ τὸ οἰκεῖον, οὐδὲν δεῖ πρὸς τὴν ἐπ' αὐτὸ κίνησιν καὶ φορὰν δόξης, ἀλλὰ ἦλθεν εὐθὺς ἡ ὄρμη (1122D). Welnu deze opvatting en terminologie vinden we in 405E terug: ὡς εὐθὺς ἔλκεσθαι²². Daarmee is de afwezigheid van een rationeel moment in de plutarcheïsche voorstelling van de genese der poëzie verklaard.

Maar er is meer. Wij komen nu tot een precieze evaluatie van het φανταστικόν. In de stoïsche filosofie was die term eerder pejoratief gekleurd: Chrysippus definieerde het φανταστικόν als een διάκηνος ἔλκυσμός, die zinledig is omdat hij niet berust op zintuiglijke waarneming: de aantrekking tot een dergelijk (ingebeeld) object berust op niets reëels. Ook Plutarchus ziet het φανταστικόν als een ἔλκεσθαι (405E). Maar vermits hij aan de waarheid van de door de godheid gegeven φαντασία (406D) niet wil twifelen, kan hij die term niet zo pejoratief hanteren: het wordt dan ook, volkomen in de lijn van de stoïsche leer, een ἔλκυσμός πρὸς τὸ οἰκεῖον (405E): een activiteit waarbij men zichzelf handhaaft en ontplooit en zich toeëigent wat tot die zelfhandhaving en -ontplooiing bijdraagt²³.

Aldus is het mechanisme van de genese van de poëzie geconcipeerd in voorstellingen en termen uit de stoïsche kenleer en ethiek²⁴, echter met inbreng van de academische sceptsis.

22. Zonder Plutarchus als een academisch scepticus te willen beschouwen (zoals J. SCHROETER, *Plutarchs Stellung zur Skepsis*, Diss. Greifswald, 1911), zal men erkennen dat Plutarchus een natuurlijke affiniteit met deze stroming vertoont; cf. PH. DE LACY, *Plutarch and the Academic Sceptics in The Classical Journal*, 49, 1953, p. 79-85.

23. Vermits het gaat om de ontplooiing van een aanwezig poëtisch ingenium als bron van dichtelijke vormgeving, lijkt de interpretatie van R. FLACELIERE, *o.c.*, p. 136: „vers leur langage habituel” te verkiezen boven die van F. C. BABBITT, *o.c.*, p. 323: „to their special subjects”.

24. Het psychologisch substraat lijkt daarentegen eerder peripatetisch: cf. p. 235, n. 18, en M. PINNOY, *De psychologie van Plutarchus van Chaironea in Handelingen der Koninklijke Zaidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXI, 1967, p. 309-310, die er op wijst dat Plutarchus' visie op de verhouding ziel-lichaam (o.m. in 404B) sterke gelijkenis vertoont met het aristotelisch instrumentalisme.

Welke beperking bracht de stoïsche leer nu aan met betrekking tot Plutarchus' voorstelling van de genese van poëzie? De *afhanke-lijkheid van een uitwendige stimulus* (object van de waarneming / φαντασία, πάθος) — in de Stoa een vereiste voor de productie van waarachtige voorstellingen — heeft Plutarchus belet om te komen tot een visie op poëzie als *zuivere fictionaliteit*, als προτροπή τοῦ φανταστικοῦ zonder meer. In het kader van de verdediging van de waarachtigheid van de orakels, zou een dergelijke visie trouwens eerder inopportuun geweest zijn! In die zin zal men eerder moeten stellen dat Plutarchus op handige wijze zijn vertrouwdheid met de Stoïci — de „adversaires privilégiés”²⁵ van Plutarchus — en de academische filosofie heeft aangewend ter verdediging van zijn vereerde godheid, Apollo.

25. Zie D. BABUT, *o.c.*, p. 331.

Beowulf vertalen

door

JAN VERDONCK

Een van de vele eigenschappen van de Oudengelse Beowulf is dat het epos gedurig tot vertalen uitnodigt. Sedert zijn eerste publicatie in 1815 door de Deen Thorkelin zijn zeer velen op die uitnodiging ingegaan en zijn er tientallen volledige of gedeeltelijke vertalingen in druk verschenen. Onder de complete vertalingen is iets meer dan de helft in het Engels gesteld en de rest in andere, hoofdzakelijk Germaanse talen: 14 Duitse, 3 Deense, 2 Zweedse, 1 Noorse, 2 Nederlandse. Merkwaardig genoeg is de allereerste vertaling er een in het Latijn (1815), van Thorkelin. Er zijn ook 4 Italiaanse en 4 Franse vertalingen, een Spaanse, een Russische, een Arabische en een Japanse. In het totaal werden er meer dan 70 volledige of nagenoeg volledige Beowulf-vertalingen gepubliceerd¹. Dit grote aantal mag op het eerste gezicht enige verbazing wekken. Welbeschouwd is het evenwel niet verwonderlijk dat een unieke tekst als deze, met zijn uitzonderlijke literaire en cultuurhistorische waarde de geesten boeit en de verbeelding aanspreekt.

Het opzet van deze schets is niet een volledige studie te maken van dit veelkantige fenomeen, wel een aantal losse aspecten van de Beowulf-vertaling te belichten, in de hoop dat daardoor wellicht een ruimere en meer systematische discussie op gang kan worden gebracht. Een vernieuwde studie op dit gebied zou rekening moeten houden met de belangrijke bevindingen en resultaten van de zich snel ontwikkelende vertaalwetenschap. Meteen moge ook de wenselijkheid blijken van een volledige analytische bibliografie en van een historische en vergelijkende studie van alle sedert 1815 verschenen Beowulf-versies, met inbegrip van de niet-Engelse.

In tegenstelling tot het grote aantal Beowulf-vertalingen zijn er maar weinig studies over het vertalen van Oudengelse poëzie i.h. algemeen en nog minder over het vertalen van Beowulf. Wat we hebben, zijn grotendeels tamelijk korte, occasionele aantekeningen

1. Chauncey B. Tinker, *The Translations of Beowulf: A Critical Bibliography*, New York, 1903, vermeldt een 50-tal Beowulf-vertalingen. Marijane Osborn, die Tinker's werk opnieuw uitgaf (Hamden, Connecticut, 1974), met een „updated bibliography”, voegt daar nog een grote hoeveelheid titels aan toe, waaronder ook zijn begrepen: een Braziliaanse komische strip, een script voor een Italiaanse film, televisiestukken, enz. Cfr. T. Shippey, „Connecting with Beowulf”, *T.L.S.*, 1975, p. 974.

onder de vorm van recensies n.a.v. het verschijnen van een vertaling. Daarnaast zijn er de inleidende opmerkingen die sommige vertalers aan hun uitgave laten voorafgaan. Het zijn vaak rechtvaardigingen van de gekozen vorm. Maar de indruk die men bij het lezen van veel vertalerscommentaren krijgt, is er een van vaagheid bij de doelomschrijving. Over het algemeen lijken de vertalers bij sommige essentiële vragen niet te hebben stilgestaan, en zo ze het al deden, ze hebben zich daarover niet duidelijk geuit. De volgende selectie van publicaties kan dienen als een aanloop tot verder onderzoek :

- D. K. Fry, *Beowulf and the Fight at Finnsburh: A Bibliography*, Charlottesville, 1969².
- 2093 C. B. Tinker, *The Translations of Beowulf: A Critical Bibliography*, New York, 1903. Nieuwe bijgewerkte uitg. door M. Osborn, Connecticut, 1974.
- 559 C. P. Farrar-A. P. Evans, *Bibliography of English Translations from Medieval Sources*, New York, 1946.
- 2096 J. R. R. Tolkien, „Preliminary Remarks on Prose Translation of *Beowulf*”, in J. R. C. Hall, *Beowulf and the Finnesburg Fragment*, Nieuwe uitg. 1950, p. ix-xliii.
- 527 E. H. Emerson, „On Translating *Beowulf*”, *South Atlantic Quarterly* 56 (1957), p. 369-79.
- 1679 B. Raffel, „On Translating *Beowulf*”, *Yale Review* 54 (1965), p. 532-46. Ook verschenen in R. P. Creed, *Old English Poetry*, Providence, 1967, en in B. Raffel, *The Forked Tongue*, p. 58-70, The Hague, 1971
- E. B. Irving, Jr., *Yearbook of Comparative General Literature* 16 (1967), p. 67-70.
- overzicht van recentere Beowulf-vertalingen :
- J. Crane, „An Evaluation of Available Translations and Editions of *Beowulf*”. *College English* 32 (1970), 321-40.
- B. Collinder, „On the Translation of Epics”, *Sprachkunst* 3 (1972), p. 327-32.
- M. J. McTague, *A stylistic analysis of selected translations of Beowulf*. Unpubl. doct. diss. Univ. of Iowa, 1976. [Abst. in *D. A.* (37) 5707A-8A].

Om allerlei redenen wordt tegenwoordig de vertaalproblematiek veel scherper aangevoeld en geformuleerd dan vroeger het geval was. Dat is uiteraard ook zo i.v.m. de Beowulf-vertalingen. Een normale tekst is binnen het communicatieproces, met vorm en

2. Publicaties vermeld in Fry's bibliografie worden voorafgegaan door hun volgnummer in die bibliografie.

inhoud, drager van een boodschap die, uitgaande van een bron (de auteur), direct gericht is tot bepaalde ontvangers (toehoorders of lezers).

Bij interlinguale communicatie, waar het in vertaling om gaat, is de rechtlijnigheid van dat communicatieproces verbroken en komen andere factoren de overdracht veel ingewikkelder maken. In het geval van de Beowulf-vertaling kan men nagaan waar bij het omzettingsgebeuren het gevaar voor verlies aan informatie het grootst is.

Men kan zich bijvoorbeeld afvragen wat er bij een moderne vertaling van de originele tekst zoal verdwijnt of althans onvoldoende overkomt dat het oorspronkelijke publiek waarschijnlijk niet ontging.

Een eerste verliespunt betreft het feit dat de dichter zijn tekst mondeling bracht — reciteerde of zong — onder harpbegeleiding. Op die manier waren een aantal van onze huidige interpretatieproblemen, bijvoorbeeld m.b.t. de interpunctie, voor het toenmalige publiek onbestaande. Een geschreven tekst als die van B. L. Cotton Vitellius A xv, (± 1000) daterend uit een tijd waarin van de orale mededeling van de epiek naar het neerleggen in geschrift werd overgestapt, moet worden gezien als slechts een gedeeltelijke weergave, eerder een aanduiding dan een exacte reproductie van de oraal-auditieve communicatie. Waar wij nu met het gevoel zitten dat er hier en daar in de tekst schakels of gegevens ontbreken, kende de lezer uit de 10e eeuw dat gevoel wellicht niet of althans niet in dezelfde mate. Hij kan immers worden verondersteld ervaring te hebben gehad met poëzievoordrachten. Zijn interpreterend inspelen op de tekst van het perkament was dus gunstig geconditioneerd door zijn bekendheid met de sfeer waarin poëzie voor het publiek werd gebracht. Zo hij op het moment van zijn lectuur al niet tot het eerste Beowulf-publiek van de orale productie behoorde, dan kon hij er mentaal toch dicht bij aansluiten.

Heel anders ligt het voor de lezer uit de 20e eeuw. Die wordt geconfronteerd met een min of meer gebrekkige tekst, zonder uitleg uit eerste bron en moet zich behelpen met een vervanguitleg in de vorm van een gigantische apparatuur, die echter pas in de 19e-20e eeuw tot stand is gekomen.

Een huidige vertaler van Beowulf is dus in eerste instantie één van die 20e-eeuwse lezers, die allen slecht geplaatst zijn om de tekst te begrijpen zoals de dichter wilde dat zijn publiek hem begreep.

Niet alleen de tekst als onvolkomen communicatiemedium is oorzaak van moeilijkheden. Volgens algemeen aanvaarde principes is een grondige kennis van de brontaal en vertrouwdheid met het

onderwerp een eerste voorwaarde voor goede vertaling³. De kennis van een dode taal als het Oudengels blijft uiteraard beperkt en is o.m. geconditioneerd door de hoeveelheid overgeleverd materiaal, evenals door de vorderingen van het wetenschappelijk onderzoek. In het verleden bezaten sommige Beowulf-vertalers niet altijd zo'n goede kennis van het poëtisch Oudengels.

De woordbetekenissen worden gewoonlijk op een indirecte manier achterhaald, nl. door het opsporen van parallellen en synoniemen die elders in de tekst of in andere gelijkaardige teksten kunnen worden aangetroffen. Een grote hulp bij het definiëren van woordbetekenissen in de Oudengelse poëzie en in Beowulf is J. Bessinger's recente *Concordance to the Anglo-Saxon Poetic Records*⁴. Maar Beowulf is een uniek epos, met talrijke „hapax legomena” die op die manier niet makkelijk te interpreteren vallen. De vertaler is dan ook aangewezen op soms erg vage contextuele gegevens, op achtergrondinformatie of op realia die hij met enige redenering, gezond verstand of zelfs intuïtie probeert te achterhalen. Maar hoeveel gaat er niet verloren doordat de taal van Beowulf aan de vertaler onvoldoende van haar geheimen prijsgeeft? De Beowulf-filologie heeft in de loop der jaren al heelwat interpretatieproblemen opgelost, maar er blijven nog veel vraagstukken en cruces wachten op een duiding. Bovendien lopen de meningen van de specialisten niet zelden nogal uiteen, zodat de vertaler die toch steeds gedwongen is t.a.v. ieder probleem een beslissing te nemen, soms voor grote moeilijkheden komt te staan. De lezer van om het even welke Beowulf-vertaling moet dus zeer goed beseffen dat de vertaling onvermijdelijk het produkt is van zeer veel interpretatie vanwege de vertaler en van diens persoonlijke keus tussen door andere kommentatoren voorgestelde oplossingen. Een eenvoudige vergelijking tussen verschillende vertalingen werkt in die zin doorgaans overtuigend en soms ook ontnuchterend. Daaruit moet worden besloten dat zelfs de beste interpretatie maar een gedeeltelijk of zelfs een vertekend beeld kan geven van wat de Beowulf-dichter aan zijn publiek heeft willen mededelen.

Er zijn nog plaatsen in het communicatieverloop waar gevaar voor informatieverlies bestaat. Laten we even aannemen dat de vertaler zelf een uitmuntend Beowulf-specialist is die erin slaagt om zich approximatief een zeer goed idee te vormen van de boodschap

3. Eugene E. Nida, „A Framework for the Analysis and Evaluation of Theories of Translation” in *Translation. Application and Research*, ed. Richard W. Brislin, New York, 1976, p. 47.

4. J. B. Bessinger, *A Concordance to the Anglo-Saxon Poetic Records*, New York, 1978.

(in de ruimste zin genomen) van de Beowulf-dichter. Ook in zo'n geval hebben we nog niet de zekerheid dat de vertaler over voldoende verbale kracht beschikt om zijn interpretatie uit te drukken en over te brengen. We weten m.a.w. helemaal niet of hij nadat hij tot het denken van de dichter via de studie van diens Oudengels idioom is doorgedrongen, zelf ook genoeg taalpotentieel bezit om in de doeltaal — zijn eigen taal en meteen de taal van de lezer — dezelfde complexe inhoud om te zetten.

Een ander mogelijk of reëel verliespunt ligt bij de eigen aard van de doeltaal, die in de mate dat ze verder in de tijd en cultureel verwijderd is van de brontekst, ook moeilijker gebruikt kan worden om er de inhoud en de vorm van de brontekst in weer te geven.

Tenslotte bestaat er nog een ander risico voor verlies bij het communicatieproces: het risico van de lezer. Deze moet vooraf voldoende informatie krijgen over de wereld en de sfeer van Beowulf, die anders onvermijdelijk een vreemde archaïsche en aliënerende indruk maakt. De lezer moet bovendien geïnformeerd worden over de taal en de artistieke vorm van het Oudengelse epos, evenals over de vertaalproblemen en de risico's voor informatieverlies.

Bij een goede vertaling hoort eigenlijk ook een apparaat van verklarende aantekeningen met achtergrondinformatie, gegevens over cruces en eventueel nog alternatieve vertalingen bij alternatieve interpretaties⁵. Een uitstekend voorbeeld van een dergelijke werkwijze is Michael Alexander's *Beowulf: A Verse Translation*⁶.

De Beowulf-vertaling heeft dus veel gemeen met de teksteditie. Ze gaat ervan uit en steunt erop en is bovendien complementair. De vertaler volgt de vorderingen van de Beowulf-kritiek op de voet, wat strict nodig is, aangezien door het vrij intensief onderzoek van de laatste decennia de interpretatie- en benaderingsmogelijkheden heel wat zijn toegenomen.

Een vergelijking van een recente vertaling met bijvoorbeeld een versie van het begin van deze eeuw brengt onmiddellijk de verschillen aan het licht.

Anderzijds vervult een vertaling ook een eigen rol, die er niet enkel een is van bemiddelaarschap tussen de originele tekst en degenen die niet of onvoldoende met het Oudengels vertrouwd zijn. Ook voor wie de Oudengelse Beowulf leest kan de vertaling haar nut hebben, want ze is de meest directe vorm van interpretatie en tekstverklaring. Daarom bevatten sommige recente Beowulf-

5. J. R. R. Tolkien, „Prefatory Remarks on Prose Translation of *Beowulf*”, in John R. Clark Hall, *Beowulf and the Finnesburg Fragment*, New ed. by C. L. Wrenn, London, 1950, p. x.

6. Harmondsworth, 1973.

uitgaven ook een parallelle vertaling. Bijvoorbeeld: H. D. Chickering, Jr., *Beowulf, A Dual-Language Edition*⁷ en G. Nickel, et al. *Beowulf und die kleineren Denkmäler der altenglischen Helden-sage Waldere und Finnsburg*⁸.

Een vertaling geeft niet zelden informatie die een tekstuitgave niet vermeldt maar die toch een hulp is voor de lezer van de Oudengelse versie. Tolkien zegt in dit verband terecht dat „The proper purpose of prose translation is to provide an aid for study”⁹. Een vertaler kan echter niet te ver gaan bij het vervullen van zijn verklarende en interpreterende functie, want anders loopt hij gevaar te analytisch te worden en eerder een lopend commentaar te geven dan een vertaling. Wat bijvoorbeeld in de brontekst enkel vaag gesuggereerd wordt of in de geest van het toenmalig publiek verondersteld, kan hij niet telkens voluit formuleren. Dit was bijvoorbeeld het probleem van J. Jonk met *þeodgestreonum* (vs. 44). Door *rijke schatten* als vertaling te geven, ging hij een grote omhaal van woorden uit de weg, maar was er meteen ook verlies aan betekenis¹⁰. De vertaling kan door wijldlopgheid de hoge concentratie van het origineel verliezen en zo haar doel voorbijschieten. Bij de bespreking van de poëtische Beowulf-vertaling zullen we het hebben over het behoud van de episch-lyrische gebaldheid als één van de hoofdargumenten van een vertaling in verzen. Maar de keus tussen enerzijds een expliciete weergave in de doelttekst en anderzijds een meer kernachtige uitdrukking in overeenstemming met de aard van de brontekst impliceert een moeilijk op te lossen dilemma. Meer wellicht dan veel andere oude teksten is Beowulf een multi-dimensionale tekst waarvan bij vertaling onmogelijk alle dimensies tegelijk tot hun recht kunnen komen. Een gemotiveerde keus dringt zich dus op. Men zou het vertalen van dit epos kunnen vergelijken bij het fotograferen van een landschap. Vooral de gezichtshoek en de brandpuntsafstand zijn bepalend voor het resultaat. Bij wisselend aanwenden van deze factoren wordt een reeks verschillende beelden verkregen die alle een weergave zijn van datzelfde landschap. Ze zijn elk apart een waardevolle bijdrage tot de kennis ervan, maar tevens bevatten ze ook iets dat eigen is aan de fotograaf en niet aan het object. Hiermee is aangetoond dat een vertaling de brontekst niet volledig weergeeft maar dat ze tegelijk ook iets anders geeft dan zuiver de boodschap van de dichter.

7. New York, 1977.

8. Heidelberg, 1976.

9. „Prefatory Remarks”, p. x.

10. *Beowulf: Een prozavertaling*, Amsterdam, 1977, p. 30.

In het licht van de bovenstaande beschouwingen wordt het begrijpelijk dat een Beowulf-vertaler moet uitgaan van een formulering van zijn doelstellingen. Die bepalen dan in hoofdzaak de aard van de vertaling. Ze geven bijv. een antwoord op vragen als: moet het een prozaversie zijn of een poëtische versie? ritmisch allitererend proza of de gewone omgangstaal? poëzie met regelmatig alternerend metrum of eindrijm, blanke verzen of al dan niet allitererende heffingsverzen? enz. Ook wat de inhoudelijke zijden van Beowulf betreft dienen bepaalde opties genomen. Veel hangt af van de vraag of men de lezers bekend wil maken met of althans een vermoeden wil geven van de esthetische werking van het episch gedicht, dan wel of men in hoofdzaak enkel de realia van het verhaal wenst over te brengen. Het spreekt vanzelf dat men hier onmogelijk vorm en inhoud van elkaar gescheiden kan houden en dat het begrip „inhoud” ook verscheidene betekenissen heeft die een vertaler eigenlijk niet goed uit de weg kan gaan¹¹. Dit is meteen weer een ander aspect van het hierboven vermelde dilemma.

M.b.t. de weergave van de vormaspecten van een brontaaltekst schuift Nida drie mogelijkheden naar voren¹²:

1. Een concorderende vertaling („concordant translation”), die neerkomt op een soort van glossering waarbij zoveel mogelijk ieder woord en soms ook elke grammaticale vorm van de BT-tekst met een apart lexicaal of grammaticaal element in de DT-tekst wordt weergegeven.
2. Een min of meer letterlijke vertaling met voetnoten ter verklaring van anders onverstaanbare uitdrukkingen en om de aandacht te vestigen op stilistische aspecten die anders verloren gaan.
3. Een niet-letterlijke vertaling met eveneens noten om naar vormkenmerken te verwijzen.

Zonder voor een Beowulf-vertaling de eerste werkwijze a priori te willen uitsluiten — ze kan misschien een zeker nut hebben voor studenten bij hun eerste kennismaking met het Oudengelse epos — moet hier onmiddellijk worden gedacht aan de mogelijkheden 2 en 3. Afgezien van het feit dat we niet goed weten wat „letterlijk” en „niet-letterlijk” in dit verband betekenen, vraagt men zich toch ook af hoe vormkenmerken en stilistische aspecten van de BT-tekst d.m.v. voetnoten zouden worden uitgelegd aan de lezer van een vertaling.

11. Zie hierover o.m. E. Nida, „A Framework”, p. 51-53.

12. o.c. p. 54.

In feite gewaagt Nida niet van een mogelijkheid om de formele kanten in de DT-tekst zelf uit te drukken. Ten dele terecht, want om diverse redenen lijken de moeilijkheden onoverkomelijk. Het is bijvoorbeeld bekend dat het Oudgermaanse stafrijmende vierheffingsvers bepalend is voor de woordkeus en de woordsamenstelling, en bijgevolg ook de betekenis conditioneert. Nu is het zeer de vraag of dit fenomeen in een moderne taal, zij het dan nog een Germaanse, kan worden gecopieerd. Ook al slaagt iemand erin om een tekst met allitererende vierheffingsverzen te produceren, hij zal zeker niet altijd dezelfde samenstellingen kunnen maken. Bovendien verdraagt een moderne taal, bijv. het Nederlands, niet goed die vele stafrijmen en beschikt het niet over evenzoveel mogelijkheden als het Oudengels tot het vormen van composita.

De overdracht naar de lezer van een beperkte hoeveelheid van de vormeigenschappen in Beowulf dient eerder te gebeuren d.m.v. een klare inleiding met voorbeelden. Het belang van die overdracht is echter rechtstreeks afhankelijk van het belang dat de vormaspekten hebben voor het interpreteren van de in de BT-tekst opgeslagen informatie. Indien een vertaler nu oordeelt dat de vorm in Beowulf bijzonder belangrijk is en dat gezocht dient te worden naar middelen om hem in de DT-tekst zelf te weerspiegelen, dan kan hij gebruik maken van een literaire, bij voorkeur poëtische structuur. Dan wordt meteen zijn vertaling een creatieve transpositie (zie verder) waarvan de doelmatigheid gevonden moet worden in de analogiewerking.

In zekere zin is „analogie” een vorm van „equivalentie” tussen een BT-tekst en een DT-tekst. Het begrip „equivalentie” gebruikt men tegenwoordig graag als sleutelbegrip in de vertaalwetenschap, zowel bij het opstellen van de normen waaraan een vertaling moet beantwoorden als bij de evaluatie van concrete DT-teksten in het licht van de corresponderende BT-teksten¹³. Niettemin is bij het aanwenden van deze term omzichtigheid geboden omdat „equivalentie” evengoed in ruime als in enge zin wordt geïnterpreteerd en dus een relatief begrip blijft. Onder „equivalentie” verstaan we daarom bij voorkeur: de optimale, maar in feite nooit te bereiken overeenkomst tussen de tekst in de BT en die in de DT. De betekenis is verder afhankelijk van variabele gegevens als tekstsoort en situatie (plaats, tijd, doel en ontvanger(s) van de communicatie). In het geval van de Beowulf-vertaling is „equivalentie” alleszins een moeilijk te hanteren begrip, zoals trouwens bij alle andere vertalingen van poëzie.

13. R. van den Broeck en A. Lefevere, *Uitnodiging tot vertaalwetenschap*, Muiderberg, 1979, p. 90.

Indien men het echter houdt bij de bovenstaande definitie, blijft het opstellen van equivalentiepatronen voor Beowulf haalbaar en is het bijgevolg mogelijk om te geloven dat Beowulf vertaald kan worden.

Op het eerste gezicht lijkt de transfer van de vormeigenschappen in Beowulf moeilijker dan die van de inhoud. Dit is nochtans niet zo zeker, want het epos heeft een bijzonder rijke inhoud die vergeleken kan worden met een ijsberg in zee waarvan maar een kleiner gedeelte boven water steekt. Schematisch kunnen twee inhoudsniveaus worden onderscheiden. Enerzijds de strikte inhoud van het verhaal zelf: het episch gebeuren met de handelingen van de personages in het kader van een ruimte en een tijdsverloop. Anderzijds de bredere achtergrond waartegen het gebeuren zich afspeelt: de socio-culturele en historische basis waar alles in past en zijn diepere zin krijgt. Beide niveaus zijn vanzelfsprekend onafscheidelijk. Het zou geen zin hebben om het ene onafhankelijk van het andere te willen begrijpen en interpreteren. Maar het is precies die cultuurhistorische dimensie die voor de vertaling de grootste moeilijkheden veroorzaakt. Daarover zijn immers relatief slechts weinig gegevens beschikbaar en ze liggen bovendien erg versnipperd en verspreid in allerlei teksten, voorwerpen en studies¹⁴.

Het huidige publiek is ook veel minder vatbaar voor de ruimere inhoud van Beowulf en het gevaar is reëel dat de lezer achter het verhaal die wereld van toen niet ziet. Tijdsafstand is op zichzelf een relatief en subjectief begrip wanneer men daarmee niet zozeer het aantal verlopen jaren bedoelt als wel de evolutie die zich in de loop van de jaren heeft voltrokken in de denk- en leefwereld van de tegenwoordige mens ten opzichte van de geestelijke en materiële ruimte waarin de Beowulf-dichter zich bewoog. Zo zal men bijv. de afstand tussen de tijd in de Aeneïs van Vergilius en de onze wellicht als kleiner ervaren dan in Beowulf, niettegenstaande de Aeneïs zoveel ouder is dan het Oudengelse epos.

In feite zou de vertaler twee heel verschillende wegen kunnen bewandelen als bemiddelaar tussen de inhoud van Beowulf en het moderne publiek. Ofwel probeert hij zo goed mogelijk zijn lezers te verplaatsen naar wat hij zelf denkt de leefwereld van de Beowulf-dichter te zijn. Hij kan dit proberen te realiseren door de vertaling zo ondubbelzinnig mogelijk te maken en door zowel in de inleiding als in de noten de inhoudelijke aspecten van het gedicht toe te lichten. Vooral die aspecten van de achtergrond dienen toegelicht die van de hedendaagse leef- en denkwereld verschillen.

14. In dit verband is het boek van G. N. Garmonsway, J. Simpson en N. E. Davidson, *Beowulf and its Analogues*, London, 1968, heel nuttig.

Een tweede, wellicht minder verkieslijke vertaalmogelijkheid zou zijn: de aan het huidige publiek totaal vreemde achtergrond vertalen naar moderne situaties toe en daarbij parallellen gebruiken die aan de realiteit van nu beantwoorden. Het is dan een zaak van woordkeus en beeldspraak bij de tekening van bepaalde omstandigheden. Een paar voorbeelden uit de Nederlandse vertaling van Jan Jonk¹⁵ kunnen dit hier verduidelijken:

- *medo-aern* (vs. 69) wordt vertaald door *ontmoetingszaal* (p. 31), i.pl.v. *mede-hal*;
- *sibbe-gedriht* (vs. 367) door *mijn groep krijgsmakkers* (p. 40);
- *gif mec hild nime* (vs. 452 en 1481) door *als ik val in het gevecht* (p. 42).

In deze voorbeelden werd telkens in de Nederlandse versie een achtergrondgegeven weggelaten dat typisch is voor de Angelsaksische maatschappij en levensvisie en het werd vervangen door een uitdrukking die hier en nu duidelijk te begrijpen is. De oppervlaktestruktuur van het verhaal is bewaard, maar aan de rijke achtergrondstructuur lijkt in bovenstaande gevallen afbreuk gedaan. Hiermee wil niet gezegd zijn dat de vertaling van J. Jonk helemaal in die zin is opgevat.

Een dergelijke vertaalmethode zou bijvoorbeeld passend kunnen aangewend worden als het ging om lectuur voor de jeugd die vooral houdt van verhalen over dappere kerels en hun vechtpartijen met monsters.

Een *grosso-modo* vervanging van het oorspronkelijk historisch-cultureel kader door een nieuw, modern kader, zou ook dienstig kunnen zijn indien men de cognitieve inhoud van Beowulf bruikbaar wenste te maken voor de mens van nu en indien men de boodschap van de Beowulf-dichter — in zoverre die überhaupt achterhaalbaar is — als relevant wilde voorstellen voor het leven van deze tijd. De vertaling zou dan gelijkaardig zijn met de Amerikaanse Cotton Patch versie van de Evangelien, door Clarence Jordan¹⁶.

In de Oudengelse Beowulf zijn er trouwens duidelijk sporen van een soort vertaling door de dichter van in tijd en mentaliteit verafgelegen, heidense gegevens naar zijn eigen tijd toe.

Maar indien men de aandacht van het nieuwe Beowulf-publiek wil vragen voor de rijke cultureel-historische dimensie van het epos, dan kan een vertaling vanzelfsprekend niet voorbijgaan aan de precieze weergave van de authentieke begrippen en moeten die desnoods uitvoerig worden toegelicht in de apparatuur. Over het algemeen kan men stellen dat een goede vertaling er een is die erin

15. zie voetrn. 10.

16. zie E. Nida, „A Framework”, p. 50.

slaagt om een maximum aan gegevens van die achtergrondinhoud naar de DT-tekst over te brengen, zonder evenwel te vervallen in het euvel van de wijdlopiegheid. Dit is voor iedere vertaler een bijzonder zware opgave. De wereld van Beowulf is niet zo eenduidig en doorzichtig. Hij steunt nog op een Germaanse basis die met een stevige laag kristendom is geamalgameerd. Of wellicht is het beter te zeggen dat de dichter vanuit een fundamenteel kristelijk geworden levensvisie de oude waarden en gegevens van het Germaanse ethos opnieuw heeft aangeboord in een reeks overgeleverde verhalen en dat hij dan, gebruik makend van een nog levende poëtische taaltraditie, dit alles heeft verwoord voor het publiek van zijn eigen tijd dat duidelijk met het kristendom vertrouwd was en kristelijk wilde zijn¹⁷. Hier ligt nu een dubbele struikelsteen voor de interpretatie. Enerzijds bestaat het gevaar dat men t.o. dat Germaans-kristelijk dualisme teveel gewicht toekent aan de in kristelijke zin vernieuwende toonaard van het epos en het beeld vertekent. Anderzijds is het mogelijk dat men zich laat misleiden door het conservatieve, archaïserende karakter van de taal en er een wereld achter vermoedt die er in feite al niet meer is.

Betreffende die archaïserende taalvormen is er al heel wat geschreven. Het is ook een zaak van bijzonder belang voor de vertaling. Alvorens hierover iets meer te zeggen moeten we een klaar onderscheid maken tussen archaïsmen die voorkomen in de Oudengelse versie en de archaïsmen die vertalers gebruiken, al dan niet om er Oudengelse archaïsmen mee weer te geven. Het is bekend dat alle Oudengelse poëzie krioelt van vormen (woorden, woordvolgorde, uitdrukkingen, enz.) die toen de gedichten werden neergeschreven al niet meer gebruikelijk waren in de alledaagse spreek- en schrijftaal. Deze archaïsmen werden echter artificieel verder gebruikt als componenten van een traditionele vorm van poëzie-beoefening. En aangezien de poëzie werd gezongen of voorgedragen voor een luisterende gemeenschap, kan het niet anders of ze was voor die gemeenschap ook normaal begrijpelijk. M.a.w. de talrijke archaïsmen in Beowulf maakten het epos zeker niet kryptisch.

Dit is integendeel wel het geval met de oude woorden in bepaalde Beowulf-vertalingen. De Oudengelse archaïsmen functioneerden dus nog in het Angelsaksische cultuurpatroon en moeten worden gezien als elementen van een specifieke taal voor een specifieke doel, „... a form of language familiar in meaning and yet freed from trivial associations...”¹⁸.

17. Vgl. D. Whitelock, *The Audience of Beowulf*, Oxford, 1951; corrected reprint 1958.
18. J. R. R. Tolkien, „Prefatory Remarks”, p. xvii.

Niettemin kan de vraag gesteld : van welke aard en omvang was dat „begrijpen” bij het eerste gehoor van Beowulf en in hoeverre leefden de in die poëzie nog aanwezige vermeldingen en toespelingen wel effectief voort in het bewustzijn van respectievelijk de dichter en zijn gehoor? We weten bijvoorbeeld niet goed of in de reeds geciteerde wending „gif mec hild nime” (vs 452 en 1481) het woord *hild* voor de toehoorders behalve de betekenis *oorlog* (= *wig* of *gub*) ook nog naar de mythologische figuur en godin van het gevecht refereerde. Reikte het volksgeheugen, eventueel gesteund door overgeleverde sagen en mythische verhalen, hier nog tot in de Oudgermaanse wereld? Op dergelijke vragen zou een vertaler wel graag het antwoord kennen om te weten hoe expliciet hij moet zijn in zijn vertaling. Moet hij het halfvers vertalen door „als Hilde me meeneemt”, met eventueel een toelichting in voetnoot, of kan hij volstaan met „als ik val in het gevecht”?

Voor de auteurs van Engelse vertalingen in verzen hebben op uiteenlopende manieren gereageerd op de archaïsmen in de taal van Beowulf. De meeste vertalers van vóór WO I vonden in het feit zelf een voldoende reden om kwistig gebruik te maken van oude woorden en uitdrukkingen. Wanneer men nu met een groter tijdsinterval die versies leest, ziet men hoe erg tijdsgebonden ze o.m. daardoor zijn. Waar die vertalers verouderd taalmateriaal meenden te moeten gebruiken om er een verheven epische sfeer mee op te roepen, bereikten ze net een tegenovergesteld effect : het lijkt allemaal bombastisch, irreëel en in sommige gevallen zelfs komisch. Merkwaardig is wel dat latere vertalers uit de periode 1920-1950 het principe van de archaïserende stijl in theorie grotendeels hebben laten varen, maar dat ze in de praktijk toch weer in hetzelfde euvel zijn vervallen als hun voorgangers. In E. Morgan's „Introduction” bij zijn eigen vertaling van Beowulf¹⁹ vinden we enkele voorbeelden uit versies van o.m. Scott Moncrieff, Archibald Strong, Charles W. Kennedy en Mary Waterhouse²⁰, die dit fenomeen illustreren. Hij merkt ietwat streng, maar toch terecht op dat „none of the verse translations to date has been written in anything like twentieth-century English diction”.

De kwestie van de nogal verbreide neiging om oude teksten met archaïsche vormen — niet alleen Oudengelse poëzie — te vertalen in archaïsche of verouderde taal wordt ook door E. Nida ter spraak gebracht²¹. Hij maakt echter een duidelijk onderscheid tussen het

19. Edwin Morgan, *Beowulf: A Verse Translation into Modern English* Aldington, 1952, p. x-xii.

20. D. K. Fry, nrs 1462, 2031, 997 en 2173.

21. „A Framework”, p. 55-56.

toepassen van deze techniek om een zekere formele overeenstemming te bekomen tussen BT- en DT-tekst, en het geven van een archaisch cachet aan de vertaling alleen omdat de BT-tekst oud is. Een markant voorbeeld van dit laatste geval is te vinden in Engelse bijbelvertalingen uit recente tijd die nog aanleunen bij de verouderde taal van de Authorized Version. Beowulf behoort duidelijk tot een teksttype waarvan de auteur zelf bewust een archaïserende taal heeft gehanteerd, en vanuit Nida's standpunt bekeken zou men hier een archaïserende vertaling kunnen rechtvaardigen. Nochtans is de zaak niet zo eenvoudig.

J. R. R. Tolkien werpt zich op als verdediger van traditioneel en verheven literair taalgebruik voor de Beowulf-vertaling, „not because the poem was made long ago, or because it speaks of things that have since become ancient but because the diction of Beowulf was poetical, archaic, artificial in the day that the poem was made”²². Hij waarschuwt bijgevolg tegen het gebruik van alledaagse of gemeenzame taal omdat die vreemd zou zijn aan de toon van de Oudengelse versie en omdat „the author of Beowulf did not [...] prefer the brand new”. Anderzijds keert hij zich terecht tegen het gebruik van bepaalde woorden *omdat* ze oud of in onbruik zijn geraakt.

Maar wanneer Tolkien dan probeert te specificeren welke vormen wel mogen gebruikt worden, waagt hij zich op glibberig terrein. Hij vindt dat „the words must be words that remain in literary use, especially in the use of verse, among educated people”²³. Daarmee sluit hij wel uit dat in onbruik geraakte woorden, bijv. uit de tijd van Chaucer of Shakespeare zouden gekozen worden, maar beperkt tevens toch al te zeer de vertaalmogelijkheden. Het is immers moeilijk, zonet onmogelijk om te definiëren welke taal exclusief voor poëzie bruikbaar zou zijn. Tolkien wil zijn persoonlijke, tijdgebonden opvatting van literaire, poëtische taal hier ijken tot norm voor het in Beowulf-vertalingen te gebruiken idioom.

Daartegenover staat de totaal andere opvatting van voor literair gebruik geschikte taal die in de periode na WO II opgang maakte bij de avant-garde-dichters. Aansturend op taalverruiming keerden zij zich tegen het kunstmatig beperkt houden van het aantal voor poëzie bestemde woorden en beelden en tegen een gestandaardiseerd poëtisch waardensysteem²⁴.

Ook indien men aanneemt dat zeker niet de meest progressieve poëzitaal als de best geschikte taal voor Beowulf-vertalingen kan

22. „Prefatory Remarks”, p. xvii.

23. o.c. p. xix.

24. R. Rodenko, *Nieuwe griffels, schone leien*, Den Haag, 1954, p. 9.

functioneren, wie zal zeggen welke literaire taal uit welke periode daar dan wel voor geschikt is? Het grote knelpunt ligt hierin, dat in de tijd van de Beowulf-dichter de poëtische taal een eerder statisch gegeven was, waaruit elke dichter, weliswaar op variabele wijze en volgens eigen beperkte voorkeur, maar ook steeds op conservatieve manier putte, terwijl de taal van de hedendaagse dichters en vertalers een meer dynamisch en persoonlijk instrument is dat zij naar eigen behoefte en goeddunken kunnen gebruiken, met alleen de beperking dat dit persoonlijk taalgebruik de communicatie niet in de weg mag staan. Het zou nu niet zinvol zijn van de Beowulf-vertaler te verlangen dat hij zijn eigen taalgebruik geweld aandoet teneinde dat niet meer te imiteren statisch taalgebruik van de Oudengelse periode na te volgen. Bovendien, in het licht van het huidige taalgebruik in zowat alle Westerse literaturen lijkt het niet meer noodzakelijk om een apart idioom voor een moderne Beowulf-vertaling te reserveren, zelfs niet voor een poëtische vertaling.

Om begrijpelijke redenen staat een vertaling in verzen veel meer dan een proza-vertaling bloot aan het gevaar van allerlei nodeloze archaïsmen. Rijm dwang, metrum en alliteratie geven gemakkelijk aanleiding tot het gebruik van bizarre termen, waarvan sommige regelrecht zijn ontleend uit Chaucer, Shakespeare, Milton of de King James Bible.

In de Oudengelse periode functioneerde het archaïsme van de poëtische taal binnen het maatschappelijk-cultureel patroon. De hoorders wisten dat de zeggingswijze van het epos moest zijn zoals ze was, nl. in niet alledaagse termen. Zo wilde het immers de traditie. Indien daarentegen een moderne Beowulf-vertaling artificieel in een verouderd jargon zou worden gesteld, dan zou de relatie dichter-publiek, — hier uiteraard met middelaarschap van de vertaler — niet meer optimaal kunnen worden tot stand gebracht. De archaïsche en ongebruikelijke taalelementen zouden vervreemdend werken. Kritiek uitoefenen op het gebruik van archaïsmen is evenwel veel makkelijker dan goede alternatieven voorstellen.

De zaken liggen nog moeilijker in het geval van de vele Oudengelse termen die in de hedendaagse talen geen equivalenten meer hebben omdat de voorwerpen of begrippen die ze aanduiden niet meer bestaan. Sommigen verkiezen hier als noodoplossing terug te gaan naar het taalgebruik van een verleden waar ze wel nog bestonden. Bijv. voor de benamingen i.v.m. bewapening wordt wel eens gebruik gemaakt van middeleeuwse terminologie²⁵. Maar daar loopt men al snel het risico van te vervallen in komisch aandoende

25. J. R. R. Tolkien, „Prefatory Remarks”, p. xvii.

anachronismen. Bij het door Tolkien aangeprezen gebruik van woorden als *knight*, *esquire*, *court*, *prince*, enz. uit de literatuur omheen koning Arthur en latere tijd, zit men toch niet helemaal in de juiste Beowulfiaanse sfeer uit de periode van de volksverhuizingen, ook al kan geargumenteed dat de auteur van Beowulf er een andere tijdsdimensie heeft aan toegevoegd, die al heelwat later komt dan de zuiver Germaanse „Gefolgschaft”, maar deze is lang nog niet toe aan hoofskristelijke ridderschap.

Anderzijds hebben eigentijdse woorden dan weer andere connotaties. Bijv. *torht* (vs. 313) wordt bij Michael Alexander *the shining palace* en *maerum Geate* (vs. 1301) *the Geat champion*; Jan Jonk vertaalt *þeod-Scyldingas* (vs. 1019) door *de nationale leiders van het volk der Scyldings*, *þeodnes ðegne* (vs. 1085) door *de officier van de koning*, en *gif-stol Geata* (vs. 2327) door *de residentie der Geaten*. We laten in het midden of dit gelukkige vertalingen zijn.

De motivering tot het vertalen van Beowulf komt voort uit intens contact met het epos in zijn oorspronkelijke vorm. Dit schept de behoefte om in de eigen taal opnieuw te formuleren wat men d.m.v. intense studie en daarmee samengaand inlevingsvermogen in de Oudengelse tekst meent te ontdekken. Beowulf vertalen is meteen de boodschap en het denken van de dichter voor de tijdgenoten objectiveren. Het is interpreterend lezen en in verstaanbare taal van nu proberen na te zeggen wat de dichter op een niet na te volgen manier heeft gezegd. Die vertaalactiviteit komt neer op een aanzienlijke geestelijke inspanning, waarbij de moeilijkheid vooral ligt in het vinden van een middenweg tussen enerzijds precies en minutieus weergeven van de dragende inhoud van elk woord en elke zin, zonder essentiële gegevens weg te laten, en anderzijds de verwoording te houden binnen de grenzen van een compacte zeggingswaarde waaruit het origineel zijn grote expressiviteit haalt. De bezigheid is tegelijk erg frustrerend en zeer stimulerend. Frustrerend om het gedurige en onvermijdelijke falen, stimulerend omdat het de meest intensieve vorm van Beowulf lezen en bestuderen is. Indien de Beowulf-vertalingen in de ogen van velen hopeloze ondernemingen lijken omdat het epos eigenlijk onvertaalbaar is, dan kan degene die er zich toch aan waagt zich ook nog troosten met de gedachte van Tolkien dat „it is a help to read the original poem”²⁶. Want hoe men het ook bekijkt, de Oudengelse Beowulf zal steeds centraal moeten blijven. Elke verhelderende omzetting of herschepping moet uiteindelijk op de een of andere manier tot contact met de oude tekst aansporen. Ook de beste ver-

26. o.c. p. xi.

talingen zijn immers maar surrogaat en geen enkele versie mag de lezer de indruk willen geven dat zij de originele vervangt.

Hierboven is al gezegd dat een vertaler altijd iets aan de vertaalde tekst toevoegt dat men in het origineel niet aantreft. Dit blijkt vooral het geval te zijn met literaire vertalingen. Men kan aannemen dat wie een literaire vertaling van Beowulf maakt, anders gemotiveerd is dan wie zo maar vertaalt. Zijn relatie tot het werk is geen utilitaire, geen wetenschappelijke, geen filologische of wat dan ook. Ze wordt gekenmerkt door een fluïdum van sympathie met de oude dichter en diens tekst, door een zich creatief inleven in de wereld van Beowulf, met de visie van een kunstenaar van nu. Vertalen is hier meer dan eenvoudig omzetten, meer dan belangeloos in zijn eigen taal ruimte maken voor de dichter van toen: het wordt een „creatieve transpositie”²⁷. Ongeveer in die zin vat B. Raffel zijn taak op als vertaler van Oudengelse gedichten: „The translator's only hope is to re-create something roughly equivalent in the new language, something that is itself good poetry and that at the same time carries a reasonable measure of the force and flavor of the original. In this sense a re-creation can only be a creation”²⁸.

Indien echter de realiteit van het Oudengelse gedicht Beowulf overmatig wordt geïnfilteerd met de eigen realiteit van de vertaler-dichter, kan men niet meer spreken van een eigenlijke vertaling. Het is nu eenmaal zo dat bij de meeste artistieke benaderingen van Beowulf de voorkeur uitging naar „une belle infidèle” uit vrees voor „une laide fidèle”.

Argumenten die auteurs van poëtische Beowulf-vertalingen soms gebruiken ter rechtvaardiging van hun methode zijn o.m. de volgende: dat gewone proza-vertalingen slaafs zijn, dat ze enkel dienen als hulpje voor studenten en dat ze gewoonlijk in slechte taal zijn gesteld. Dit is ook de mening van R. L. Collins: „Some propose literal translations to help young Anglo-Saxonists struggle with the poem. These cannot qualify as works of art, for they seek merely transference of meaning; their texts usually do great violence to modern English”²⁹. Het meest valabele argument voor een poëtische vertaling is wellicht dat van het behoud van de concentratie. De originele tekst is immers bijzonder gebald en elke poging om de inhoud benaderend weer te geven in proza breekt die beknoptheid en suggestiviteit van zeggings.

27. Term van R. Jakobson, geciteerd door Susan Bassnett-McGuire, *Translation Studies*, London, 1980, p. 90.

28. *Poems from the Old English*, 2nd ed., Lincoln Nebraska, 1964, p. 12.

29. L. D. Pearson, *Beowulf*, Bloomington, 1965. Introduction by R. L. Collins „The Pearson Translation”, p. 23.

Een interessante kijk op de poëtische Beowulf-vertalingen in het Engels tot 1950 geeft Edwin Morgan³⁰. Hij stelt dat niet één zich als echt merkwaardig heeft gemanifesteerd. Alleen al het feit van die talrijke nieuwe pogingen — er komen er nog een half dozijn na Morgan's eigen versie — kan moeilijk anders worden verklaard dan vanuit een zekere onvoldaanheid met de bestaande versies. Een andere factor die het ontstaan van steeds nieuwe poëtische omzettingen in de hand zal hebben gewerkt, is hun zeer begrijpelijke gebondenheid aan de vigerende literaire stromingen ten tijde van hun ontstaan. Morgan treft bijv. invloeden aan van het estheticisme, van de „Pre-Raphaelites” en van de laat-Victoriaanse romantiek op de vertalingen van het laatste kwart van de 19e eeuw en vindt ze in contradictie met de geest en de sfeer van Beowulf.

Anderzijds missen volgens hem de versies van na WO I het contact met de poëtische stijl van hun tijd en komen ze daardoor ook niet over bij de lezers. Het lijkt een natuurlijke gang van zaken dat er altijd weer nieuwe versies ontstaan die niet alleen een zo getrouw mogelijke weergave proberen te zijn van het origineel, maar ook automatisch harmoniëren met de poëtische stijlvormen van de eigen tijd waarin ze geschreven worden. Dit zou stroken met de erkende waarheid dat elke generatie op haar eigen manier de grote werken van vroeger moet benaderen en voor haar eigen tijd vertalen.

Onder de vers-vertalingen zijn er verscheidene soorten die men grosso-modo in drie hoofdtypes kan indelen³¹:

- Een voor de hand liggend type bestaat uit blanke verzen. Tot ± 1950 verkozen sommige vertalers, bijv. J. J. Conybeare (1826), M. Heyne (1863, D.) en M. E. Waterhouse (1949)³² die vorm omdat hij sinds Shakespeare en Milton voor dramatische en meer uitgebreide epische poëzie werd gebruikt. E. Morgan's nogal eenzijdige bezwaren ertegen betreffen het feit dat hij syllabisch is en absoluut niet overeenstemt met de structuur van het vierheffingsvers in Beowulf. Een andere groot verschilpunt is dat het Beowulf-vers nog door de cesuur in twee symmetrische delen wordt opgesplitst, wat het blanke vers niet kan hebben³³.

30. *Beowulf: A Verse Translation into Modern English*, p. ix; in de lijst op p. 94 ontbreken twee versvertalingen en is de als poëtische versie opgenomen vertaling van A. Wigfall Green in feite een prozavertaling.

31. Deze indeling is geïnspireerd op E. Morgan's „Introduction” bij zijn Beowulf-vertaling.

32. D. K. Fry, nrs 356, 814, 2173.

33. Een van de verdedigers van het blanke vers was 592 P. H. Frye, in „The Translation of *Beowulf*”, *M.L.N.* 12 (1897), p. 79-82.

Allerlei metrische verstypes met vast syllabental en eindrijm vormen een tweede categorie van poëtische Beowulf-vertalingen. Het rijm in deze versies functioneert als modern „equivalent” voor de Oudengelse alliteratie. Soms echter is ook de alliteratie aanwezig. Een aantal vertalers leunen, aanvankelijk wellicht onder romantische Duitse invloed en onder de bekoring van het Nibelungenlied, aan bij het couplet. De eerste volledige poëtische vertaling in het Engels, gebaseerd op een prozavertaling van J. M. Kemble (1833)³⁴, maar in Engelse ballade-vorm, is van de hand van A. D. Wackerbarth (1849)³⁵. De eerste Deense vertaling in balladevorm is gemaakt door N. F. S. Grundtvig en dateert al van 1820³⁶. Andere varianten op de balladestrofe of de vierregelige stanza's met rijmende coupletten komen voor in de versies van H. W. Lumsden (1881 en 1883)³⁷, W. E. Leonard (1923)³⁸, A. Strong (1925)³⁹ en G. Bone (1945)⁴⁰. Deze laatste probeerde zoals hij in de „Introduction” tot zijn vertaling formuleerde „to get away from the couplet”, maar produceerde een ongelukkige stanza-achtige vorm met rijmen en assonanties. P. Hoffmann (1893)⁴¹ vertaalde Beowulf in Duitse Nibelungenstanza's en R. von Kralik (1903)⁴² in Duitse alexandrijnen.

Hiermee komen we bij de derde en onder de Beowulf-vertalingen in verzen het best vertegenwoordigde categorie: de versies in heffingsverzen, al dan niet met toepassing van alliteratie. Opmerkelijk is dat bij dit soort de Duitsers goed vertegenwoordigd zijn in de 19de eeuw, terwijl de Engelsen dit verstype pas in deze eeuw blijken te hebben ontdekt en er zelfs tot in zeer recente tijd veel belangstelling voor tonen. Hier volgt een niet exhaustieve lijst⁴³:

- 548 L. Ettmüller (D. 1840)
- 677 C. W. M. Grein (D. 1857)
- 1952 K. Simrock (D. 1859)
- 2230 K. von Wolzogen (D. 1872)
- 614 J. M. Garnett (E. 1882)
- 720 F. B. Gummere (E. 1909)
- 1462 C. K. S. Moncrieff (E. 1921)
- 1752 H. Rytter (No. 1921)

34. Fry nr. 989.

35. Fry nr. 2153.

36. Fry nr. 707.

37. Fry nr. 1230.

38. Fry nr. 1230.

39. Fry nr. 2031.

40. Fry nr. 151.

41. Fry nr. 381.

42. Fry nr. 1133.

43. De letter vóór de datum duidt de taal aan.

- 1541 H. Naumann (D. 1926)
 630 G. H. Gerould (E. 1929)
 997 C. W. Kennedy (E. 1940)
 1475 E. Morgan (E. 1952)
 351 B. Collinder (Zw. 1954)
 1678 B. Raffel (E. 1963)
 M. Alexander (E. 1973)
 H. D. Chickering (E. 1977)

De eerste Nederlandse vertaling werd bezorgd door L. Simons (1896)⁴⁴. Aanvankelijk aarzelde hij tussen het door Julius de Geyter gebruikte Reinaertsvers en wat zijn uiteindelijke keus werd: het strakkere vijfvoetige jambisch vers. Max Rooses had hem van het Reinaertsvers, dat nochtans op het Oudgermaanse vers geïnspireerd was, doen afzien omdat het „te gemeenzaam klinkt voor epische verhalen”⁴⁵. Toch is ook de versie van Simons een compromis, want hij gebruikte het stafrijm, echter niet in zijn Oudengelse vorm, maar ongeveer zoals het voorkomt „bij de Middelen-gelse dichters, die op dit punt minder nauwgezet waren dan hunne voorgangers”. Het komt erop neer dat hij de twee hemistichen niet door een gemeenschappelijke alliteratie verbindt, maar elk halfvers een apart stafrijm geeft.

Na deze summier beschouwingen over de poëtische vertaling waarvan sommigen menen dat ze de enige geschikte vorm is om het epos in weer te geven⁴⁶, zouden er ook over de diverse soorten prozavertalingen belangrijke dingen dienen te worden gezegd. We kunnen hier wellicht volstaan met te verwijzen naar een element dat volgens de tegenwoordige vertaaltheorie een belangrijke rol speelt, nl de functionaliteit van het te vertalen werk. Indien de vertaler ervoor wil zorgen dat de vertaling de oorspronkelijke functie van Beowulf behoudt, dan moet hij de voor deze tijd meest functionele vorm kiezen. Zoals het huidige toneel doorgaans geen zuiver literaire functie heeft, zo had ook Beowulf zeker geen exclusief literaire functie. Beide kunstvormen, het toneel van nu en het oude epos, hadden een rol als communicatiemedie voor een groep toeschouwers-luisteraars. Hun taal dient om te worden gesproken en met een reeks toneelmatige middelen als intonatie, ritme, rustpunten, gebaren, enz. onderstreept⁴⁷.

Nu is de vorm van het episch gedicht uit de Westerse literaturen nagenoeg verdwenen. Het heeft zijn communicatieve functie verlo-

44. Fry nr. 1951.

45. L. Simons, *Beowulf*, woord vooraf, p. 6.

46. Zie bijv. Michael Alexander, *Beowulf*, p. 49: „I would ask them as scholars, to consider whether a literal prose version of a verse epic is, properly, a translation”.

47. S. Bassnett-McGuire, *Translation Studies*, 132.

ren. Daarom moet er gezocht naar een andere vorm die het best aan die oude vorm kan beantwoorden en zijn communicatieve functie behoudt. Nida wijst erop dat het proza die rol wellicht kan overnemen⁴⁸. Hij geeft het voorbeeld van Rieu, die de *Ilias* en de *Odyssea* in proza vertaalde, juist omdat „epic poetry is no longer a common literary form in English, whereas epic prose still is”.

Daartegenover blijft het een open vraag in hoeverre een vertaler zich van de oorspronkelijke vorm van *Beowulf* kan distancieren. Het staat echter vast dat om het even welke vormwijziging enkel kan worden gerechtvaardigd in het kader van het streven naar een vorm die zo goed mogelijk de lezer van nu aanspreekt en *Beowulf* voorstelt als een levend epos.

Het cruciale probleem van de *Beowulf*-vertaling zal niettemin altijd liggen bij die pogingen van de hedendaagse mens om iets wat al een millennium dood is weer tot leven te wekken, m.a.w. om de onherroepelijke afstand in de tijd zo goed en zo kwaad als het kan te overbruggen. Indien we met T. S. Eliot aannemen dat

„If all time is eternally present
All time is unredeemable”⁴⁹,

dan kunnen we er meteen ook op vertrouwen dat het schijnbaar onmogelijke toch wel bij benadering kan worden gerealiseerd.

48. Nida, „A Framework”, p. 53.

49. *Burnt Norton*, I, 4-5.

De kritische receptie van Conscience in Engeland

door

OSKAR WELLENS

Hendrik Conscience oogstte niet alleen triomfen in eigen contreien; ook in het buitenland mocht hij zich verheugen in een ongemeen ruime belangstelling voor zijn romans. Bij de weinige Nederlandse auteurs die een internationale weerklank vonden, neemt hij beslist een ereplaats in. Een opmerkelijk aantal van de indrukwekkende reeks verhalen die hij schreef werd vrij vlug na publikatie in eigen land vertaald in verscheidene talen¹, waaronder het Engels dat wegens zijn uitgestrekt taalgebied Conscience potentieel binnen het bereik bracht van een werkelijk massaal lezerspubliek.

In de volgende bladzijden heb ik gepoogd een beeld op te hangen van de ontvangst die Conscience te beurt viel in de Engelse kritiek. Zoals men weet, kon de Britse lezer zich sedert het begin van de negentiende eeuw informeren over de boekenmarkt via een breed forum van periodieke geschriften waarin professionele critici nagenoeg alle pasverschenen werken recenseerden.

Vooraleer ons te buigen over deze aan Conscience gewijde commentaren, kunnen we ons afvragen of er geen informatie voorradig is die een licht werpt op de totstandkoming en de publikatie van de Engelse vertalingen van Consciences werk. Terwijl we over de achtergronden van de Franse en Duitse uitgaven vrij uitvoerig worden ingelicht in Consciences briefwisseling², zijn er, voor zover ik heb kunnen nagaan, geen documenten bewaard gebleven over Consciences relaties met zijn Engelse vertalers en uitgevers. Weliswaar zinspeelt hij een paar keer op het verschijnen van enkele van zijn romans in Engeland, maar we vernemen niets over de transacties die aan deze uitgaven ten grondslag lagen. Nochtans is het aannemelijk dat de schrijver met de Britse uitgeverwereld gecorres-

1. Zie Georg Hermanovski en Hugo Tomme, *Zuidnederlandse literatuur in vertaling - Bibliografie* (Hasselt, 1961), Prosper Arents, *Flemish writers translated 1830-1931 - Bibliographical essay* (Brussel, 1931), en Prosper Arents, *De Vlaamse schrijvers in het Engels vertaald 1481-1949* (Gent, 1850).

2. Zie Dr. Gilbert Degroote en Jan de Schuyter, *Hendrik Conscience en zijn uitgevers* (Antwerpen, 1953).

pondeerd heeft, want we weten uit contracten die hij met zijn Vlaamse uitgever Van Dieren sloot dat hijzelf de belangen van zijn vertaalde werken zou behartigen³. Bovendien schreef Conscience zelf „opdrachten” of „inleidingen” voor sommige van zijn in Groot-Brittannië verschenen werken. De afwezigheid van gegevens in dit verband is vermoedelijk te wijten aan het feit dat zes van de acht Britse uitgeverijen die Conscience op de markt brachten, in de loop van de negentiende eeuw hun activiteiten staakten waardoor hun archiefmateriaal verloren ging of, wat twijfelachtig is, op een onbekende plek verborgen zit. De twee overblijvende uitgeverijen, nl. Constable and Longman, hebben mij laten weten dat zij niet over relevante documentatie in verband met Conscience beschikken. Er is dus niets bekend over de ontstaansgeschiedenis van deze Engelse vertalingen, noch over de oplage ervan of de honoraria die Conscience ervoor aangeboden kreeg. Hoe dan ook, dat Conscience in Groot-Brittannië lange tijd een opgemerkt en zelfs gevierd auteur was blijkt zonder meer uit de veertig pagina tellende lijst die Arents aanlegde van de Engelse uitgaven en heruitgaven van Conscience's werken⁴ en eveneens, zoals nu verder wordt aange-toond, uit de kritische reacties op zijn oeuvre.

Conscience trok voor het eerst de aandacht van de Engelse kritiek met Longmans fraai geïllustreerde uitgave in januari 1846 van *Sketches from Flemish Life*, waarin waren opgenomen „Siska van Roosemael”, „The Progress of a Painter”, en „What a Mother Can Endure”, in een vertaling van Nicolas Trübner die later in Paternoster Row 60 zelf een uitgeversbedrijf opzette. Blijkbaar hield deze uit Thüringen afkomstige Oostenrijker zich op de hoogte van de literaire nieuwigheden in het Duitstalig gebied. Hij stelt Conscience aan de Engelse lezer voor door nogal wat biografische gegevens over de auteur te ontleenen uit Snellaerts essay „Die flämische Litteratur und ihre hervorragendsten Schriftsteller” dat verschenen was in de *Allgemeine Augsburger Zeitung* van 11 juli 1844, alsook uit een brief van Conscience gericht aan zijn eerste Duitse vertaler Melchior von Diepenbrock.

Het gezaghebbende en internationaal gerenommeerde *The Athenaeum* recenseert in zijn rubriek „Our Library Table” van 10 januari 1846 (blz. 37-38) als eerste van de Engelse literaire tijdschriften deze *Sketches*. De criticus beperkt zich hoofdzakelijk tot het citeren uit Trübners lovende uitlatingen over Conscience, maar kan diens kwalificatie van de drie verhalen als „meesterwerken” niet onderschrijven. Wel vindt hij ze „individual and instructive”.

3. *Ibidem*, pp. 274-276.

4. *De Vlaamse schrijvers in het Engels vertaald*, pp. 31-74.

Verder noteert hij dat deze „first of Belgian novelists” zich fel anti-Gallisch opstelt, terwijl de vignettes die de *Sketches* horen te verluchten, volgens hem duidelijk de heersende Franse decoratiemodus imiteren. Al met al, een weinig geestdriftige commentaar van een knorrig recensent die blijkbaar moeilijk raad wist met de eerste produkten van een zich als volledig oorspronkelijk aankondigende letterkunde.

De literaire criticus van de *Douglas Jerrold's Shilling Magazine* (III [February, 1846], 185) reageert veel enthousiaster op de *Sketches*. Conscience, meent hij, schrijft „graphically, heartily, and simply”, waardoor een levendige indruk gecreëerd wordt ook bij de niet-ingewijde lezer. Ook deze commentator is getroffen door Consciences afkeer van de vermeende corruptie die uitgaat van Franse beïnvloeding, maar kan toch met deze houding sympathizeren omdat, zo komt het hem voor, de Vlamingen gelukkig hun „primitive simplicity and goodheartedness” hebben bewaard. Consciences geïdealiseerde uitbeelding van een allereenvoudigste, volkse levensstijl werd door een groot gedeelte van de Victoriaanse literatoren, wier literaire criteria doortrokken waren van de vroegere Romantische denkbeelden over de ingeboren goedheid en zuiverheid van het ongecompliceerde volkstype, blijkbaar ten zeerste gewaardeerd.

Veruit de meest uitgebreide en lovende kritische beschouwingen over de *Sketches* zijn van de hand van Charles William Russell (1812-1880), een bekend Iers geestelijke en aanhanger van de Oxford movement⁵, die voor de *Dublin Review*, waarvan hij co-redacteur is, ruim twintig bladzijden aan Conscience wijdt (September, 1846, 163-184). Russells stuk is meer dan een recensie; het is een in alle opzichten merkwaardige inleiding tot het Zuidnederlandse geestesleven, waarin hij zich bijzonder vertrouwd toont met de kopstukken uit de Vlaamse Beweging. Na een vrij getrouwe beschrijving van de taaltoestanden in het toenmalige België, gevolgd door een overzicht van de gedenkwaardige momenten uit de middeleeuwse letterkunde en het culturele verval na de renaissance, concentreert Russell zich op de heropleving met prominenten als Jan Frans Willems, Jan Baptist David en Conscience van wie hij vervolgens leven en werken overloopt. Deze jonge Vlaamse auteur, schrijft Russell, is de schepper van een echte nationale literatuur waarvan *Het Wonderjaer* (1837) en *De Leeuw van Vlaanderen* (1838) de eerste geslaagde voortbrengselen zijn. Vooral dit laatste werk wordt door Russell passend gesitueerd en de persona-

5. Zie over Russell *Dictionary of National Biography*.

ges ervan beschreven. Peilend naar het sukses van *De Leeuw* zegt Russell: „we can well understand the enthusiasm with which this work was received by a people in whose mind the idea of nationality is so boldly and so deeply impressed, but who for years had found no voice to express, and no painter to clothe, it in the forms of life and reality.” Vooraleer de *Sketches* te bespreken geeft Russell enkele beschouwingen over de roman, die, zoals men weet, met veel tegenzin door conservatieve critici werd aanvaard als een volwaardig literair genre. Russell is bereid prozaverhalen aan te bevelen als ze maar voldoende stichtelijk op de lezer inwerken. Het is precies deze didaktische bekommernis die, meent hij, uit elke bladzijde van de *Sketches* spreekt. Tenslotte is Russell zeer ingenomen met de katholieke geest waarvan *Consciences* verhalen doordrongen zijn. De uitbeelding van personages die onbevangen hun Rooms geloof belijden kan alleen maar tot navolging vanwege de Ierse lezer leiden, meent Russell. In zijn slotwoord doet hij een pathetische oproep tot het Ierse schrijversgild om aan *Conscience* een voorbeeld te nemen. Immers, zo betoogt hij, er bestaat een „strong analogy...between the condition of the language and literature of our own country and those of Belgium, and we have willingly overlooked, for the sake of this association, many a minor point of exception, to which in rigid criticism we should have adverted. With how much more of affectionate indulgence should we regard a similar effort, could we find some Irish Hendrik *Conscience* with courage and skill to undertake it!” Kortom, het is zonder meer duidelijk dat Russells enthousiasme over *Consciences Sketches* grotendeels ingegeven werd door een oprechte bekommernis om de verdrongen Ierse cultuur opnieuw een eigen gezicht te geven. Als overtuigd nationalist zag Russell in *Conscience* blijkbaar het sprekend voorbeeld van een begaafd enkeling die zijn verdrukt volk met één ruk uit de geestelijke armoede kon halen. Een dergelijke heropstanding verdiende navolging bij de Ieren die net als de Vlamingen hun culturele identiteit dreigden te verliezen.

Verdere kritische reacties op *Consciences* vertelkunst worden aangetroffen in het midden van de vijftiger jaren wanneer nieuw vertaalwerk verschijnt. Ondertussen had *The Athenaeum* flink bijgedragen tot de bekendheid van *Conscience* in Engeland door in de loop van 1847 drie essays te wijden aan „Flemish Literature”. De tekst van deze reeks was geredigeerd door *Consciences* bewonderaar en vriend Joseph-Octave Delepierre die sedert 1843 fungeerde als secretaris van de Belgische ambassade in London. Eigenlijk was het *Conscience* zelf die, zoals uit zijn correspondentie met

Delepierre blijkt⁶, nagenoeg het volledig materiaal voor deze bijdragen leverde. Aldus bevat het eerste stuk (June, 26, 668-669) door de auteur zelf in de openbaarheid gegeven biografische details, die de grondslag vormden voor de vele latere levensbeschrijvingen. In de twee volgende afleveringen (August, 14, 861-862; September, 18, 979-980) doet Delepierre een beroep op de sympathie van de Engelse lezer voor de recente heropleving van het Vlaams geestesleven, geeft hij verder een bondig overzicht van de culturele Zuidnederlandse geschiedenis en introduceert leven en werk van Jan de Laet en Jan Frans Willems. Er hoeft nauwelijks gewezen te worden op de grote betekenis die dergelijke informatieve geschriften in een prestigieus tijdschrift hadden voor de internationale bekendmaking van het nieuwe klimaat in Vlaanderen en van zijn vroegere literaire hoogtepunten. Terwijl de belangstelling voor het Noordnederlandse geestesleven sedert de zeventiende eeuw vrij levendig was gebleven, was tot de doorbraak van Conscience in de Angelsaksische landen nauwelijks iets geweten over het Europees niveau van het vroeger Vlaams literair patrimonium. In juni 1848 (blz. 647) bespreekt *The Athenaeum*, vermoedelijk bij monde van Delepierre, de pas in Antwerpen gepubliceerde, maar nog niet in het Engels vertaalde *Geschiedenis van Graaf Hugo van Craenhove en Lambrecht Hensmans*. Conscience wordt hier eens te meer bewonderd om zijn „fertile genius” en „indefatigable industry”. De twee verhalen worden omstandig samengevat en van *Van Craenhove* zegt de criticus: „The author has never written more brilliant pages than are to be found here. He has shown his power to sound the depths of the human heart, to regulate dramatic action, and to weave the chain of sentiment and passion so as to produce striking and enthralling effect”.

In 1854 besloot de bekende Schotse uitgever Thomas Constable, in samenwerking met Hamilton en Adams van London, en M'Glashan van Dublin, Conscience op te nemen in zijn „Miscellany of Foreign Literature”, een reeks die beoogde een aantal representatieve recente buitenlandse werken voor de Engelse lezer toegankelijk te maken. In deze galerij waren reeds verschenen Mór Jokais *Hungarian Sketches in Peace and War* en Herman Hettners *Athens and the Peloponnese*. Conscience kwam dus op de derde plaats met *Tales of Flemish Life*, dat bestond uit „The Recruit”, „Mine Host Gansendonck”, „Blind Rosa” en „The Poor Nobleman”. De weerklank van Engelse recensenten op deze goedkope,

6. G. Degroote, „Onuitgegeven brieven van H. Conscience”, *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Academie voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXI (1967), 155-161; 168-170.

maar verzorgde bundel was ongemeen groot. Tientallen periodieken, waaronder heel wat kranten, lieten niet na deze *Tales* geestdriftig te adverteren. Hieronder volgt een keuze uit deze recensies met enkele citaten eruit die, naar het mij leek, summier maar treffend de kritische ontvangst van deze *Tales* illustreren.

De *Caledonian Mercury* van 11 december 1854 zegt van de *Tales*: „They are told ably and genially, and present us with stirring illustrations of Flemish life in a variety of its most characteristic phases.” Deze criticus is vooral getroffen door „The Recruit” dat hij qua opzet en uitwerking ongeëvenaard vindt. De *Critic* (XIII [December 1854]) plaatst de *Tales* bovenaan een lijst die het tijdschrift geselecteerd heeft als eindejaarslectuur. Conscience wordt hier beschouwd als een bij uitstek realistisch auteur van de Vlaamse middenstand. Wanneer we deze verhalen lezen, schrijft deze recensent, vergeten we dat we in Engeland zijn. „We live for the time with the Flemings”, vervolgt hij, „we close the book when we have read, and we can feel that a new region has been opened to us, and that there is a spot upon the earth’s face not far from us, which we traverse in almost every summer tour where there is a people for whom our sympathies have been enlisted”. Hij beëindigt zijn commentaar met een aanbeveling die ongetwijfeld Conscience wel menig Brits lezer zal bezorgd hebben: „But let the reader buy it (i.e.; de *Tales*) on our recommendation, and he will thank us for having placed such a treasure in his hands.”

De *Edinburgh Guardian* (December, 1854, 766-767) drukt een bijzonder uitvoerige recensie. In drie volle en met kleine letter gezette foliokolommen worden de Belgische taaltoestanden geschetst, Conscience’s leven en werken gepresenteerd, waarna overvloedig geciteerd wordt uit „The Recruit” dat sterke bewondering afdwingt. Uit de volledige bundel vertalingen, zegt deze medewerker, komt Conscience naar voren met de volgende vertellersgaven: „his perfect fidelity to nature, his simple and genuine pathos, his deep and unobtrusive sense of religion, and his quiet but effective humour.”

De *Nonconformist* (December, 1854, 1064-1065) is eveneens in de wolken. De recensent die de afwezigheid van specifiek nationale kenmerken in de meeste buitenlandse romans betreurt, vindt precies bij Conscience een echte volksaard uitgebeeld. Conscience’s verhalen, schrijft hij, „bring us into the every-day world of Flanders; they associate us with Flemings; they satisfy us with scenes and sensations that have novelty and freshness to us, and that leave us with really enlarged knowledge, in addition to our having been well entertained and amused. Hendrik Conscience is a man of genius — has the soul of a true poet, though he does not write in

the recognised forms of poetry. His fine instincts, his exquisite sensibility, has deep perception of character, are evidenced by these tales; and the union of these qualities with high creative power, has given to each of the stories the thrill and warmth of life, and the distinctness of a true individuality." Vooraleer ter illustratie een lange passage uit „Baas Gansendonck" te citeren zet ook deze criticus de lezer aan vooral niet aan deze *Tales* voorbij te gaan: „we feel unwonted pleasure in thus commending this beautiful volume of fine fiction, — which (...) will not easily find a rival in merit and interest, among the lighter books prepared for the delectation of Christmas readers."

De *Athenaeum* (December, 1854, 1588) wijst eveneens op de sterk nationale tendensen in Consciences werk en aarzelt niet hem onder te brengen bij heimschrijvers als Töpffer, Auerbach, d'Arboville, Souvestre en Hawthorne. Consciences talenten moeten inderdaad hoog geschat worden, maar het tijdschrift is minder gelukkig met de neerslachtige toon die uit de *Tales* spreekt.

In een bondige commentaar beklemtont de *Literary Gazette* (January, 1855, 9-10) het informatieve karakter van de *Tales*. Conscience heeft niet alleen leesgenot op het oog; hij hangt ook een levendig beeld op van Vlaamse zeden en gewoonten, waarover in Engeland nog te weinig geweten is. Volgt dan een lang extract uit „Blind Rosa". De *Scottish Review* (January, 1855, 91-92) typeert de *Tales* als „charmingly simple" en „truthful representations of Flemish manners and modes of thinking, in which we will find not a little to amuse, and certainly much to admire" en citeert met voldoening in toto Triens brief aan Jan uit „The Recruit". Voor *Tait's Edinburgh Magazine* (January, 1855, 56) is Conscience „a charming writer" en zijn *Tales* „are of a class which will delight all readers of fiction, while they are free from every objectionable trait, and may be confined to the hands of the young by guardians the most scrupulous." Ook dit tijdschrift kiest „The Recruit" uit als het beste van de vijf verhalen. Eens te meer wijst de auteur van deze recensie op Consciences talent om eenvoudige menselijke gevoelens nauwgezet te vertolken.

De recensie die de *Eclectic Review* (February, 1855, 234-235) wijdt aan de *Tales* getuigt van een bijzonder waardering. Het loont de moeite deze criticus wat langer aan het woord te laten: „Though not written in the form of poetry, they (i.e. de *Tales*) breathe its genuine spirit — the fine instincts, tender susceptibilities, and yearning humanities of the true disciple of Parnassus. The volume has strong distinctive points of interest which lay hold of the sympathies of the reader, and sustain him in a state of deep and permanent interest. It is the best book of the kind with which

we have met for a long time, and by its quiet, simple, and graphic sketches, admits us into the very heart of Flemish humble life. Pure and chaste in sentiment, unaffected in style, and exquisitely tender in its delineations of human character and passion, the volume is sure to prove an acceptable companion. It cannot be lost amidst the cloud of fictitious publications. It has strong points of individuality, and opens up a world of feeling, and an order of domestic habits strikingly distinct from what prevails around us. Each of the tales has a sombre hue. There is nothing joyous in them, and it is a striking fact, the philosophy of which may well engage attention, that the fictions of our Continental neighbours generally bear the impress of sorrow. The first tale — The Recruit is our favourite. It is a lovely narrative, simply and tenderly told, of the faithful love of a Flemish girl. We pity the reader who can peruse it without emotion. For ourselves, we are free to confess that it has touched us deeply etc." Tenslotte kan nog vermeld worden dat de *Tales of Flemish Life* dezelfde gunstige ontvangst te beurt vielen in *The Church and State Gazette*, in de *Banner of Ulster* en in de *Edinburgh Advertiser*.

Het laatste werk van Conscience dat de Engelse pennen in beweging zette, was *Tales and Romances*, uitgebracht door Lambert and Co tussen 1855 en 1857. Deze uitgave bestond uit zes delen met vertalingen van door Conscience recent in België gepubliceerde romans. Verscheidene van deze delen werden voorzien van een woord vooraf waarin Conscience werd gelauwerd als een romancier van Europees formaat. Voorts werd hierin niet alleen zijn historisch evokatievermogen beklemtoond, maar ook zijn rake schilderingen van het volksleven in een heldere voor iedereen bevattelijke stijl. Conform met de typisch Victoriaanse opvatting dat sociale misbedeeldheid alleen maar caritatief kan verlicht worden, wordt Conscience hier aanbevolen als uitstekende lectuur voor de armen. Immers, hij leert dat men tevreden moet zijn met zijn lot. Het is juist dit conservatisme waaraan een recensent bij de bespreking van de *Tales and Romances* voor *The Athenaeum* (July, 1855, 812) aanstoot neemt. Hij verwijt Conscience sentimentalisme en is onaangenaam getroffen in de verhalen door „the absence of anything like encouragement to progress" en neemt niet dat Conscience „stagnation as content and acquiescence as self-sacrifice" predikt. Dit is kritiek die beslist vooruitloopt op sommige moderne sociaal-geëngageerde opvattingen van literatuur. De *Spectator* (July, 1855, 759) is ook niet opgetogen over de *Tales and Romances*. Terwijl dit tijdschrift de verhalen „not remarkable" vindt, bekritizeert het Conscience op de spits gedreven emotionele tafelen. Weliswaar houdt de *Literary Gazette* (July, 1855, 473) zijn

oorspronkelijk gunstige houding tegenover Conscience aan, maar er is minder applaus. De *Tales and Romances* „give striking pictures of Flemish life, with moral and social lessons equally applicable to a similar sphere of our own population”, is het oordeel van de criticus.

Het pasopgerichte blad voor bibliofielen *Notes and Queries* (July, 1855, 76) heeft zich nu ook bij de Engelse Consciencecommentatoren gevoegd. Alluderend op Byrons poëtische bliksemcarrière schrijft het tijdschrift dat Conscience „awoke one morning and found himself famous.” Vooral Consciences waarheidsgetrouwe scènes en zijn morele lessen vallen in de smaak. Als spreekbuis van de Anglikaanse Kerk is het niet verwonderlijk dat *The Ecclesiastic* (August, 1855, 439) veel aanbevelingswaardigs in de *Tales and Romances* ontdekt zoals „a genial warmth of feeling”, „a frank simplicity of style” en „a high tone of religious principle.” Kortom, besluit de criticus, ideale lectuur voor de kristelijke lezer. Ook *Tait's Edinburgh Magazine* (September, 1855, 567-569) looft Consciences „moral purity and fitness” waarvan voornamelijk „The Curse of the Village” doordrongen is. „The Lion of Flanders” wordt ook geslaagd bevonden, maar Conscience heeft te weinig aandacht gehad voor de lokale kleur en voor het evenwicht tussen de epische gebeurtenissen en de huiselijke taferelen. Met andere woorden, hier wordt de al te episodische opbouw van *De Leeuw* op de korrel genomen. *Sharpe's London Magazine* (October, 1855, 252) vat „The Lion of Flanders” en „Veva” bondig samen, maar onthoudt zich verder van evaluatie, behalve dan dat beide romans een nogal eenzijdig en zelfgenoegzaam patriotisme etaleren.

De *Critic* (November, 1855, 533-534) meent dat Conscience dezelfde plaats in Vlaanderen inneemt als Scott in Groot-Brittannië en drukt de wens uit erlang een volledige editie van Consciences verhalen in Engelse vertaling te kunnen begroeten. De lezer krijgt een synopsis van „The Lion” en de Slag der Gulden Sporen wordt „a spendig description” genoemd. De *Dublin Review* (December, 1855, 502-503) is van oordeel dat Consciences schitterende gaven onverzwakt werkzaam zijn geweest in de *Tales and Romances*. We horen dezelfde lofbetuigingen op zijn „truthfulness”, „purity” en „delicacy”.

Het is tenslotte George Eliot die, schrijvend in *The Westminster Review*, (October, 1855, 612-613) dat onder haar impuls uitgegroeid was tot aan kwaliteitstijdschrift voor highbrows, een veel minder vleiend oordeel over Conscience velt⁷. In de inleiding van

7. Deze recensie werd herdrukt en bekomentarieerd door Irène Simon, „George Eliot and Hendrik Conscience”, *Revue des langues vivantes*, XXVI (1960), 386-389.

haar recensie verklaart ze dat de goede pers die Conscience over het algemeen in Engeland te beurt gevallen is en het feit dat hij zich aankondigt als de schepper van een nieuwe literatuur haar met nieuwsgierigheid en zelfs hoge verwachtingen naar de *Tales and Romances* hebben gedreven. Haar ontgoocheling was echter zeer groot. „Belgian literature” wordt afgedaan als „a literature in its long robes” en ze bekent dat ze uit gebrek aan interesse de lectuur van Consciences historische romans vroegtijdig moest staken. „The Curse of the Village” en „The Happiness of Being Rich” heeft ze wel beëindigd, maar, schrijft ze, ook deze verhalen vertonen „the fatal defect of being written in the spirit of the apologue, wherein the men and women speak and act in order to prove a moral, or to rouse some sentiment in the reader, and not as a result of any natural combination of character with circumstance.” Bovendien stelt George Eliot vast dat Consciences psychologisch inzicht niet ver boven dat van de sprookjesschrijver reikt. Ze heeft ook geen goed woord voor zijn dialogen die ze als „stiff and stagy” omschrijft. Concluderend is ze toch bereid deze *Tales and Romances* „harmless” te noemen. George Eliots hard verdict over Conscience hoeft nauwelijks te verbazen. In die periode begon zij zelf haar creatief talent aan te boren, wat leidde tot de grondlegging van de moderne psychologische roman in de Engelse literatuur. Begaafd met een ongemeen verfijnd indringingsvermogen in de psyche van haar personages en aandachtig voor de wisselwerking van milieu en erfelijkheid kon ze maar weinig genoegen nemen met Conscience simplistische karaktertekeningen. Daarbij komt nog dat Consciences doorzichtige moralistische neigingen botsten met haar eis dat de les van een verhaal de lezer subtiel en impliciet moet bijgebracht worden.

Hoewel Conscience tot het begin van de twintigste eeuw onverminderd vertaald en zelfs geplagieerd werd in Engeland⁸, toch blijven na *Tales and Romances* de kritische commentaren op deze nieuwe uitgaven grotendeels achterwege. De verklaring hiervoor ligt voor de hand: Engelse periodieken waren slechts bij uitzondering geneigd aan heruitgaven een kritische bespreking te wijden.

Het is Consciences overlijden in 1883 dat opnieuw aanleiding geeft in verscheidene tijdschriften tot uitvoerige levensberichten die ook proberen een algemeen waardeoordeel over Consciences literaire verdiensten uit te spreken. Het is treffend dat deze evaluaties heel wat genuanceerder zijn dan het gejuich dat opging bij Consciences debuut in Engeland. De *Athenaeum* (September,

8. Zie Gilbert Degroote, „De vertaling was letterdievery”, *Linguistica Antverpiensia* X (1976), 71-87.

1883, 368) wijt Consciences populariteit bij het groot lezerspubliek aan zijn meeslepende vertellersgaven. De Vlaamse auteur, zo schrijft de commentator, „carries on his reader from beginning to end with the rapid train of incident which always appeals most successfully to the classes that are chiefly occupied with the physical movement and turmoil of life.” In zijn verhalen die zich afspelen in het verleden, vervolgt deze criticus, neemt Conscience het niet zo nauw met de historische werkelijkheid; de chronologie van de gebeurtenissen is vaak zoek en de taal die Conscience in de mond legt van zijn personages is stroef en anachronistisch. De *Saturday Review* (September, 1883, 332-333) drukt een gedetailleerde levensschets van Conscience af met eveneens een opgave van zijn bekendste werken, waarna een algemene waardering volgt. Deze essayist vindt dat de triviale en retorische aard van Consciences oeuvre gelukkig wordt gecompenseerd door een „exquisite simplicity and sweetness of diction.” Verder meent hij dat Consciences historische romans voorbijgestreefd zijn; ze horen niet meer thuis in het moderne realisme met zijn eis dat de historische reconstructie van dergelijke verhalen wetenschappelijk gefundeerd moet zijn. Meer succes wordt Conscience toegekend in het eigentijdse verhaal, maar toch heeft hij ook hier geen hoogtepunten bereikt. Zijn monologen zijn al te lang uitgesponnen; zijn verteltechniek is te expliciet en de passies al te zeer geforceerd.

De *Academy* (September, 1883, 195-196) laat een minder kritisch geluid horen. De criticus vindt in alle verhalen van de Vlaamse auteur „a brisk and easy narrative, brilliant description, striking characters, and plots cast in careful proportion.” Hij wordt op één lijn geplaatst met Auerbach, Carleton en Turgeniev, maar moet voor hen toch onderdoen in ruimte en blik. Conscience munt vooral uit in de schildering van typisch vrouwelijke eigenschappen die het best geïllustreerd worden in *De Loteling*.

De origineelste bedenkingen over Conscience werden in de *Spectator* (October, 1883, 1350-1352) neergeschreven door Frank Harris, de auteur van een beruchte biografie over Oscar Wilde en van *My Life and Loves* (1925). Harris begint met te zeggen dat de „sweet healthfulness” van Conscience meer waarde voor de mensheid heeft dan het hele oeuvre van de eveneens pasoverleden Turgeniev. Daarna overloopt hij Consciences literaire carrière, waarbij hij terecht opmerkt dat „Each novel was better than the preceding one” en dat Consciences grootste troeven „humility” en „industry” waren. Van de personages uit „The Lion of Flanders” zegt hij dat ze al te fel aangedikt zijn en „so naively consistent as to be amusing”. „Veva”, oordeelt Harris, is als literair werk heel wat geslaagder, want de intrige is „not so closely

fettered to history, and the story gains more in dramatic unity than it loses in regard to historical accuracy." Wat Consciences realistische fase betreft, hier wijst Harris op de democratische ondergrond van zijn verhalen; de laagste sociale bevolkingsgroepen worden ten tonele gevoerd en ook de oorzaken van hun armzalig lot vrij precies beschreven. Daarom kan Conscience beschouwd worden als een patriot, sociaal hervormer en romancier. Tenslotte vindt Harris dat „The Conscript” (i.e. *De Loteling*) niet moet onderdoen voor George Eliots *The Mill on the Floss*. In beide auteurs, schrijft Harris, „There is the same humour, the same exactitude of healthy realism; in both, the realism is used as a foundation on which to rear a superstructure of emotion and thought; their methods are similar, it would ill become an Englishman to compare the results. Yet it may be said, in regard to style, that while the instrument used by George Eliot is far superior to that used by Conscience, the Fleming is undoubtedly the greater artist. To the homely vigour of the Teuton he has added the gracefulness, the measure, which are peculiar to the best French prose.”

Uit bovenstaand beknopt overzicht kan zonder meer geconcludeerd worden dat de professionele Engelse kritiek Conscience vertoeteld heeft en hem zonder twijfel een ruim lezerspubliek heeft bezorgd. Er is beslist geen enkel Nederlands auteur die zoals Conscience op zo'n ruime schaal en met zoveel geestdrift begroet werd door Britse recensenten die — men vergete het niet — schreven vanuit een stevige kritische traditie en bovendien vaak geconfronteerd werden met merkwaardig talent van eigen bodem. Buiten zijn ontegensprekelijke vertellersgaven, waaraan Conscience tot diep in de twintigste eeuw hoofdzakelijk zijn grote populariteit bij de brede lagen van het lezerspubliek te danken had, waren er, zoals hun commentaren haast eenstemmig aantonen, nog een hele reeks eigenschappen in Consciences proza die Victoriaanse critici wisten te waarderen. Omdat ze belletrische haast uitsluitend pragmatisch benaderen, met alle aandacht dus voor de invloed van een literair werk op de gemiddelde lezer, viel Consciences onverhulde stichtelijke bekommernis bij hen in de smaak, te meer daar hij een stijl hanteerde die direct bevattelijk was zelfs voor de ongeschoolde lezer. In dit verband moet opgemerkt worden dat Consciences in een niet biezonder individuele of verfijnde, maar eerder stereotiepe taal geschreven werken niet „verraden” werden in een Engelse vertaling. Wel integendeel. Vele van zijn als hinderlijk of onnatuurlijk gevoelde woorden en uitdrukkingen werden door de Engelse vertaler handig weggewerkt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat nagenoeg alle Engelse critici niets dan lof hadden voor de wijze waarop de vertalingen werden uitgevoerd. Uit hun com-

mentaren kan bovendien ook afgeleid worden dat de groeiende Britse belangstelling sedert de Romantiek voor de literaturen buiten eigen grenzen de interesse heeft aangewakkerd voor Conscience die zich aankondigde als de eerste vertegenwoordiger van een herboren literatuur. Het is tenslotte dank zij Consciences successen dat de opkomst van een Vlaams bewustzijn met veel begrip en sympathie in Groot-Brittannië werd begroet.

Werkzaamheden

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen op zaterdag 27 maart 1982 en op zaterdag 23 oktober 1982 in de Universitaire Stichting, Egmontstraat 11 te Brussel.

Vergadering van 27 maart 1982

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** — De vergadering werd om 10u. geopend door Prof. Dr. P. Lenders. Luc Dhondt nam het secretariaat waar.

Als eerste spreker handelde Lic. Ria Van Alboom over *De Waalse verenigingen te Brussel voor de Eerste Wereldoorlog*.

Na haar sprak Lic. Frans Driesen over *De algemene staking van 1932, voornamelijk in het bekken van Charleroi*.

2. **Taalkunde.** — Dr. L. De Grauwe fungeerde als voorzitter, M. Hinderdael als secretaris. Zes leden waren aanwezig.

Dr. W. De Cubber hield een lezing over *Het Vroegmiddelhoogduits* en onderzocht zijn religieuze woordenschat.

Daarna lichtte Dr. L. Gobyn *De informatieve waarde van hoofd- en bijzinnen* toe aan de hand van Duitse voorbeeldteksten.

Beide lezingen worden opgenomen in het jaarboek 1982.

3. **Moderne Filologie en Literatuur.** — De voorzitter, Prof. Dr. A. Deprez, opende de vergadering om 10u. Zes leden waren aanwezig en M. De Clercq nam het ambt van secretaris waar.

Op de agenda stonden de lezingen van Dr. Jan Verdonck over *Het vertalen van „Beowulf”* en van Dr. Jaak De Vos over *Ernst Tollers „Feuer aus den Kesseln”*.

Beide lezingen worden opgenomen in de Handelingen 1982.

4. **Klassieke Filologie en Geschiedenis.** — De vergadering werd geleid door Prof. Dr. A. Welkenhuysen. F. Decreus was secretaris. Aanwezig: 14 leden.

Als eerste spreker handelde Drs. Luc Van der Stockt over „*De Pythiae Oraculis 405 C - 406 B*”, een passus waarin Plutarchus de genese van de poëzie bespreekt.

Na hem hield Dr. Guido Schepens een lezing over *Geschiedenis als drama in Arrianus' „Anabasis Alexandri”*.

Deze twee lezingen verschijnen in de Handelingen 1982.

ALGEMENE VERGADERING

De voorzitter, Prof. Dr. P. Lenders, opende de vergadering om 12.20 u.

Lieten zich verontschuldigen: E. Aerts, J. Andriessen, M. Declercq, A. Demedts, Mw. L. De Pauw-De Veen, R. Derolez, W. Hegman, A. Jans, J. Jansen, E. Janssen, Mevr. Wed. Theo Luykx, J. Van den Broeck, F. Van Elmbt, H. Van Looy, T. Venckeleer, T. Verschaffel.

De voorzitter bracht hulde aan de overleden leden: Dr. Guido Provoost en Louis Roppe.

Werden tot lid van de Zuidnederlandse Maatschappij benoemd: Dr. Jozef De Ridder, Dr. Luc Gobyn, Lic. Jan Schoolmeester, Drs. F. Stevens, Dr. F. Van Elmbt.

Het verslag, dat de secretaris voorleest van de vorige vergadering, wordt goedgekeurd. Het financieel verslag van de penningmeester wordt daarna eveneens goedgekeurd.

Dr. Guido De Baere hield tenslotte een lezing over „De betekenis van Jan van Ruusbroec, 1293-1381”.

De vergadering eindigde om 13.15 u.

Vergadering van 23 oktober 1982

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** — De voorzitter, Prof. Dr. P. Lenders, opende de vergadering om 10.10 u. Luc Dhondt was secretaris. Veertien leden waren aanwezig.

Lic. Jan Lampo sprak over *Quortolodora: een vergeten Benedictijnerklooster te Deurne*.

Na hem had Lic. Marianne Danneel het over *Weduwen en wezen te Brugge tijdens de late middeleeuwen*.

2. **Taalkunde.** — Prof. Dr. R. Willemys, voorzitter, opende de vergadering om 10.10u. Twaalf leden waren aanwezig. Dr. P. Van De Craen was secretaris.

De volgende twee lezingen werden gehouden: Lic. B. Dedecker analyseerde enkele *Aspecten van de schizofrenentaal*, Lic. H.

Dewulf stelde een paar benaderingswijzen voor van *Het onderzoek naar fonetische dialectinterferentie in het A.N. van Gentenaren*.

3. Moderne Filologie en Literatuur. — De vergadering werd om 10.10u. geopend door Prof. Dr. A. Deprez, voorzitter. V. Claes nam het secretariaat waar. Zeven leden waren aanwezig.

Lic. Mario Baeck besprak *Frederik Van Eeden's literaire opvattingen rond de eeuwwisseling*.

Dr. Leona Van Vaerenbergh behandelde het fenomeen van de „Jugendstil” in de Duitse literatuur.

4. Klassieke Filologie en Geschiedenis. — De vergadering werd geopend om 10.10u. door Prof. Dr. A. Welkenhuysen. F. Decreus was secretaris. Acht leden woonden deze lezingen bij.

Als eerste spreker handelde Dr. Marc Vercruysse over *Het thema van de oprechtheid bij de Attische redenaars*.

Na hem analyseerde Dr. Daniël Knecht *Lucanus I, 183-391 (Caesar aan de Rubico en in Ariminium)* en besprak er enkele structuurproblemen uit.

ALGEMENE VERGADERING

De voorzitter, Prof. Dr. P. Lenders, opende de vergadering om 12.20u.

Hadden bericht van verhindering gestuurd : E. Cockx-Indestege, R. Derolez, R. De Schryver, J. François, M. Galle, J. Gerits, J. Hemels, W. Hoffman, A. Homblé, A. Jans, E. Janssen, G. Marechal, J. Notermans, E. Rombauts, L. Simons, R. Van Dijk, J. Van Gurp.

Agenda

De voorzitter bracht hulde aan de afgestorven leden : Dr. Gabrielle Schieb (Leipzig) en Dr. G. Knuvelde (Eindhoven). Het verslag van de vorige vergadering werd goedgekeurd.

Werden tot lid van de Koninklijke Zuidnederlandse benoemd : M. Baeck, M. Danneel, J. De Deurwaerder, F. Hendrickx, D. Jaspers, D. Knecht, P. Swiggers, J.-P. Vandermorten, R. Van Landschoot en O. Wellens.

Na voorlezing van het verslag van de Jury werd de Tweejaarlijkse Prijs van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij, ditmaal voorbehouden aan de Taalkunde, overhandigd aan de Heer Kas Deprez voor zijn studie „Naar een eigen identiteit. Resultaten en

evaluatie van tien jaar taalsociologisch en sociolinguïstisch onderzoek betreffende de standaardtaal in Vlaanderen. Perspektieven voor verder onderzoek''.

Tot besluit van deze algemene vergadering hield Drs. Bernard De Hoog, Algemeen Secretaris van de Nederlandse Taalunie te Den Haag, een lezing over „De Nederlandse Taalunie''.

De vergadering eindigde om 13.25 u.

BESTUURSVERGADERING

Op de bestuursvergadering, gehouden op zaterdag 23 oktober 1982, werd besloten dat om financiële redenen

- a. de ledenlijst (1982) dit jaar enkel de adressen van nieuwe leden alsook de adreswijzigingen zal bevatten en dat
- b. de omvang van de gepubliceerde teksten beperkt zal worden tot de werkelijke lengte van de lezingen zelf. Tevens werd beklemtoond dat voor publicatie in de Handelingen in de eerste plaats lezingen van leden in aanmerking komen.

Ledenlijst 1982 (wijzigingen)

- Dr. C. APELDOORN, Parkstraat 37, 3743 ED Baarn (Ned.).
P. ARENTS, Meerminne 27, 2510 Mortsel.
Lic. ARTS-VANDEWIELE, Schoonbroek 144/24, 2070 Ekeren.
Lic. B. BACCAERT, Merreyngaertstraat 25, 2800 Mechelen.
Lic. M. BAECK, Vlasstraat 17, 2860 Onze Lieve Vrouw Waver.
Lic. J. BEDAUX, Klooster 12, 7400 AJ Deventer (Ned.).
Dr. G. BILLIET, Duinenstraat 86, 8400 Oostende.
Dr. W. BLOCKMANS, Poutoustraat 33, 9910 Drongen.
Lic. J. BONCQUET, H. Regastraat 42, 3000 Leuven.
Lic. M. BOONE, Bontinckstraat 20, 9288 Laarne.
Dr. en Mw. W. BRAEKMAN-DEVOLDER, Eeklostraat 69, 9910 Mariakerke.
Lic. A. BRISAU, Gentbruggekouter 29, 9219 Gentbrugge.
L. CAMPO, Directeur C & A België, Temsesteenweg 102, 1820 Strombeek-Bever.
Dr. L. CEYSSENS, Minderbroedersstraat 5, 3800 Sint-Truiden.
Dr. W. CLARYSSE, Grote Spekstraat 53, 3008 Veltem Beisem.
Dr. W. COUVREUR, Happaertstraat 25, 2000 Antwerpen.
Dr. J. CRETEN, Mechelsesteenweg 228, 3020 Herent.
Lic. M. DANNEEL, Vondelstraat 95, 8320 Assebroek.
Lic. G. DE BOEL, Rue de Courtrai 17, 59800 Lille (Fr.).
Dr. J. DE BROUWER, Van Schoorstraat 12, 9330 Dendermonde.
Lic. J. DEDEURWAERDER, Sparrebosdreef 3, 9620 Zottegem.
Dr. Th. DE HEMPTINNE, Bontinckstraat 20, 9288 Laarne.
Drs. B. DE HOOGH, Schimmelpennincklaan 12, 2517 FN Den Haag (Ned.).
Dr. R. DE KEYSER, Philipslaan 91, 3000 Leuven.
André DEMEDTS, Condédreef 77, 8500 Kortrijk.
Lic. G. DE NIL, Groot Brittanniëlaan 5, 9000 Gent.
Dr. A. DEPREZ, Hofstraat 213, 9000 Gent.
Dr. J. DE RIDDER, Kasteelstraat 45, 1710 Dilbeek.
Dr. P. DE RIDDER, Isabellastraat 120, 1711 Itterbeek.
Dr. H. DE SCHEPPER, Waddenland 48, 1115 XD Duivendrecht (Ned.).
Lic. M. DE SCHEPPER, Gemeenteplein 42, 2620 Hemiksem.
Dr. M.-J. DESMET-GOETHALS, Boterhoeksestraat 26, 6666 GA Heteren (Ned.).
Dr. R. DE SCHRYVER, Lokaertlaan 17, 1980 Tervuren.
M. DEVISSCHER, Hoofdadministratie Generale Bankmaatschappij, Warandeberg 3, 1000 Brussel.
Dr. J. DEVREKER, Bikschootstraat 12, 8920 Langemark.
Lic. L. DHONDT, Oostbeertegemstraat 31, 9760 Zingem-Huise.
Dr. R. DUTHOY, Zwaanaardestraat I, 9190 Sinaai.
Dr. E. DUVERGER, Coupure 385, 9000 Gent.
Lic. R. DUYCK, Abdijbekerstraat 8 C 12, 8200 Brugge.
Dr. R. GALDEROUX, route du Lion 110, 1420 Braine-l'-Alleud.
Dr. M. GALLE, Wateringen 1, 9300 Aalst.
Dr. D. GEERAERTS, Catmolaan 158, 3970 Leopoldsborg.
Dr. L. GOBYN, Molenstraat 174, 8320 Brugge 4.
Dr. J. GOOSSENS, Kortrijksesteenweg 491, 9000 Gent.
Dr. R. HAESERIJN, Heiveldstraat 245, 9110 Sint-Amandsberg.
Dr. J. HANNES, Kortrijksesteenweg 844, 9000 Gent.
Lic. M. HINDERDAEL, Ronsevaalstraat 2 F, 9440 Eredebodegem.
G. JACOBS, Veldbornstraat 46, 3300 Tienen.

LEDENLIJST

- Dr. G. JANSSENS, Waterlelielaan 1, 3200 Leuven.
Lic. D. JASPERS, Spalbeekstraat 51, 3520 Kermt.
Dr. Otto KIESER, 61 Darmstadt, Hölgestrasse 20 (D.B.R.).
Dr. D. KNECHT, Muinkkaai 92, 9000 Gent.
Dr. C. KONINCKX, Britselei 46, 2000 Antwerpen.
Dr. G. LATRÉ, Klein Heidestraat 10, 3370 Boutersem.
J. MINET, Regionaal Directeur ASLK, Bondgenotenlaan 136-138, 3000 Leuven.
Dr. J. MOLEMANS, Bosstraat 11, 3588 Eksel.
Dr. P. NELDE, Cypresdreef 7-9, 9910 Gent.
Lic. G. OPSOMER, A. Dalliërestraat 31, 9218 Ledebeg.
Lic. F. PEETERS, Melkmarkt 35, 2000 Antwerpen.
Lic. I. PEETERS, Lenoirstraat 13, 1090 Brussel.
Dr. J. ROEGIERS, Arendstraat 7, 3000 Leuven.
Dr. W. SCHRICKX, Ensorlaan 28, 9820 Sint-Denijs-Westrem.
Lic. J. SOMERS, Britse Lei 1, 2000 Antwerpen.
Dr. Y. STOOPS, Kristus Koninglaan 56, 2510 Mortsel.
Lic. P. SWIGGERS, Tervuursesteenweg 155, 3030 Heverlee.
Dr. S. TOP, Belsenakestraat 102, 3020 Herent.
Dr. E. VAN CAUWENBERGHE, Wilgestraat 25, 2580 St.-Kathelijne-Waver.
Dr. P. VAN DE CRAEN, Brederostraat 23, 2000 Antwerpen.
Dr. D. VAN DEN AUWEELE, Villapark 12, 3000 Leuven.
Lic. M. VANDENBOSCH, Sint-Truidersteenweg 85, 3700 Tongeren.
Lic. G. VANDE PUTTE, Elisabetlaan 42, 2600 Berchem.
Dr. J.-P. VANDERMOTTEN, Oudewal 2, 9910 Gent.
Lic. L. VAN DER STOCKT, Wijngaard 4, 3110 Rotselaar.
Dr. J. VAN DE WEYER, Zonneboslaan 82, 1950 Kraainem.
Dr. H. VANDORMAEL, Brusselbaan 97, 1681 Lennik.
Lic. L. VAN DURME, Provinciebaan 190, 9620 Velzeke.
Lic. J. VAN KEYMEULEN, Snoekstraat 52, 9000 Gent.
Dr. R. VANLANDSCHOOT, Hondstraat 4, 8880 Tielt.
Lic. M. VAN LEENE-DEMOOR, De Tuintjes 1, 8310 Brugge.
Dr. W. VERBEKE, Prinses Lydialaan 44, 3030 Heverlee.
A. VERBOVEN, Hoofd van de Stafdienst Public Relations Kredietbank, Grote Markt 19, 1000 Brussel.
Dr. M. VERCRUYSSSE, Henri Regastraat 47/4, 3000 Leuven.
Dr. J. VERDONCK, Keibergstraat 13, 8100 Torhout.
Dr. A. VERHULST, Gounodstraat 13, 2000 Antwerpen.
Dr. R. VERMEULEN, Vianderstraat 32, 3300 Tienen.
Lic. A. VERREYCKEN, Steenweg op Ravels 119, 2360 Oud-Turnhout.
Dr. T. VERSCHAFFEL, Heyrbautlaan 27, 1710 Dilbeek.
Lic. B. VERSCHELDE, De Breyne-Peelaertstraat 27, 8160 Diksmuide.
Dr. J. VLASSELAERS, Philipslaan 34, 3000 Leuven.
Dr. M. WAEGEMAN, Muinklaan 67, 9000 Gent.
Dr. O. WELLENS, Patatestraat 33, 1870 Westrode-Wolvertem.
Dr. J. WESTENBROEK, Hogerbeetsstraat 13, 2242 Wassenaar (Ned.).
Dr. L. WINTGENS, Aachenerstrasse 9, 4671 Moresnet.

BESTUUR

1983-1985

Voorzitter : Dr. A. DEPREZ

Ondervoorzitters : Dr. R. DE SCHRYVER, Dr. A. WELKENHUYSEN,
Dr. R. WILLEMYNS

Secretaris : Dr. P. DE RIDDER

Redactie-secretaris : Dr. F. DECREUS

Penningmeester : Dr. M. DE SMEDT

ADRESSEN

Dr. A. DEPREZ, Hofstraat 213, 9000 Gent.

Dr. R. DE SCHRYVER, Lokaertlaan 17, 1980 Tervuren.

Dr. A. WELKENHUYSEN, Stijn Streuvelsstraat 9, 3200 Kessel-Lo.

Dr. R. WILLEMYNS, Sint-Michiellaan 25, 8200 Sint-Michiels-Brugge.

Dr. P. DE RIDDER, Isabellastraat 120, 1711 Itterbeek.

Dr. F. DECREUS, Vlaanderenstraat 102, 9000 Gent.

Dr. M. DE SMEDT, Pastoor Dergentstraat 5, 3222 Gelrode.

DRUK N.V.VONKSTEEN
MARKTPLEIN 33
8920 LANGEMARK